

АДАБИЯТ 6

*Жалпы орто билим берүүчү мектептеринин
6-классы үчүн окуу китеби*

Жаңы басылышы

Өзбекстан Республикасынын Элге билим берүү
министрлиги тарабынан сунушталган

ТАШКЕНТ – 2022

УЎК 821.512.514(075.3)
КБК 83.3(5Кир)я72
Т 69

Түзүүчүлөр:

М. Темирова, М. Сотволдиев, Г. Темирова

Пикир жазгандар:

М. Сулайманова – Андижан мамлекеттик университетинин Кыргыз тили жана адабияты багытынын улук окутуучусу, филология илимдери боюнча философия доктору (PhD).

Г. Маматхалилова – Андижан облусунун Жалакудук районундагы 29-жалпы билим берүүчү мектептин кыргыз тили жана адабият мугалими.

М. Каламбекова – Андижан облусунун Коргонтөбө районундагы 29-жалпы билим берүүчү мектептин кыргыз тили жана адабият мугалими.

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР:

– окуп түшүнүү

– суроолор жана тапшырмалар

– эсиңерге түшүргүлө

– өз алдынча аткаруу үчүн тапшырма

– сөз байлыгың үчүн эстеп кал

– уккула

– макалдар

– тасманы көргүлө

– чогуу талкуулайбыз

– адабият теориясынан

– топ менен иштейбиз

Оригинал-макет «O‘zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүндө даярдалды.

Республикалык максаттуу китеп фондунун каражаттары эсебинен басылды.

ISBN 978-9943-8174-1-8

© Республикалык билим берүү борбору 2022

МАЗМУНУ

Киришүү.....	5
--------------	---

АР БИР КҮН – САБАК

Аалы Токомбаев.....	8
«Күүнүн сыры».....	10
Жунай Мавлянов.....	20
«Нан».....	21
Гафур Гулам.....	30
«Шум бала».....	31
Түгөлбай Сыдыкбеков.....	38
«Көк серек».....	39
Мукай Элебаев.....	47
«Бороондуу күнү».....	49
Адабият теориясынан. Көркөм чыгарманын тили.....	54

ӨНӨР АЛДЫ – КЫЗЫЛ ТИЛ ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРДАН

Эмгек ырлары.....	55
Оп майда.....	56
Бекбекей.....	57
Шырылдаң.....	59
Каада-салт ырлары.....	61
Бешик ыры.....	62
Жарамазан.....	65
Арман ырлары.....	67
Койчунун арманы.....	68
Кошоктор.....	70
Дыйкандын аялынын кошогу.....	71
Элдик эпостордон «Эр Төштүк».....	74
Адабият теориясынан. Гипербола жөнүндө түшүнүк.....	79
Каныкейдин Тайторуну чапканы («Манас» эпосунан үзүндү).....	97
Барпы Алыкулов.....	117
«Балдарга насыят».....	118
Санат-насыят ырлары жөнүндө түшүнүк.....	120
Алишер Навои.....	121
Алишер Навоинин рубайлери.....	122
Абай Кунанбаев.....	125
Абай насыяттары («Кара сөз»чыгармасынан).....	126

КЕРЕМЕТТЕР ДҮЙНӨСҮ ЖАНА ФАНТАСТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАР

Беганас Сартов	132
«Он үчүнчү толкун»	133
Кусеин Эсенкожоев	137
«Үчүнчү шар»	138
Хожиакбар Шайхов	142
«Биринчи сыноо»	143
Адабият теориясынан: Илимий фантастика жөнүндө түшүнүк.....	153
Жюль Габриэль Верн.....	154
«Капитан Гранттын балдары»	155

ТҮРКҮН СЕЗИМДЕР

Алыкул Осмонов.....	163
«Толубай сынчы»	164
Адабият теориясынан. Кейиптештирүү жана метафора	171
Чыңгыз Айтматов.....	173
«Биринчи мугалим»	174
Адабият теориясынан. Сюжет жана композиция	192
Жоомарт Бөкөнбаев	193
«Чептен эрдин күчү бек»	194
Темиркул Үмөталиев	199
«Кубат»	200
Майрамкан Абылкасымова.....	206
«Эстелик сүйлөйт»	208
Адабият теориясы. Поэма жөнүндө түшүнүк	212
Азим Сүйүн	213
«Тандыр алдында»	214
Оскар Уайлд	217
«Өзүмчүл Балбан»	218

КИРИШҮҮ

- Бул темадан биз төмөнкүлөрдү билип алабыз:
- көркөм адабияттын башкы предмети – адам жана анын көп кырдуу турмушу.
 - илимдин жана көркөм өнөрдүн башка түрлөрүнөн адабияттын айырмасы.
 - тил – жазуучунун негизги куралы.

Адам жаралгандан тартып эле дүйнөнү жана тегерегиндеги башка адамдарды аңдап биле баштайт. Мына ошол аңдап билгендерин бөлөк бирөөлөргө адегенде оозеки формада, бара-бара сызуу жана жазуу формасында айтууну үйрөнгөн. Ошентип, адабият жөнөкөй бир сөз өнөрү катары пайда болгон. Сөз өнөрү – баарынын башатында турат.

«Адабият» сөзү бизге араб тилиндеги «адептүүлүк», «ыймандуулук» деген сөздөрдөн келип кирген. Демек, анын башкы максаты – адамдарды адептүүлүккө үйрөтүү, тарбиялоо.

Көркөм өнөрдүн (искусствонун) түрлөрү көп, мисалы, музыка, сүрөт, театр, кино ж.б.

Мына ушулардын ичинен адабият өз ойлорун сөз өнөрү менен ишке ашыруучу, дүйнөнү образдуу чагылдырууга негизделген түрү. Бул түшүнүк кең мааниде – бардык эле жазылган чыгармаларга карата колдонулат. Мисалы, илимий адабият, техникалык адабият, медициналык адабият ж.б. Ал эми тар мааниде – көркөм чыгарма дегенди билдирет. Сүрөттө – боёк, бийде – кыймыл-аракет, музыкада – үн негизги курулуш материалы болсо, адабиятта мындай кызматты сөз аткарат. Ошондуктан, анда ар кандай идея, тема сөздүн жардамы аркылуу ачылат. Адабият оозеки айтылса, анда ал угууга ылайыкталат, ал эми жазуу формасында болгондо окурмандык кабыл алууга ыңгайлашат.

Эмне үчүн адабиятты «сөз өнөрү» дешет?

Адабиятта ар түрдүү тектер, түрлөр, жанрлар турмушту чагылдыруунун өзгөчөлүктөрүнө ылайык аракеттенет.

Ал адамдарга таанытуучулук, тарбиялоочулук, өстүрүп-өнүктүрүүчүлүк, эстетикалык рахат берүүчүлүк кызматын кылат. Ошол себептен, «Адабият – элдин аң-сезими, жарыгы, жемиши, алардын жашоо турмушу» (В.Г. Белинский) болуу менен

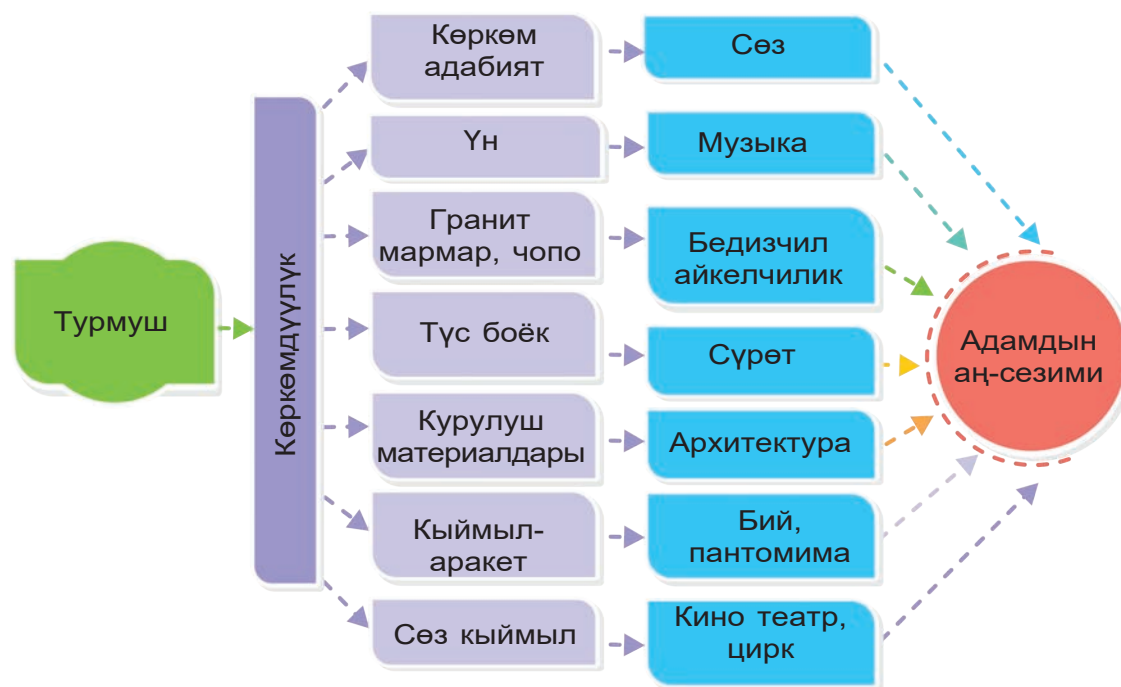
«адамтаануу» (М. Горький) катары элдин рухий турмушун дайым коштоп келе жатат.

Адабиятта жер-суу, буюм-тайымдар, жаныбарлар сүрөттөлө берет, бирок ошолордун баары адамдын турмушу менен байланыштуу болот, мисалы, тамсилдерде бир жаныбар менен экинчи жаныбар сүйлөшүп жатса да, биз аларды адам катары түшүнөбүз. Ошондуктан, көркөм адабияттын башкы предмети – адам жана анын көп кырдуу турмушу деп айтылат.

Илимдин жана көркөм өнөрдүн башка түрлөрүнөн адабияттын айырмасы схемада берилди. Схемадан көрүнүп тургандай, турмушту искусствонун бардык түрү көркөм чагылдырат, бирок алардын материалдары ар түрдүү болот.

Мына ошонун ичинде тил – жазуучунун негизги куралы. Тил аркылуу көркөмдүүлүк ишке ашат. Көркөмдүүлүк – коомдук аң-сезимдин башка формаларынан айырмаланып, искусстводо турмушту образдуу, көркөм чагылдырылышы. Көркөмдүүлүксүз искусство жок. Көркөмдүүлүктүн негизи жана башкы булагы – турмуш көрүнүштөрүн образдуу формада бериши, ошого карата өзүнүн оюн жана сезимин көркөмдүктө жеткирүү мүмкүндүгү.

Илимдин жана көркөм өнөрдүн башка түрлөрүнөн адабияттын айырмасынын схемасы

Адабиятта кандайдыр бир окуяны, көрүнүштү, адамдын кете-кешпирин, жаратылышты ж.б. нерселерди сүрөттөйт. Мисалы, А. Токомбаев «Жараланган жүрөк» повестинде каармандарын адегенде төмөнкүдөй сүрөттөө менен тааныштырат да, ошол сүрөттөөдө Үркүндөн кийинки оор турмуштун бир үзүмүн көз алдыга тартат: «1917-жыл. Жер томсоруп гана турат. Жай-

калган эгин, буралган чөп жок. Ызылдап жүргөн шамалга чыдай албай кайыккан жандык сыяктуу титиреп турган сейрек куурайлар. Алардын арасында ичке куйруктарын көтөрүп, сереңдеп чуркаган сур чычкандар гана жүрөт. Катуу жел жүрсө, жөө тумандай калдайган боз топурак учат. Жол боюндагы зым карагайлар шамалдын күчүнөн күңгүрөнүшөт. Кээде үн чыгарып озондошот. Ушундай коркунучтуу талаада ким жүрсүн... Бирок турмушта эмнелер болбойт. Талааны ээлеген бопбоз мүрзөлөрдүн арасынан арбак сыяктуу караан көрүндү да жок болду. Ал бир аздан кийин созулуп кайта көтөрүлүп, экөө болуп көрүндү. Анын бири эң эле узун, экинчиси – жалпак. Алар бир аз кыймылдап, мүрзөнү аралашты да, кайта жерге кирген эмедей жок болушту».

Жогорудагы текстти илим башкача түшүндүрөт, анда көркөм образдар, көркөм, кооз сөздөр болбойт, аларда, мисалы, тарых илиминде цифралар, фактылар так, реалдуу берилет.

Мына ошондуктан, адабиятты сөз өнөрү, анын курулуш материалы сөз дейбиз да, анын чыгармаларын окуп, турмушту ар тараптуу таанып билебиз.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Сен жазуучу болсоң, бүгүнкү окуяларды кантип жазар элең?
2. Бир эле теманы тарыхчы жана жазуучу кандай жазат, мисал келтиргилечи?
3. Улуу адамдардын көркөм адабият тууралуу кандай пикирлерин айтышкан?
4. Сен көркөм чыгарма окуганды жактырасыңбы? Үйүңөрдө китепкана барбы? Ата-энелериңердин, сенин канча китебиң бар?

ТОП МЕНЕН ИШТЕЙБИЗ. Кайсы топ биринчи аткарат?

Ырастоолор	Туура	Ката
Адабияттын башкы максаты – адамдарды адептүүлүккө үйрөтүү, тарбиялоо.		
Тил – жазуучунун негизги куралы.		
Үн – сүрөтчүнүн негизги куралы		
Боёк – музыканттын негизги куралы		

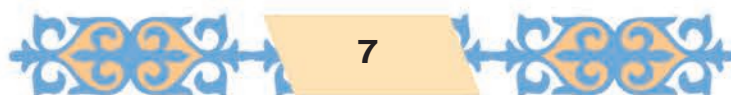

Адабият – элдин тили.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. «Китеп – менин дүйнөм» деген темада дилбаян жазып келгиле.

АР БИР КҮН – САБАК

ААЛЫ ТОКОМБАЕВ: «КҮҮНҮН СЫРЫ»

Бул темада биз:

- аңгеме аркылуу күүнүн сыры менен таанышабыз;
- күүнүн тарыхы – адамдын тарыхы экендигин билебиз;
- чыгармадагы ар кандай татаал окуялар Зарлыктын өмүр жолуна байланыштуу көрсөтүлгөнүнө күбө болобуз;
- чыгарманы чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Аалы Токомбаев 1904-жылы Чүй өрөөнүндөгү Кемин районуна караштуу Кайыңды айылында туулган.

Аалынын энеси Уулбала сөзмөр, элдик оозеки чыгармаларды, уламыш-жомокторду, кошок-армандарды өтө жакшы айта билген аял болгон. Аалынын адабиятка болгон шыгы дал ошол энесинин айтып берген түркүн жомок-ырларынын таасири менен калыптанган. 1916- жылы үркүндө Аалы да үй-бүлөсү менен Кытай жерине качып барган. 1922-жылы Ташкенттеги советтик партиялык мектепке кабыл алынат. 1923–1927-жылдары Орто Азиялык университетте окуйт.

А. Токомбаевдин биринчи ырлар жыйнагы 1927-жылы Ташкентте басылып чыккан. Жазуучунун «Таң алдында» романы 1967-жылы Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгына татыган.

Аалы Токомбаев Кыргыз эл акыны жана Эмгектин Баатыры наамдарын алган.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Силер окуй турган аңгеме «Күүнүн сыры» деп аталат. Аңгеме – кандайдыр бир муңдуу күүгө жана анын тарыхына байланыштуу берилген. Ал эми күүнүн мазмуну өткөндөгү кыргыз элинин кайгылуу турмушунан кабар берет.

Кыргыздын комузу – кыргыз элинин ажырагыс мурасы да, тарыхы да, тамыры да. Карт тарыхты басып өткөн кыргыз элинин маданиятында комуздун орду чоң. Комуз күүсү өзүнө философиялык ойлорду камтып, жашоо-турмуштун өзгөчө маданиятын даңазалап келет. Кыргызда улуттук салттуу музыканы комузсуз элестетүү мүмкүн эмес.

Комуз өзүнүн формасы менен бирге үнү да жагымдуу, назик келип, адамдын сезимин ойготуп, жүрөгүн кытылыгандай болот. Комуздун келип чыгышы жөнүндө уламыштар көп. Элибиз кайгысын да, кубанычын да комуз аркылуу урпактарга жеткирген. Мына ушундай комуз күүлөрүнөн биринин сыры жөнүндө аңгемедө сөз болот.

Аңгеме менен таанышуудан мурда комузда аткарылган күү ойнолгон тасманы көргүлө.

Балдар, Аалы Токомбаев элдик уламыштардын, жомоктордун негизинде бир нече чыгармаларды жараткан. Көркөм сөз чеберинин «Күүнүн сыры» аттуу аңгемеси менен таанышасыңар.

КУУНУН СЫРЫ

(Аңгемеден үзүндү)

Баланын уурдалышы

...Аңгеме так ушул журттан башталат, анан ушул журттан бүтөт, балам, – деп карыя сөзүн созду. Жайлоонун толгон кези, так ушул убак эле. Дайыма кулундарды агыткан кезде жылкыны булакка чейин өзүм айдап барчу элем. Дайым мингеним өзүмдүн жайдак кер кунаным болор эле. Бир күнү кулундарды агыткан кезде, жөө туман басып турган эле. Мен адатымча жылкыны булакка жеткирдим да, кер кунан менен кайта тарттым. Алдымдан кызыл буурул ат минген, алачыктай болгон кызыл жигит жолукту да:

– Айыл кимдики? – деди. Мен жооп бергенче кекилик алган бүркүтчө кунанымдан чеңгелдеп ала койду. Мен эчтемеден коркконум жок. Атамдын баатыр жолдоштору мени далай ошентип эркелеткен эле. Мен ошолордун бири го деп ойлодум. Бирок кармаган колу бүркүт апчыгандай болуп, сөөктөрүмдү сыздатып жиберди.

– Байке, далым ооруп кетти, – дедим. Ал тааныш немече:

– Эчтеме болбойт, – деп чапанынын өңүрүн көтөрүп, бөктөрүнчөгүнө отургузду да, кайта кумтуланып койду. Анын кумтуланганы менин өпкө-боорумду кысып жиберди. Жүрөгүм опколжуй түшкөндө:

– Атаке! – деп тыбырап бакырдым.

– Унчукпай жүр! – деп чапанынын эки

өңүрүн такымына бегирээк бүктөдү да:

– Ыйласаң, өлтүрөм, унчукпа! – деди.

Жаагым жап боло түштү.

Өзүмдүн туткун болгондугума ачык түшүндүм да:

– Байке, кайда алып барасың? – дедим, солуктаган бойдон.

– Менден эчтеке сураба. Оозунду ачып сүйлөсөң, өлөсүң, – деди. Мен экинчи унчукканым жок. Солуктап гана жүрүп олтурдум. Ким алып бара жатканын жана кайсы жакка баратканымды көргөнүм да жок. Түн киргенде талаага түшөт. Куржундан тамак алып өзү жейт, мага берет. Бирок ооз ачып сүйлөбөйт. Бир күнү **эл орунга олтурганда** калдайган калың айылга кез келдик. Ошол күнү мени чүмкөгөн эмес эле. Айылдын баш жагында жумурткадай аппак чоң үй турат. Жигит анын төмөн жагындагы кичирээк боз төбөл үйгө келди да, бирөөнү атынан чакырды. Үйдөгү кишинин үнү чыгып, өзү үйдөн чыга электе:

– Мына баягыңар! Алгыла! – деп, мени тапшырып берип, өзү кете берди.

өңүр – кийимдин көкүрөктөн этекке чейинки тилкеси

эл орунга олтурганда – түн кирип, кыймыл азайган мезгил

Бөтөн үйдө башталган жашоо

Мен түшкөн үй атактуу байдын коңшусу болуп чыкты. Тизеси оозуна тийген кара кемпир, жыртайган суз көзү менен бир дайга мени карап олтурду да:

– Балам, сен дагы бирөөнүн чырагыдырсың? Чочубай олтур. Сенин да энең бардыр? Энеге баладан кымбат эчтеме болбойт. Эне бала үчүн күйөт, балага кубанат. Бирок салт ушул, мен жашагандан берки салт ушул! – деп башымдан сылап, маңдайымдан өптү да:

– Тамак ич, кулунум! Тамак ич, – деди кемпир. Ошол эле күнү кулдуктун кебетеси башталды. Айылдагылар келип көрө башташты. Адегенде бөжөк сындуу корунуп олтурсам да, ар кимиси бир суроо берип жатышып, мени тилге киргизишти. Эл жата баштады. Мага бөтөнчө шектенүү да болгон жок. Анткени менин качпай тургандыгым аларга белгилүү эле.

– Тетигил төөнүн комун салынып, тетигил кементайды жамынып жат, балам, – деди баягы кемпир. Ал үйдө андан артык төшөнчү да жок эле. Айла канча, жаттым. Уйкуда ар барбы? Кыялдын дарыясына канчалык аксам да, уйку багындырды.

– Ой, балам! Тур, – деген үн менен кошо көзүмдү ачтым. Таң атып калыптыр. Жубардай ак кыз эңкейип мени карап турат. – Кайсы жерден келдиң? Кайсы элсиң? – деди кыз жылмайып.

– Билбеймин.

– Эчедесиң?

– Ондомун.

– Бир тууганың бар беле?

– Жалгызмын.

– Жүр, эмесе. Сен өзүмдүн **өргөөмдө** болосуң, – деди кыз. Кызды ээрчип келген эки келин бир ооз да унчугушкан жок.

Кыздын арка чачтарын кармалашып, өздөрүнчө шыбыраша беришти. Мен кийинип жатканда коңшунун кемпири:

– Кызым! Жалгыз жаның бар, кор кылбай жумша. Эне сүтү оозунан кете элек бирөөнүн жалгызы экен. Баладан бардыгын күтүүгө болот. Бала чегилбеген жумуртка менен бирдей. Жумурткадан карга да чыгат, шумкар да чыгат. Эр болсо элдин ырысы, ини кылып ал, кагылайын, – деди.

– Энеке – деди кыз жылмайып, – сиздин айтканыңызды аткарам, ини кылып алам. Жүдөп баратса, мага айтып туруңуз.

– Атың ким? – деп, ылдый карап турган мени ээгимден көтөрдү.

– Зарлык.

өргөө – өзүнчө атайын жасалгаланып коюлган үй

чайчы – чай кайнатып, чай берүү жагын тейлөөчү киши

– Аа, айланайын... Бирөөнүн зарлап көргөн жалгызы тура. Ата- энең Зарлыгынын зарын тартып калгандыр? Өлбө, балам, өлбө, – деп кемпир маңдайыман сылап, чекемден өптү да:

– Бара гой, кулунум. Эжең менен бара гой, – деди...

Ошентип баягы кыздын колунда алты жыл жүрдүм. Кыздын атасы бир элдин мыктысы жана байы болгондуктан, анын салтанаты да бөтөнчө экен. Кызынын өзүнчө өргөөсү бар. Анын кол алдында бир үйлүү коңшу малайы бар. Алар оту менен кирип, күлү менен чыгышат. Мен кыздын **чайчысы** болуп калдым. Малайдын аялы жаш гана келинчек эле. Ал сөзгө уста, ишке чебер, кыймылы куюндай, шамдагай киши болчу. Мен ага жакын болуп кеттим. Бирок жатагым малайдыкы эмес, өргөөнүн улагасы. Кыздын улагасында кул жатыш, ал кезде бөтөнчө атак болор эле. Ал адат азыр калып баратат. Мен ким, эмне үчүн алып келгендигин, ошол келинден түшүндүм.

...Сен тигил кыздын калыңына келген кулсуң. Сени алып келген кыздын күйөсү, ашкан батыр. Ал жигиттин Кызыл буурул деген аты, Ак чыгыр деген мылтыгы бар. Кыздын атасы: «Ошол экөөнү бересиң, аларды бербесең, үч кул бересиң», – деген. Жиги тат менен мылтыкты бербестен, үч кул алып келип берди. Ошонун үчүнчүсү сенсиң. Экөөнү мурун алып келген эле, ал экөөнү олжого эки киши алып кеткен. Сенин бактың бар экен, олжого кетсең куруйт элең. Эми сени кыз менен кошо берет, – деди келин.

Кыз кээде эркекче кийинип, жигиттер менен талаага кетер эле. Кайта келишкенде: бугу, аркар, карышкыр, кээде жолборс атып келишчү. Эмнени ким атканын ким билсин, эмне сөз болсо да чоң үйдө болор эле. Ал үйгө барууга табиятым тартчу эмес. Анын үстүнө кулунун тооруктуу болушу элге да аңыз сөз болор эле. «Баланчанын кулу ток маареке, ач көз эмес» деген сөзгө өзүм да кубанып, ошол атактан түшпөөгө тырышчумун. Ошондуктан чоң үйдөгү көп сөздөн кур калчумун. Көбүнчө сөздү кыздын өзүнөн угар элем. Эрмек үчүнбү, мактануу үчүнбү, же мени аягандыктанбы, уйкусу келбесе, төшөгүнө жатып, түрдүү сөздөрдү сүйлөр эле.

Аны мен «Эрке эже» дечүмүн, анткени элинин бардыгы: «Эрке кыз» деп айтышчу. Эрке кыздын күйөөсү жигиттери менен келип, бир-эки конуп кетчү. Күндөрдүн биринде, жайдын толгон кезинде, күйөө дагы келди. Ал келишинде жалгыз гана келди. Жалгыз келсе да, мурунку тартип боюнча, конок жатагы башка үйдө болду. Каада боюнча жеңелери кызды күйөөгө жолуктуруп жатаарда өргөөгө кайта алып келишти.

Ал кездеги балдар азыркыдай чабал болчу эмес, балам. Эмнеге болсо да эртерээк жетишчү. Мен уктабай жаттым. Эл уктай электе жигит колуктусуна келди. Мен ал жигитти көргүм келбейт. Бирок «баатыр» деп элдин баары аны макташат. Анын эмне баатырдыгы бардыгын мен эмдигиче билбеймин. Демимди ичиме жыйнап, алардын сөздөрүн тыңшадым. Бир оокумда сөздөрү чатакка айланды.

Кыздын сөзү өкүм чыккан сайын, менин жаным кирет. «Ушул жигит кыздан ылайым айрылып калса экен» деп тилеймин. Алардын сөзү да эсимде, – деди карыя. Карыя сөөмөйү менен комуздун кылын өйдө, төмөн сейрек дилдиретип койду да, күйөөнүн сөзүн баштады:

...Эркем! Эми калың болсо бүттү. Атаң дагы чатак кылып жатат. Качпайсыңбы? – деди жигит.

Жок, мырзам! Атамдын жалгыз кызы болсом, той тойлотпой туруп, босогодон аттабаймын. Атам эмне чатак кылып жатат? – деди кыз.

Кызыл буурулду, же Ак чагырды бербесе, кызымды бербеймин, – дептир.

Экөөнүн бирөөнү берип, атамды ыраазы кыл. Атам айтканын кылбай койбойт.

Жок, мен атым менен куралымдан айрылып, кыз албаймын, – деп жигит чорт гана айтты.

Экөөнүн бирин атам алмайынча, мен сага барбаймын, – деп кыз жигиттин сөзүн кесе сүйлөдү. Жигит кыз менен көп сүйлөшүп олтурган жок:

Экөөнүн бирин берсем, сени албай эле энемди алып калайын, – деди. Кыздын кербездиги ого бетер күчөдү.

Экөөнүн бирин бермейинче сага тийсем, мен атама тийип калайын, – деди.

Өзүңөр билесиңер, кыргызда мындан чоң каргыш, мындан чоң ант жок. Кыз менен күйөө катуу эрегишип кетишти.

Сени атаңдын төрүндө карытам: өзүм да албаймын, эрге да бергизбеймин. Бирөөгө бере турган болсо, айылыңарды кызыл кереге кылып чабам. Өзүңдү жайдак атка мингизип барып, күң кылам, – деди.

Кыз тайманган жок:

Үч айдын ичинде экөөнүн бирин берип албасаң, мен өзүм биллип кул болсо да күйөөгө чыгам. Эр болсоң кегинди менден ал. Мен үчүн айыл айыптуу эмес, – деди кыз ордуна козголбой.

Үч айдын ичинде ыктыярың менен барбасаң, түбөлүк күңдүккө кармаймын, эсиң барда акылыңа кел, – деди жигит каарданып.

Күң кыла албасаң, төшү түктүү жер урсун!

Эрге тие албасаң, төбөсү ачык көк урсун!

Булар экинчи сүйлөшкөн жок. Күйөө кеткенден кийин кыз бир топ күнгө тилсиз немедей болуп жүрдү. Менин кубанычым кой-

Ойсул ата –
төөнүн колдоо-
чусу деген маа-
ниде

нума батпай, кыз ошого тийбесе экен деп жүрдүм...

... – Эртең менен туруп, малга барып, келген жолунду байка. Төөлөрдүн ичинде жез буйлалуу боз инген бар. Ошону кармап минип сууткун, – деди.

– Кайсы инген, абамдын тушуна байлануучу эмесиби?

Ошонун өзү. Ал төөнүн желмаяны. Атам аны уурудан коркуп, өзүнүн тушуна байлатат. Дайым анын кепшегенин тыңшап жатат. Сен ал төөнү үч күнү жашырып сууткун. Үчөөндө тең түн ортосунда туруп атамдын тушунан агытып жибер. Бирок буйласын чубалтып жибер, – деди. Эмне үчүн деп сураганым жок. Айтканындай иштей баштадым. Биринчи агыткан күнү, төө үйдөн аз эле алыстаганда кыздын атасы чыга калып, аны кайта алып келип байлады. Экинчи күнү агытканымда төө узап кеткен эле. Кыздын атасы чыгып карады да, кайта кирип жатты. Үчүнчү агытканымда кыздын атасы чыккан жок. Бирок эртесинде:

Желмаянды кандай байласам да, болбой бошонуп кете турган болду. Жарыктык **Ойсул ата** колдоп жүрсө керек, – деп сүйлөгөнүн уктым да, тим болдум. Атам төө тууралуу эмне сүйлөсө, мага айт, – деген болучу кыз.

ком – төөгө жүк артуу үчүн өркөчүнө, белине орой таңылган кабат-кабат кийиз же башка калың нерсе, чом

Мен бул укканымды дароо кызга сүйлөдүм.

– Абдан сонун, атам алданды, – деди кыз. – Эми эл жатар менен төөнү кокутуга алып барып, мына бул килемдер менен комдогун. Мына бул жууркандарды үстүнө кошо комдо, – деп бардыгын мага көрсөтө баштады. Кыздын атасы-

ныкында конок болгондуктан, алар өтө кеч жатышты жана меймандар эшикке жайланышты. Бул көрүнүштөр биздин качышыбызга жолтоо сыяктуу болуп көрүндү. Ай батууга жакындады. Тойгон коноктор тез гана коңурукка кирди. Мен төөнү алып кокутуга жөнөдүм. Төөнү тиздей салып, өргөөгө кирсем, кыз бирдемелерди жыйнап жаткан экен:

Тез, таң атып кетпесин, – деди. Ал эркекче кийинип, белин курчанып жаткан эле. Килем-килче менен төөнү **комдоп** жиберип кайта келдим. Кыз эки чоң куржунду араң сүйрөп, босогодон өткөрө албай шашып жатат. Мен бирөөнү көтөрө чуркамакчы болуп сермегенде, куржун былк эткен жок. Кыз күлүп жиберди. Эки колдоп тартканда араң гана сүйрөлдү. Эптеп төөгө жеткенде:

– О, кокуй, – деди кыз кыжырлангансып, – жаман токупсуң. Тез чеч! – деди.

– Мен чечип жибердим. Кыз төөнү кайта комдоп, эки куржунду тек чейтип артты да:

– Сен капа болбосоң, мен алдыга минейин. Сен төөнүн сырын билбейсиң, – деди да, менин жообумду күтпөй өзү гана мине баштады. Анткени койлордун кайсы бирлери бышкырып, буту-колун керип жаткан эле. Мен дароо түшүндүм, койдун бышкыра башташы, таңдын атышынын белгиси болот. Ал минди да: «Тез мин» деп аркандын чөлмөгүн көрсөттү. Ал чөлмөк атайын жасалган үзөңгү эле.

– Жайландыңбы? – деди кыз.

– Жайландым.

Менин жүрөгүм ордунда болгон жок. Айылдан узабай колго түшчүдөй көрүндүк. Бирок «жайландым» дегенден башка бир ооз да унчукканым жок.

Бек олтур, коркпо, – деди да, төөнү тургузуп, камчылангандай болду. Мен ыргып кете жаздадым. Төөнүн буту жерге тийип баратабы, же учуп баратабы анысы билинбейт. Жер эле айлангансыйт. Жок жерден шамал жаралып, көзүмдөн жашым куюла баштады. Түлкү качырган бүркүттүн дуусундай гана добуш угулат. Ал добуш кимдики экенин адегенде ажырата албадым.

Куугун

– Жакшы келе жатасыңбы? – деп кыздын үнү чыкканда:

– Ооба! – дедим жана күркүрөгөн дабыш, урган шамал биздин илебибиз экенин биле койдум. Таң аппак атты. Айланада айыл түгүл мал да көрүнгөн жок. Кайсы жерде баратканыбызды да тааныганым жок. Күн бута атым көтөрүлгөн кезде, кыз төөнүн буйласын тарта баштады. Бирок төө токтоно албай үрккөн эмедей ээлигип, көбүгүн чача баштады. Күн так төбөгө келгенче жай жүрдүк. Андан кийин канаттуудай учуп дагы жөнөдүк. Эл орунга олтурган кезде, өзөн суусунун боюна келип, төөнү тиздеп коюп, тамактана баштадык. – Баатыр жетсе, бизге эртең жетет. Андан башка киши бизди кубалабайт. Качсак кутулбайбыз. Бирок анттын аягына чыгуу керек. Качып кетүүгө болбойт. Туурабы? – деди кыз. Мен тилим менен жооп кайтара алганым жок, башымды ийкедим. Кыз жылмайып күлдү да:

Ал деле адам, андагы өнөр бизде да бар. Сен коркпо, өлсөк экөөбүз бирге өлөбүз, – деди.

...– Тетиги чаң – баатырдын чаңы. Эми коркпо, – деп кыз төөнү токтотту да, текенин мүйүзүнөн жасаган саадагын алып, даярдана баштады. Баатыр көз ачып-жумганча жетип келди да, кыйкырып:

– Абийирсиз! Эми туткун болдуңбу! – деди. Кыз төөсүн туура тартып тура калды да:

Мен убадама жеттим. Атыңдын башын тарт, өлөсүң! – деп төөнүн мойногун тээп саадагын кезеди. Бута атымдай жерге келгенде ак чагырды колуна алып, атайы токтоп туруп:

Өлө элегинде менин жаныма кел! Келсең дагы күң кылам!
Качсаң да күң кылам! Ушуну ук! – деди жигит.

Тил алсаң кайт, сага менин колум барбайт. Сен менин колумдан өлбө. Мен намазымды алдым, – деди кыз экинчи эскерттип. Жигит келүүгө намыс кылды да, катуу буйрук берди.

Кел жаныма! Кел, жүгүн! Жаныңды калтырам, түбөлүк күң кылам! Кыз эрегишке туулган эмедей:

Күң кыла албасаң, энеңди экинчи ал! – деп төөнү бура тартып, бастырууга киришти. Жигит ок тийген арстандай бакырып:

Өлдүң! Өз убалың өзүңө! Өлдүң! – деди. Анын мылтыгынын оозу бизди тиктеп үңүрөйүп калган эле. Ал ок чыгарганча кыз бура тартып, мурунку калыбына келе калды да:

Чатаксыз кайт, менин колум сага барбайт, – деп үчүнчү эскертти.

Кел дегенде кел! Сен менин түбөлүк күңүмсүң! Багынасыңбы, жокпу? – деп мылтыгын шыкаалатып кыздан жооп күттү. Жигиттин кайтпасына кыздын көзү жетти. Сөз менен жооп берүүнүн ордуна, саадагын тартып жиберди. Машаада турган жигиттин колу ийнинен чабыла түштү.

Кош, тил албадың. Түбөлүк эсинде болсун, – деп кыз жолго түштү. Төө каадасынча учуп жөнөдү. Жигит оң колунун сыныгына көп буйдалган жок. Сол колуна кылычын ала коюп, оозун ачып карышкырдай качырды. Кызыл буурулдун таманы жерге тийсе тиет, тийбесе жок. Жигит кылычтын сырты менен камчыланып уруп келе жатты.

Чабалекей куйруктанган саадактын огун кыз дагы учурду. Учуп келе жаткан буурулдун алдыңкы шыйрагы сыртына чабыла түштү. Күүлөнгөн буурул токтогон жок, бизге жете бергенде гана сүрдүктү. Ат омуруосу менен жерге тийгенде, жигит жыгылбастан чуркап кетти. Анын оң колу буту сынып качкан кийиктин шыйрагындай салпактап, оң жагын чапкылап жиберди. Кыз саадагын кармап тура калды да:

– Мен антымды орундадым. Сага койгон антымды сенин эрдигиң үчүн кечтим. Намыс эркек менен ургаачыга бирдей экендигин көргө киргенче унутпа, – деп жолго түшкөн экен!..

...– Жигит сол колу менен аттын башын кучактап, ээн талаада унчукпай олтуруп калды. Кыз саадактын бир огун ала коюп, унчукпай сындырды да, жолго түштү. Кыздын күчтүү касиетине мен ошондо гана түшүндүм.

«Айылымдын тоолорун тааныдым!»

Созулган жел аз-аздан күчөп, ээн талааны чаң менен бүркөдү. Ким билсин, ал чаң ошол жигиттин күйүтүнүн элесидир? ...Биз үч күн жол жүргөндөн кийин:

Байкачы, Зарлыкжан! Мына бул тоолор силердин тоого окшойбу? – деди кыз.

Көзүмө эң эле жылуу учурайт, бирок таамай тааныбай жатамын. Кыз бир аз жылмайып туруп:

Эмесе түштүккө кайчы өтүп кетиппиз. Те, тигил мунарык тоо силердин элдин тоосу болуу керек, деп төөнү ошол жакка тартты.

Эртеси түшкө чейин жүрүп белден ашкан кезде:

Эркем, сүйүнчү! Бул биздин жайлоо. Мына бул белдин бөксөсүндө калың токой, андан төмөн камыш бар. Ошол токойдун башында биздин айыл болчу эле. Мен так ошол жерден туткун болдум эле. Мүмкүн азыр да ошол жердедир, – дедим.

Сүйүнчүңө өзүмдү бердим. Мындан аркы бийлик өлгөнчө сенин колунда, – деди кыз.

Биз белге чыга бергенде, жайылган жашыл тукабага көмкөрүлгөн чыныдай, аппак үйлөр көрүндү. Мен кубанган бойдон:

Мына, биздики! – деп бакырып жибердим.

Чынбы?

Чын! Менин бүткөн боюм солкулдап кетти. Ал жаркырап мени тиктеди: Биз жасанганча козулардын үндөрү да жайланды, чыңылдаган балдар да тынчыды...

Эми, садага, сен барып аманчылыктарын билгин. Ата-энең тирүү болсо, алардын моокун кандыр. Анан кийин мени келип ээрчитип кеткиле. Шымаланып сени менен кошо барганымды салт көтөрбөйт, – деди кыз.

Мен чуркап айылга жакындаганымда, иттер чуулдашып үрүп алдымдан чыкты. Койчулар кыйкырып, иттердин багытын улап келип, мага жолугушту.

Сен кимсиң?

Жолоочумун.

Кайда барасың?

Чоронукуна. Ал киши аман-эсен барбы?

Чокем бар, көзү көрбөйт, – деди койчу.

Кемпири барбы?

Бар, төшөктөн турбайт. Жалгыз баласынын кайгысынан карып болуп калышты, – деди экинчи койчу.

Эмесе, курдаштар, мени ошондо ээрчитип баргыла, мен алардын жоголгон жалгзымын.

Сүйүнчү, Чоке! Сүйүнчү! Зарлыгың келди, – деп, койчулар кыйкырган бойдон, мени үйгө карай сүйрөштү. Үйдөгү кишилер чыга чуркашып, мени тегеректеп кучакташкан бойдон үйгө алып киришти. Таягын колуна алып калтаңдап күтүп турган атам менен кучакташып көрүштүм. Этек-жеңиме асылып чуулдаган кишилер боруктуруп жибере жаздашты...

О, кулунум... – деген энемдин алсыз кыңылдаган үнү угулду жана купкуу болгон жүзү мага карай араң гана бурулду. Мен «апаке» деп телмирип чуркаганда, анын арык колу мага карай сунулду. Бирок, мен жеткиче колу төшөгүнө түштү... Экин-

чи анын арык колу кыймылдаган жок, үнү да чыккан жок... Жылуусу таркай элек апамын көкүрөгүнө ысык жашымды төктүм... Атам калтыраган бойдон:

Энең ыраазы... Энең үнүңдү укту, балам? – деди... Дүрбөлөң менен кубаныч мени эсимден тандырды. Иңирде чыккан ай асмандын ортосуна келгенде:

Кана, балам, кантип келдиң? Кайда жүрдүң? – деди атам. Менин эсиме кыз ошондо түштү. Атаке, аны мен жайыраак айттайын. Сизге келин алып келдим. Суу алгычта күтүп калды, – дедим. Элдин бардыгы мени тегеректеп алып, сууга карай чуркашты. Менин башыма суу айлантып чачкан кемпир, чөйчөгүнө суу куюп алып, кошо жөнөдү. Сууга келсек, кыз да жок, төө да жок.

Кана? – деди бирөө өзүнчө.

Үйгө жакын барып тургандыр, корккон го, – деди экинчиси мени карап.

Тигине! – деди үчүнчү киши колу менен көрсөтүп, анын көрсөткөнү булдуруктап кыймылдады. Кары кишилер токтой калышты. Биз шашып чуркадык. Бизден мурунураак кеткен бирөө:

О, кокуй! Иш болбой калыптыр! – деп тим боло калды да:

Кокуй! Жолборс алып таштаптыр! – деп бакырды... Кыздын колу өзүнүн башын кучактаган бойдон кыймылсыз жатканы көрүнө калды. Төө чала жан болуп, узун мойнун жерге ургулап, буттарын тыбыратып жатыптыр. Мен кызды кучактап жыгылдым. Мына балам, бул муңканган күү өзүм менен бирге эс алат. Эми өзүм менен бирге жатат. Күүнүн сыры ушул, балам! – деди. Эртесинде карыя мени ээрчитип келип, кыздын мүрзөсүн көрсөттү да:

Мына, балам! Кыз ушул жерде жатат. Аны куржундарын ачтырбай туруп, ошол бойдон көмдүргөм. Куржунда эмне бар экенин көрдөн башка эч ким билбейт... Карачы, балам! Муну көр деп эч ким тааныбайт. Дүмпөйгөн гана жашыл чым. Жакында түптүз жер болот... Мен жүз үчтөмүн. Мен дагы жакындап баратам, – деп чала билинген жашыл мүрзөгө сүйөнүп олтуруп калды.

Мен ошол кишини эми да көргөнсүп турам. Кандайдыр, комузун күңгүрөтүп тирүү жүргөнсүйт. Бирок ал киши кызы менен эчак сүйлөшкөндүр... Баягы баатыр менен эчак кездешкендир? – деп карыя сөзүн бүтүрдү.

Карыя жолоочуга кандай аңгеме айтып берди? Ал бул аңгемени качан жана кимден уккан эле? Жолоочу жигит карыяга эмнеден улам суроо менен кайрылды? Карыянын балалык чагы, өткөндөгү өмүр жолу кандай болгон?

сөз байлығың үчүн эстеп кал

өңүр – кийимдин көкүрөктөн этекке чейинки тилкеси
эл орунга отурганда – түн кирип, кыймыл азайган мезгил
өргөө – өзүнчө атайын жасалгаланып коюлган үй
чайчы – чай кайнатып, чай берүү жагын тейлөөчү киши
улага – иреге, эшиктин алды, үйдүн ичине кире бериш бөлүгү
буйла – төөнүн мурдун тешип өткөзүлгөн шиш же байланган жип
ойсул ата – төөнүн колдоочусу деген мааниде
ком – төөгө жүк артуу үчүн өркөчүнө, белине орой таңылган кабат-кабат кийиз же башка калың нерсе

Булбулдун мукам үнү бар, комуздун сырдуу күүсү бар.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Карыяны ким туулуп-өскөн жеринен башка айылга алып келип таштады?
2. Кыз Зарлыкка кандай кеңештерди берди?
3. Кызды кууп жеткенден кийин баатыр ага эмне деп каарданды? Кыз ага эмне деп эскертти? Акыры баатыр эмне болду?
4. «Түлкү качырган бүркүттүн дуусундай добуш гана угулат» деген сөздөрдү кандай түшүнүүгө болот?
5. Аңгемени угуп отургандар кыз менен Зарлыкты кандай баалашты? Айрыкча, кыздын эрдиги, чечкиндүүлүгү эмнеден байкалды?
6. Акыры алардын тагдыры кандай болуп чечилди?

– топ менен иштейбиз. Кайсы топ биринчи аткарат?

Кызга, Баатырга, Зарлыкка мүнөздөмө бергиле.

Кыз	Баатыр	Зарлык

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Карыянын сырткы кебетеси кандай сүрөттөлгөн? Тексттен таап окуп бергиле.
2. «Күүнүн тарыхы – Зарлыктын тарыхы» деген темада дил баян жазгыла.
3. Аңгемедеги силерге жаккан каармандар боюнча сүйлөп бергиле.

ЖУНАЙ МАВЛЯНОВ: «НАН»

Бул темада биз:

- аңгеме аркылуу турмуштук бир кичине көрүнүштөн адептик чоң маанини түшүнөбүз;
- элдик салтты кастарлоо зарылдыгын билебиз;
- ата-эне сөзүн ойлоого, урматтоого жана аткарууга үйрөнөбүз;
- адамдардын бейпил жашашы үчүн тынчтык керек экендигине ынанабыз;
- чыгарманы чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Кыргыз эл жазуучусу, Кыргызстандын эмгек сиңирген мугалими Мавлянов Жунай (1923–2003) 1923-жылы азыркы Жалал-Абад облусунун Аксы районундагы Кош-Төбө айылында туулган. Ал Жалал-Абад педагогикалык окуу жайын, мугалимдер институтун, КМУну аяктаган. 1942–44-жылдары Экинчи дүйнөлүк согушуна катышкан.

Ж. Мавлянов чыгармачылыгын 1948-жылы ыр жазуудан баштаган. 1960-жылы «Жүрөк» аттуу алгачкы ырлар жыйнагы жарык көргөн.

Үч ыр жыйнагын чыгарган соң, ал биротоло кара сөз жазууга өткөн.

Анын «Ачык асман», «Бийиктик», «Жаңы таң» романдары, аңгеме, повесттери украин, беларус, татар, башкыр, якут, француз, немец, англис, чех ж.б. тилдерине которулган. «Жалгыз бутактуу арча» повести боюнча телефильм (режиссёр Д. Садырбаев) тартылган.

Ж. Мавлянов 1-даражадагы Экинчи дүйнөлүк согуш, Эмгек Кызыл Туу, «Ардак Белгиси» ордендери жана Экинчи дүйнөлүк согуштагы каарман эмгеги үчүн, Даңк медалдары, II даражадагы Манас ордени менен сыйланган. Аксы районунун Кербен шаарындагы лицей-интернатка анын ысмы берилген. 2008-жылы Бишкекте жашаган үйүнө мемориалдык такта орнотулган.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Силер окуй турган «Нан» аңгемесинде Армияга узап бараткан балдары Сарымсак менен Асылбекке нандын четинен ооз тийгизген эне «ылайым туз-насибиң өз үйүңөн буюрсун» деп айтат. Бирок эненин балдары согуш алааматынан кайтпай калды.

Нан деген өзү эмне? Ал кантип пайда болот? Нанды ыйыктыгы эмнеде? Нан тууралуу элибиздеги кандай ырым-жырымдарды, макалдарды, үрп-адат, каада-салттарды билесиңер?

НАН

Мындан үч-төрт күн илгери Жаныбек, жаңы таамил алма багынын бир четинде чычкан кулагындай бариктерин эртели-кеч жүргөн желге жалмалатып турчу жалгыз түп талдын көзүнө карабай, эки түз кадасын кыйган болучу. Кабыгын аарчып таштаганга тез кургаса керек, кечинде жакшылап чыңдалган эки кетмени аларга аштап кийгизди да, бүгүн күн али нурлуу жүзүн ааламга көрсөтө элек маалда, биринин артынан экинчисин удаа тамдын төбөсүнө ыргытты...

Мына, ал отуз төрт жылдан бери өмүр кечирип келаткан жер – Жайылма айылы. Алакандын отунда жайлашкандай анын бүт турпаты азыр мунун көз алдында.

Бир канаты тээтиги өзбектин бак-дарактуу кыштагынан тартып, береги Бозбу тоосунун этегине чейин созулган бул кыштактын айлана-тегереги кол бетиндей тегиз. Этек-теш толкундардай желге ыкшала ыргалган буудай массивинин арасынан атылып чыккан торгойлор заматта асман бооруна асыла калат да, канатта-

жаңы таамил алма багынын бариктерин – жалбырактарын тыктана маңарланган

рын дирилдете алда немелерди күүгө сала безеленет... Үй жанындагы кол арыкта суу шылдырт... шылдырт...

Кетмен сабына жөлөнгөн Жаныбек кыштагына көз чаптырды. Эки тарабына окшош жаңы үйлөргө толуп келаткан моберекки түптүз жол «Жаңы-Көчө» деп аталат, анын көз жоосун алып жаткан ушул көчөнүн боюндагы жаңы үйлөр. Баксыз короо жок. Айрым үй ээлери колдоруна бак бычагын кармап, дарактагы бейпайда өскөн шак- бутакты торой кесип жүрсө, дагы бирөөлөр короо ичине эгилген пал-пал пыяз, сабиздеринин жөөгүнө суу жылжытуу менен алек. Жаш балдар болсо, чүрмөктүү челек алышып, короо ичиндеги жыпар чачкан гүлдөргө «жамгыр жаадырып» жүрүшөт.

Жумушка кеткенге чейин үй тиричилигин бүткөрүп коюуга көнгөн колхозчу калк эрте турат эмеспи. Бүгүн таң заардан там башында турган Жаныбектин көзүнө биринчи болуп Карабай урунду. Чөп чапкандарга жөнөсө керек, ал эки жагын аңдабай сопол куйрук карагерин капталга катуу теминип баратат. Аны карап туруп, Жаныбек эмнегедир бырс этип күлүп алды.

Ал азыр суктана тиктеп турган «Жаңы-Көчөнүн» бир четинде өңчөй жаштардын арасындагы мойсопут кишидей көзгө комсоо көрүнгөн үй ушунуку – Карабай акеники. Аны уруштан бир жыл мурун тургузган эле. Ал кезде Карабай аке райондогу бакандай чоңдордун бири. Ошондой болсо да, акыры өз кыштагына келерине көзү жеткен белем, ушул үйдү тургузган болучу. Учурунда кимдер ага суктанбады дейсиң.

баари –
көңүл

«Бу дүйнөгө устун болуп калбагандан кийин, жарым күн болсо да, Карабайдыкындай үйдө жашаганга не жетсин! Асты такта, шыбы фанер, туш тарабы терезе... ичи-тышы аппак. Кирген кишинин **баари** ачылат. Үй болбосоң коё кал. Колунан иш келбесе да, Карабайдын зайыбынын ырысы бар неме экен».

Карабайдын ушул үйү бүткөндө апасынын таңдана айткан бул сөзү азыр анын кулагына дагы угулгансыды. Бардык нерсеге оор салмактуу карап, башканын жакшы нерсесине көз артканды жаман көргөн, тармал сакал атасы ошондогу кемпиринин тигинтип, шилекей чууртканын этибарга албай, өз оюн билдирип гана тим болгон эле: «Ээ, кемпир, антип суктанганың кой бирөөнүн мүлкүнө. Катындыгыңа барат экенсиң да, башканын жаңы көйнөгүн көрсөңөр да силердин тукум туталанып кетмей адатыңар бар. Эмне, Карабай алтын сарай куруп койду дейсиңби. Бир үй да. «Акча болсо, жаңгалда шорпо» – дейт өзбек туугандар. Аны сыңары андагы акча болсо, мен мындан он эсе артык үй тургузууга акылым жетип турат. Эң кеми кесип турган эле акча. Колхоз ушинтип эле туруп алат дейсиңби жарды болуп? Бизге да кезек келер. Ошондобу Карабай менен мелдешип көрөбүз. Мына, кудайга шүгүр, үч чүрпөбүз да биринин

артынан бири ишке жарап келатат. Бизге жомоктогудай алтын сарайды ушулар салып берет, кемпир, кеп чыдап күтүштө». Энеси менен атасынын бул сөзүн ошондо угуп турган алардын кенже уулу ушул Жаныбек карып бараткан тигилердин алдында кандай карызы бар экендигин анда биринчи жолу ойлободу беле.

Бүбүш эне эле дейсиңби? Чакырылбаса деле, Карабайдын бул үйүн көрүш үчүн дасторконуна эки нан болсо да ороп алып, **өрүлүктөбөгөн** катын бул айылда калбаган чыгар. Үйлөрүнө кайтып келгенден кийин алардын өз эрлерине сес көрсөткөндөрүн коё кал. Дасторконду ашкана жакка ыргытып жиберип: «Сызда туулуп, сызда жатып өлөт экенбиз да. Сат, уйду. Жетпесе, тиги эки эчкини кошо сат. Кара катык аш ичсек да, жарыгыраак үйдө олтуруп ичеличи, тирүүлөй көргө камалбай. Очокко от жаксаң, мурдуңан башка жериң жылыбаса. Сандалга отурсаң, бутуң ысыйт да, мурдуң какшайт. Ушул да турмушпу? – деп, болбогон жерден буркан-шаркан түшкөн ичи тар аялдарын күйөөлөрү араң жоошуткандыгы тууралуу Жаныбек көп уккан.

өрүлүктө – жаңы көчүп келгендерге тамак-аш көтөрө барып сый көрсөтүү, же чакырып тамак аш берүү. таңылган кабат-кабат кийиз же башка калың нерсе, чом

Карабайдыкындай үй салыш үчүн оболу Карабай болуу керек. Андай болуш керек дегеним, ошондой райондун бир жак тизгинин өз колуна кармаган чоң болуш керек, эси жок. Алган айлыгы канча экенин билесиңби? Биздин жарым жыл иштеп тапканыбызды ал бир айда алат имиш. Андан башка чоңдордун элден алары канча экенин ким билсин. Биз эмнебизге там салабыз? Макул, уйду саталы. Ага кошуп эчкини деле пулдайлы. Ошол эле жетип калат дейсиңби? Жыгачына, дубалына жетсин дейли. Шифер деген неменин өзү канча турарын билесиңби? Аны магазинден таппайсың. Колдон алган буюм ар убак кымбат. А макул, ага деле жетсин дейли. Уста акысына эмнени беребиз? Көп оолукпа, катын. Ар нерсенин өз убактысы бар. Колхозго да доор келер. Азыркыдай жыл маалына иштесең, бирок эмгегиңе алганың тамагыңан артпаса, анан Карабайдыкындай үй салыш тууралуу ойлогонубуз чекилик болор, төшөккө жараша бут сунганыбыз эле жакшы. Жалгыз уйдан, же эки эчкиден ажыраганда, кышында кар жеп, жайында жамгыр суусун ичип отурабызбы?» – деген камбыл эркектер.

Койчу, ошол жылы Карабайдын үйүнүн арзавасы жыл маалына созулду. Согуштун алааматы гана элдин көз артканын тыйып, көңүлүн өлүм менен өмүр маңдай-тескей тура калган жакка буруп кетти.

Мындан он беш жыл мурун айтылган элдин сөздөрүн оюна алып, бүгүн Карабай ошол «даңазалуу үйүнөн» аттанып чыккан-

да Жаныбектин бырс күлгөн себеби ошол. Бир кезде ошентип, Карабайдын бул үйүнө сугун арткандар азыр анын жанынан күлүп өтүшчү болду. Кимди шылдыңдамак эле? Карабайдыбы? Жалгыз аны гана эмес, өздөрүн да кошо шылдыңдашып жатпайбы. Тиги Батыш Европаны колуна мылтык кармап, жөө басып чыккан элдин тагдырын коргоочу кыргыз жигиттери да далайларды көрүп кайтпадыбы. Карабайдын үйүн адегенде шылдыңга айландыргандар да ошолор болду.

«Ушул үйдүн эмнесин аваз кылдык экен, ошондо. Пайдубалын кара. Жерди ойбой-нетпей эле кирпич коё берген тура, кайран неме. Азыр көрчү, жайлоонун шүүдүрүмүн аралап мал издеген кишинин чапан этегиндей нымданганы нымданган. Ичине киргендер болсо, ышка карайып эски талдын кабыгындай далдалынан кеткен фанерлерин, такыр жуулбагандыктан, жерге айланып калган тактайын көрүшөт да: «Байкуш Карабай далай жыл чоң болуп жүрдү эле, шып менен тактайды эч болбосо жыл аралатып майлатып койгонду билген эмес экен да Зайыбычы – зайыбы? Тактанын үстүндө жатканды билген киши, аны жууп-тазалаганды эмне үчүн үйрөнүп албады экен?» – деп, анын өзүн жана үйүн аяп, сөз кылышат.

Азыр колхоздо тоют бригадасын башкарып жүргөн Карабай акенин теңтуштары көп. Алар жүздөшө калган сайын ага шылкым аралаш азил ташташат: «Каке, үйүңү тезирээк оңдобосоң, түбүндө каласың го. Баягы жылдагыдай жер каарына алып, бир силкип койчу болсо, түбүнөн заги кетпеген немең туруштук бере албас».

Карабай буурул мурутун кулагын көздөй баш бармак менен сөөмөйдүн арасында чыйрата кармап, андай азилге терикчү эмес, кайра шакабага өзү кошулуп: «Мен бул айылга жаңы типтеги үйдү биринчи болуп тургузгам. Эми элдин эң акырында курайын деп чечтим. Башкармага да менин үйүм тизменин этек жагында боло берсин десем, күлдү. Коёндун териси жарым жылга чарыкка чыдаптыр дейт, дагы бир жылга урабас. Уулум армиядан кайтар жылы киришем. Дагы бир жылдан кийин анын мөөнөтү бүтмөк. Күлбөгүлө, досторум, менин үйүмө. Силердин ата-энеңердин бир кезде шилекейин чуурта суктандырган ушул үй. Ар нерсе өз учурунда кооз. Убактынын жылышы менен сулуулук да жашы өткөн кишидей көз кумарын кандырбай калат. Көрөм, силердин азыр макталып жаткан үйүңөрдү дагы, он беш-жыйырма жылдан кийин. Шаарларда газ менен ичи ысыган, өзүндө мончосу бар, ысык, муздак суусу чоргосунан үзүлбөй аккан үйлөр пайда болуп атыптыр. Газет окуйсуңарбы, деги? Мына ошол үйлөр бул айылга келгенде силердин көзүңөргө алтын сарай болуп көрүнгөн мобереки үйүңөр менин бул үйүмүн кейпин кийип калары жөнүндө ойлодуңарбы?» – дечү теңтуштарынын ичиндеги жаштарына шылдыңдуу карап.

Кетмендин сабын бооруна такап, бүгүн өзүнүн көз алдында кыймылга келген кыштагына суктана тиктеп турган Жаныбектин оюн анчага дейре алагды кылган Карабай акенин карааны үзүлө бергенде гана анын үйү тууралуу ою токтоду.

Эмне үчүн Жаныбек Карабайдын үйү тууралуу ойлонуп кетти? Карабайдын жашоосу кандай экен?

Жаныбек тогуз жылдан бери ушул колхоздун тамеки бригадасын башкарат. Айылды аралап бригадирлерден бөлөк ким жүрөт? Бирок кыштагынын көркүн бүгүнкүдөй суктанып караган эмес.

Кийинки жети-сегиз жылдан бери нугу ачылган арыктан аккан суудай айлына кирип келген берекеге ал да эли менен кошо маашыр. Антпегендечи! Кыйынчылыктын, талаш-тартыштын бары жетишпегендиктен тура. Эл башкаргандарды суук тумшук кылып, калкы менен аларды ачуу-аразга алып барган да турмуштун ошол өңгүл- дөңгүлү эмеспи. Колхозчулар эмгегине тонналап эгин, тутамдап акча алгандан бери маңдайы жарылып, паанайы жарык. Кайсы үйгө кирбегин – дасторкон толо нан, дөбөлөнгөн мөмө-чөмө, үй жаңылаган киши. Короосуна кирсең бүт алдың шибер, төбөңдө саябан. Баксыз короону көрбөйсүз. Жаныбекти колхозчулары «чурушмаңдай» дешчү. Ал аты деле

чекене киреше – көп пайда табуу.

азыр калып кетти. Анын да азыр маңдайындагы тырышы жазылып, күлкүсү көбөйүп калган кез.

Үй куруунун максаты февралдын башында жылдык жыйынтыкка карата өткөрүлгөн чогулуштан кайтып келген күнү болгон. Дасторкон четинде отуруп,...Жаныбек, жеңеси Айсалкын болуп, бул үй-бүлөнүн өткөн жыл ичинде тапкан кирешеси дагы бир сыйра эсептелип чыккан болучу: үч миңден ашык акча, төрт тоннага жакын эгин. **Чекене киреше** эмес да!

Кеч күздө буларга келип кошулган Жеңишбекти эсептебегенде бул үч кишинин гана иштеп тапканы. Жаныбек аялы менен, жеңеси Айсалкын – үчөөнүкү.

Менин сыйлыкка бүгүн алган алтын саатым буга кошулбасын, – деп күлдү Айсалкын. – Аны эчак эле сандыкка салып койгонмун. Жеңишим үйлөнгөндө колуктусунун колуна тагамын.

Баарынын төмөн жагына отуруп, буларга чай сунуп жаткан Жеңишбек апасынын бул сөзүн укканда кулагына чейин кызарып, башын эңкейтип, желкесин кашынды!

Жок, жеңе, саатыңызды кирешеге кошконум жок. Ансыз деле жетет экен, жаңы үй тургузууга. Анча-мынча даярдап койгон курулуш материалыбыз деги бар – деп Жаныбек жадырап койгон.

Эки күндөн кийин колхоздогу курулуш бригадасы кезек боюнча булардын үйүнө келмек. Ошондуктан, Жаныбек менен Жеңишбек бүгүн эски үйдү бузуш үчүн жумушка барбай калышкан.

Жеңишбектин тамдын төбөсүнө чыга келиши тигинин жанагы желеленген оюн үзүп койду.

Жеңишбек – Жаныбектин улуу агасы Сарымсактан калган жалгыз туяк. Майкачан ал, там башында мизи өйдө карап жаткан экинчи кетменди ала койду да, күнгө күйгөн билек булчуңдары түйүлө калып, ары-бери тултуңдады. Көөнөргөн кара кепкасынын алдынан көрүнгөн жазы маңдайы коёндукундай бакыракай көздөрү, оң кашын жаап уюлгуган тармал коюу чачы куду атасыныкындай. Анын кебетесине алдыртан тиктеп турган Жаныбектин көз алдына агасы Сарымсактын элеси тартыла берди...

Жаныбек менен Жеңишбек там салууга кандайча киришти?

Жеңишбек армиядан күздө кайтып келди. Азыр колхоздо ошол жактан үйрөнүп келген кесиби боюнча мантёр болуп иштеп жүрөт. Оунчу классты бүткөндөн кийин армияга чакырылгандар кайткан соң көпчүлүгү окууга, же шаарга жумушка орношуп кетишкен.

«Муну деле ошентет го, азыркы жаштар ата-эненин, ага-туугандын тилин алчу беле» – деп, анын армиядан келер тушун

болжол менен билишкен жакындары салкын мамиле кылышканы ырас.

Жок, Жеңишбек антпеди. «Эми окууга кетерсиң, Жеңиш?» деп апасынын сынап берген суроосуна, «Жок, апа, силердей колхозчу эле болоюн деп турам. Атам колхозчу, апам колхозчу экенсиңер. Мен да колхозчу болууну чечтим. Баарыбыз эле шарды көздөй кете берсек, колхоздо ким калат? Керек деп тапса, окууга колхоз өзү деле жиберет.

Иши кылып окууга барсам дагы колхоз аркылуу барам, апа» – деп тигилердин санаасын тындырып койгон. Атасына окшоп, оор басырык сүйлөп, сабырдуу жүргөнүнөн апасы менен агасы андан үмүттүү.

Жеңиш колуна кетменди алары менен «Бери бас» – дегенсип, Жаныбек үйдүн бир четин көздөй кадам шилтеди.

Далистин тушуна барып арык колдорунун тарамыштарын түйүлтө, кетменин төбөсүнө өйдө көтөрдү да чаптастан, Жаныбек кайра жерге койдү. Эмне үчүн? Анын маңдай териси жыйрыла түшүп, кырдач мурдунун таноолору кериле берди. Ким билет, балким ата-энесинин өмүрү өтүп, агалары төрөлгөн бул үй азыр жаш балапандардын уясындай ыйык көрүнүп, бузууга дити барбай жаткандыр. Мындай болушу да ыктымал. Баягы жылы бир актив чыкма жигит атасынын эски имаратын бузганда Жаныбектин апасы кыйын нааразы болгон: «Ботом, атасынын жайын бузат деген кандай шумдук? Ата жайын байлуканага айландырып таштап, жаңы үйүндө мамур-жумур жашаганын көрүп турабыз го. Арбак ыраазы болмоюн, тирүү жан жарыбайт. Атасынын колу менен курулган жайды бузганы арбактарды безиткени».

далис –
үйдүн кире
бериши.

Балким, аны азыр ыргылжың кылып турган апасынын ушул сөзүдүр. Андай болсо, кийинки беш-алты жылдан бери жыл сайын бул кыштакта он беш-жыйырмадан эски жайлар кулап, ордуна үстү шифер, тунуке же черепица менен жабылып, пайдубалы жарым метрче цементке отургузулган, кош терезелүү үйлөр курулуп эле жатпайбы? Жаныбек жеңеси Айсалкын экөө да ошондой үй тургузууну көптөн дегдеп жүрүшпөдү беле? Антпегенде бүлө да көбөйүп баратат. Эки үй, бир далис кимисине баш калкалагыч болсун?

Бети-башын жалмалап өтүп жаткан зааркы желден ичиркенгендей Жаныбек далысын куушура бир жыйрылтып алды да, таңданган мүнөздө өзүнө карап турган Жеңишбекти көрө коюп, уялып кетти көрүнөт, ошол замат кетмендин сабына колдору ороло түштү.

Түшкө дейре бир үйдүн төбөсүн тизеден келген кара чирик саман аралаш топурактан экөө араң арылтышты. Экинчисинин үстүн жарымдаган кезде Жаныбек кууш маңдайынан мончок-

тогон терди жеңи менен шыпыра аарчынып, анан тамеки тутантты. Топурактан арыган торсундун бирине көчүк басып, экинчисине узун буттарын тирей отура кетти да, жаак этин капшыра папиросун соро баштады. Кебетеси ишке берилип кетип, ага кумары аша түшкөнбү, кайра-кайра тартып, оозунан, мурдунан көгүш түтүн булатып жатты. Бул дем алыштан пайдаланып Жеңишбек шатыны кыйчылдата, суусун ичип келейин деп төмөн түшүп кеткен.

Дароо эле катуу кагазына жете түшкөн папироско чырт эттире тиш арасынан түкүргөн Жаныбек аны бут арасынан ылдый чертип жиберди. Өзү эмнегедир, жаш балачасынан анын кайда барып түшөрүнө көз салды. Үстүн жука топурак каптаган тегерек нерсенин үстүнө барып бир тийгенде гана папиростун күлгө айланган жагы үзүлүп кетти. «Тегерек нерсе эмне болду. Кичинебизде апам бизге аш куюп берчү кара аяк эмеспи? Аякка окшобойт. Же тамдын төбөсүнөн түшкөн кесектин калдырканы бекен?..» Кандайдыр бир сезим Жаныбектин жүрөгүн жанып өттү. Нан!.. Баягы нан!..

Муунган кишидей анын добушу каргылданып чыкты. Додолонгон топурактын үстүнө тик секирген Жаныбек алигини кош колдоп ала койду да, бетиндеги топуракты үйлөп жиберип, бооруна кысты. Чын эле, нан экен!

Эмне үчүн нанды көрүп, Жаныбек секирип түштү?

«Муну Айсалкын жеңем кантип унутуп койду? Бул үйдүн какыр-чикирин өзү баш болуп жыйнаштырбады беле? Кантип нанды унутуп калды? Же ырымдалганы менен не пайда берди, андан көрө топурак алдында тапталып калганы артык эмеспи» - деп атайлап таштады бекен? Андай болууга тийиш эмес эле. Далай жылдан бери ушул үйдүн шыбында ак калтага илинип турчу бу нанды бапестеп, бетин жөргөмүштүн желесине бастырбай, маңар байлатпай апам өлгөндөн бери сактап келаткан өзү эмес беле?» Жаныбек азыр бооруна кысып турган нандын четинен үч жери кетилген. Анын экөө улуу агаларынын тиши тийген жер. Үчүнчүсү өзүнүкү.

Бу нанды Бүбүш апа өзү жаап, өз колу менен биринчи жолу тун баласы Сарымсак кан майданга жөнөп жатканда ат жалына сунган: «Четинен тиштеп кой, балам! Ылайым насибиң өз үйүңөн буюрсун!»

өңүр – кийимдин көкүрөктөн этекке чейинки тилкеси

Ушул тилек менен экинчи уулу Асылбекти, кийинчерээк Жаныбегин атказган. Жок, эненин тилегениндей болбой калды. Ал тилек кылгандай Сарымсак менен Асылбек кайрылып келип, эне колу сунган алиги нандан тиште-

бей калышты. Урушка жетпей кенже баласы Жаныбек гана кайрылып, бул үйдөн кайра даам татты, бирок аны эне көрбөй калды. Жеңиш жылы төрт жыл бою жол тиктеген анын көзү түбөлүккө жумулган болучу.

Агалары менен энесинин ал эстелиги бут астында тепселип калганын көргөн Жаныбектин каңырыгы түтөй түштү: апасынын, уялаштарынын жыты ушул нанда сакталып калгандай аны бетине кармап жыттай берди эле, көз жашы, чаңдуу жүзүнөн төмөн көздөй из салды. Ушул кезде нары жактан суу ичип чыккан Жеңишбек агасынын тиги абалын көрүп, селт этти...

Эки жарым айдан кийин **ак калтага** салынган нан жаңы үйдүн шыбынан кайра орун алды.

сөз байлыгың үчүн эстеп кал

баари – көңүлү

жаңы таамил алма багынын бариктерин – жалбырактарын тыктана маңарланган

чекене киреше – көп пайда табуу

далистин – үйдүн кире бериши.

ак калта – жука кездемеден тигилген сумка

өрүлүктө – жаңы көчүп келгендерге тамак-аш көтөрө барып сый көрсөтүү, же чакырып тамак-аш берүү

Нандан улук тамак жок, адамдан улук атак жок.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Эмне үчүн Бүбүш апа «Четинен тиштеп кой, балам! Ылайым насибиң өз үйүңөн буюрсун!» деп айтты?
2. Кыргыз эли эмнеликтен нанды баарынан улук деп эсептешет?
3. Эмне үчүн аңгеме «Нан» деп аталганы жөнүндө ой жүгүрткүлө.
4. Аңгемедеги «Агалары менен энесинин ал эстелиги бут астында тепселип калганын көргөн Жаныбектин каңырыгы түтөй түштү: апасынын, уялаштарынын жыты ушул нанда сакталып калгандай аны бетине кармап жыттай берди эле, көз жашы, чаңдуу жүзүнөн төмөн көздөй из салды» деген абалдан кандай таасир алдыңар?

– топ менен иштейбиз. Кайсы топ биринчи аткарат?

Инсерт таблицасын толтуруу.

Билем (V)	Жаңы билимге ээ болдум (+)	Мурдагы билимге каршы келет (–)	Түшүнбөдүм, талкуулоого тура келет (?)

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. «Менин айылым», «Нан болсо – ыр да болот» деген темада дилбаян жазгыла.
2. Эмне үчүн нанды көргөндө Жаныбектин жүрөгү жанып кетти?
3. Нан жөнүндө элдик макалдардан таап, дептериңерге жазгыла.

ГАФУР ГУЛАМ: «ШУМ БАЛА»

Бул темадан биз:

- Сатиралык чыгарма жөнүндө маалыматка ээ болобуз;
- чыгарманын жазма жана кино вариантын салыштырабыз;
- чыгармадагы окуяларды талкуулайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Өзбек элинин белгилүү жазуучусу Гафур Гулам 1903-жылы Ташкент шаарында туулган. Жазуучунун балалык чагы биринчи дүйнөлүк согуш жылдарына туура келет. Жаш кезинен эле ата-энесинен эрте айрылган Гафур, башынан көп кыйынчылыктарды өткөрөт. Согуш биздин мекенибизден узакта – алыскы Европада болуп жатса да, анын суук деми биздин өлкөбүздү да каптады. Шаарларда, айылдарда ачарчылык башталды. Көчөлөр кайырчыларга толуп кетти. Согуштун айынан элдин жашоо шарты оордоп, азык-түлүктүн жетишсиздигинен кымбатчылык өкүм сүрдү.

Элибиздин башына келген оор күндөр жаш-карыны да, баланы да аябады.

Мына ушул оор күндөрдү чагылдырган жазуучунун «Шум бала» повести 1936-жылы жарык көрдү. Бул повесть мына ошол күндөн баштап жазуучунун өмүрүнүн аягына чейин жаңыланып, байып барды. Ал көптөгөн чет тилдерине которулду.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Силер окуй турган чыгарма «Шум бала» деп аталат. Чыгармада силер теңдүү жетим баланын тагдыры, башынан өткөргөн шумдуктуу окуялары баяндалат.

Ойлоп көргүлө: Силер «шум бала» дегенде кандай баланы элестетесиңер? «Шум бала»нын башка балдардан айырмасы эмнеде? Силер жашап жаткан айылда же досторуңардын арасында да шум балдар барбы?

Чыгармада сүрөттөлгөн окуялар XX кылымдын баштарында Ташкент айланасындагы айылдардын биринде болуп өтөт. Чыгарманын башкы каарманы энесинин катуу урушканынан капаланып, үйүнөн чыгып кетет жана акча табуу үчүн ар кандай иштерди жасайт.

XX кылымдын баштарында Ташкенттин көрүнүшү.

Чыгармадагы «шум баланы» кандай элестетип жатасыңар? Элесиңерди сүрөттөп бергиле жана чыгарманы окуп, баштапкы жана кийинки корутундуңарды салыштыргыла. Чыгарманын каарманы жөнүндөгү элесиңерде эмнелер өзгөрдү?

ШУМ БАЛА

(Повесттен үзүндү)

Бул айылда Сарыбай болуш деген чоң жер ээси бар экен. Анын миңдеген чакырым алма багына эпчил, шыпылдап иштеген кызматкерлер дайым керек болуп турат. Айрыкча азыр, алма бышкан маалда мага окшогон кара курсактын айынан жүргөн арзан ишчилерди эч ким эшигинен куучу эмес. Бул кечте анын кызматкерлери жата турган кушканада жатууну чечтим. Жүзүмчү мага жол баштоочу болуп, жол көрсөтүп койду. Бай-

дын жаш-карысы биригип, жыйырмага чамалуу кызматкерлери кечки гөжө аш ичкени олтурушкан болчу.

– Ассалому алейкум, – деп кирип бардым. Алар мени жылуу тосуп алышып, катарларына кошушту. Арыз-дартымды аларга айттым. Алардын ичиндеги бир карысы:

– Өмүрүң Сарыбайдын кызматында текке өтүп кетет. Иним, жаш экенсиң, башка бир кесиптин артынан түшсөң болмок. Мейли, эми өзүңдү колго алганча он-он беш күн иштеп тур. Кийин өз жолунду таап кетерсин, – деп кеңешин айтты.

Эмне үчүн аксакал бул жерде өмүрүң текке өтөт деди? Кандай учурда мындай кеңеш берилет?

гөжө – буудай же жүгөрүдөн даярдалган тамак

Таш табакка бир чөмүч **гөжө** аш куюп берди. Эки сындырым нан менен тамакты ичип алдым. Жатаарда да булардын арасында жаттым. Таза алмаларды салып, алыскы шаарларга жөнөтө турган ящиктерден экөөнү алып, өзүмө жатарга орундук даярдадым. Башыма алманы орой турган жыгачтын тарындыларынан жаздык жасадым. Бул түнкү уйку, эшендин үйүнө караганда абдан жакшы болду. Жок дегенде, бул жерде эрте менен азанчы сопулардын кыйкырыгы, ар түрдүү күбүрөгөн дубалары кининин уйкусун бузбайт экен. Эртең менен болуштун алдына бардым. Бир катар экиленүүлөрдөн кийин, бай мага кызмат акым үчүн айына чала бышкан аралаш алмалардан эне сүтүндөй адал, эки **пуд** он жети кадактан алма бермек болду. Ушул учурда байдын маанайын көрүп, менин да жалакай тамырым тартып кетти. «Менден не кетти, бир шарт коёюн. Күн келип башыма бир иш түшсө, ушул себеп менен кутулуп кетермин», – деген ой менен:

– Бай ата, – дедим. – Эми, соодабыз бышты. Шариятта айтылгандай, малды да айыбын айтып сатса, адал болот экен. Менин дагы бир айыбым бар, муну башынан өзүңүзгө айтып койгонум оң.

Эмне үчүн шум бала өзүнүн айыбын алдын ала айтып жатат? Силердин да өзүңөр билген айыбыңар барбы?

бир **пуд** болжол менен 17 кг га тең

– Коош, эмне айыбың бар? Сийгексиңби же талмооң барбы?

– Жок, айыбым бул эмес, болгону жаштайымдан адат болуп калган, кез-кезде өзүм каа-

лабай туруп калп айтып коём. Ушуга кейибесеңиз болгону. Кызмат акым сиз айткандай болсун.

– Оббо оңбогур эй, куу көрүнөсүң ээ. Макул-макул. Бирок көп жалган сүйлөбөгүн.

Жасай турган жумушум анчалык кыйын деле эмес. Алмаларга тирөөч коём. Төгүлгөн алмаларды терип, как салам. Бакты коруйм. Кээде кожоюнга акча керек болуп калса, жакшы быша элек алмаларды арабага салып, Дарбаза, Сарыжыгач айланасындагы буудай көп эгилген айылдарга алып барып, сатып келемин. Малга туурап берсе, мал жебеген алмаларды, буудай оруп жаткан дыйкандарга бир кадак алманы эки кадак буудайга алмаштырам.

Бай эмгек акы катары берип жаткан эки пуд он жети кадак алма бала үчүн жакшы төлөм деп ойлойсуңарбы? Мындай эмгек акыдан ошол кездеги экономикалык абал кандай экендигин билүүгө болобу?

Мен билген кожоюндардын ичинен эң кудай урганы, сараңы, ач көзү Сарыбай болуш эле. Анын алдына бир иш менен барсаң, болор-болбос жерде «андан кийин» деп сурай берчү адаты бар эле. Мына ушул «андан кийинге» жооп таба албасаң, энеңди Үч-коргондон көрөсүң. Камчы менен желкеңе сабап кетет. Кокустан барып, алма бышты деп айтсаң, ал сага «андан кийин» деп суроо берет. Сен албетте: «бул бышкан алмаларды терүү керек» дейсиң. Кудай урган дагы «андан кийин» дейт, «сатуу керек». «Андан кийин» деген суроону берүүнү кайра берүүнүн кереги жок. Мына ушундайда жооп таап бере албайсың да, байдан таяк жейсиң.

Чувалачыдагы Жусуп кантар менен кумар ойноп, анын бактарын, ички-сырткы коргондорун, бүтүндөй мал дүйнөсүнүн баарын утуп алат. Жусуп кантардын багы, айрыкча анын шыйпаңы биздин кожоюнга жагып калып, тез эле ошол жерден толмочунан келген кыргыз аял алып, бир барганда он-он беш күнсүз кайтчу эмес. Алмалар бышып, төгүлө баштады. Кожоюндан уруксатсыз эч ким терүүгө батына албады. Аттардын жем-чөбү түгөндү. Кызматчылар ач, бирок байдын алдына барууга эч кимдин жүрөгү беттебеди. Ар бир сүйлөшүүдөн кийин бериле турган «андан кийин» деген суроосунан баары коркчу. Бир күнү кечинде кызматкерлер менен отуруп, байды кантип өз ордуна алып келүү жөнүндө кеңештик. Бирок кимдин барышын, эмне деп байды чакырып келүү жөнүндө ой бөлүштүк. Кыскасы «андан кийин» деген оорудан бай өзү чарчап, алы куруй турган болсун.

Эмне үчүн башка жумушчулар Сарыбайдын алдына баргысы келбеди?

Чек мага түштү

Эрте менен бир атты минип байдын алдына карай жол алдым. Жол бою миң түркүн кыялдарга батып ойлондум. Кандай кылып «андан кийинге» жооп табуу керек.

Жетип барып аттан түштүм. Бай шыйпаң-сөрүдө койдун баш эти менен тамактанып жатыптыр. Салам берип, акырын чөгөлөп отурдум.

– Ко-ош?

– Өзүм, сизди сагынып, бир көрүп кетейин деп келдим эле.

– Жакшы, жакшы, баракелде, жөн эле келбегендирсиң, бир иш менен келгендирсиң, ко-ош, эмнеге келдиң?

Ошол учурда байга кызматка келгенде койгон шартым эсиме түштү.

Бала кайсы шарт жөнүндө айтып жатат?

«Шарт кылган жалганды эми сүйлөбөсөң, качан сүйлөйсүң», – дедим да, сөз баштадым.

– Жанагы, баягы, тиги мүйүз саптуу бычагыңыз сынып калды, ушуну айтайын деп келдим.

Мына ушул сөздөн кийин мага «андан кийин» деген суроосун жаадыра баштады.

– Ко-ош, андан кийин, кандай болуп сынды? Иштеткени менин бычагымдан башка бычак куруп кеткен бекен?

– Дөбөт итиңиздин терисин сыйрып жатсам, сөөккө тийип сынып калды.

– Эмне?!, – деди бай, – дөбөттүн терисин менин мүйүз саптуу бычагымда сыйрыйсыңбы, өзүң айтчы, эмнеге сыйрыдыңар?

– Шашып калдык да, өлүп калгандан кийин, бекер кетпесин деп, терисин сыйрып алдык.

– Эмне болуп өлдү?

– Арам өлгөн аттын этин көп жеп, бөгүп өлдү.

– Арам өлгөн ат каерде экен?

– Өзүбүздүн тору кашканын этин жеп өлдү да, бейтааныш ат эмес.

– Бай алаңдап калды:

– Ай-ай, ай бала, оозуңа карап сүйлө, тору кашка өлдү дедиңби? Ко-ош, тору кашка эмне болуп өлдү?

– Зоругуп өлдү.

– Эмнеге зоругуп өлөт?

– Эч качан арабага кошулбаган экен, биз аны арабага кошуп суу ташыдык эле, зоругуп өлдү.

– Эмне деп жатасың, акмак, башка канчалаган араба сүйрөгөн аттар турса, келип-келип менин улакка минген тору кашка атым менен суу ташыйсыңарбы, атаңа наалат?

– Ооба, өрт кетип жаткандан кийин аттын улакка минилерине карап отурмак беле, туш келген атка арабаны кошуп, бир челек болсо да суу ташый бердик да!

Бай оозунда чайнап жаткан тилди да жутууга алы калбады. Оозунан алып койду да, бакырайып мага тигилди.

– Эсиң ордундабы? Өрт тутанды дегениң эмне, кайсы жерге от түштү, эмнеге от түшөт?

– Сопсоомун кожоюн, өрт баштап атканага туташты. Ат шордуулардын баары өлүп кетти да, байым.

– Ыя, атканада өрт эмне кылат?

– Менин да оюм ушундай, башка кызматкерлердин да пикири ушул. Өрт кампадан тутанган болсо керек.

– Кампада өрт чыкчу эч нерсе жок го. Буудай бар эле, туура, күрүч бар эле, туура, май бар эле, кездеме бар эле, туура, булардан өрт чыгабы?

– Кийинкисин айтканча шашылбаңыз, кожоюн, кампага коргондон өтүптүр. Атканага кампадан өткөн болсо керек. Ошондой болуп бири-бирине туташып кеткен да.

– Ыя, эми коргон күйдү дегин?!

– Коргон да күйдү, кампа да күйдү, аткана да өрттөндү, аттар да өлдү, бычагыңыз да сынды.

– Коргонго каерден от кетти?

– Шамдан туташып кетиптир, шамдан.

– Ой, сен бала, жинди болуп калыпсың. Акыры менин коргонумда шамга күн калдыбы? Кош-кош лампалар, өзүм Ташкенттен атайын сатып алып келген кыркынчы фонарлар кайда кетти, керосинди бочка-бочка кылып, бир жылга жетерлик камдап койгон элем го. Эмне үчүн шам жагасыңар?

– Кожоюн, – дейм, – өзүңүз да аябай жинге тийдиңиз. Бүтүндөй бир өлүктүн арбагына шам жагылбай, лампа жагылмак беле? Келген арбак эмненин шооласы менен ойношот? Эреже-си боюнча чыныга суу куюп, үстүнө алма бутагы коюлат. Келген арбак алгач бутакка конуп олтурат. Бир аз эс алгандан кийин, шамдын бүлбүлдөгөн шооласы менен ойношот.

Менин чалды-куйду сөздөрүмөн бай талмоосурап калды. Акыры бул создөрду уккусу келбегендей, акыры корккон түрдө сурады.

– Ким өлдү? Дал ушул жеринен мен өзүмдү кайгыга салып, өңгүрөп ыйлап жибердим.

– Кенжетай уулуңуз, Бөрүбайбачча терекке чыгып, таранчынын баласын аламын деп кулап түшүп, бир жолу «атаа» деп кыйкырып, «шылк» этип жан берди.

Бай сөздөрүмдү аягына чейин уктубу же укпадыбы, билбеймин, чай ичип жаткан пияласын башына уруп, чекесин жарды

да, сакалын жулуп, чуу көтөрүп, өңгүрөп ыйлай баштады. Мен да кошулуп ыйлап жаттым. Бир аз чуу салып, бакырып-өкүрүп ыйлагандан соң, мен ыйлоодон токтодум, бай да токтоду. Байдын жүрөгүн түшүрүп алганымдан кийин, эми аны сооротуш үчүн өзүм бир сөз тапмакчы болдум.

– Кожоюн, – дедим, – кудайым береринен кыспасын, капа болбоңуз, эгер уулуңуз өлүп, үйүңүзгө өрт кеткен болсо, ит набыт болгон болсо, бычак сынган болсо, баарынын ордун баса турган бир куш кабар да алып келгемин.

Бай өпкөсү толуп туруп сурады:

– Куш кабарың курусун, атаңа наалат, кандай куш кабар?!

– Ортоңчу кызыңыз, Адал эжем дүйнөгө арзый турган бир уул төрөдү.

– Ыя! – деди бай, көзү чанагынан чыгып кетчүүдөй, – Адал али турмушка чыкпаган го!

– Биз да ушуга таң калдык, кожоюн. Кудайым беремин десе күйөөгө чыкпаса да берет экен. Баланы айтпайсызбы кожоюн, Бадал арабакечиңиз бар го, куюп койгондой ошонун өзү.

Бай башка чыдап тура албады. Эсинен танып жыгылды. Мен да өрүлгөн камчыдан жей турган келтекти насыя кылып жөнөп калдым. Менден бир сааттардан кийин, тулпар атына минип, кийимдери тытылып кеткен, бир көзү жерде, бир көзү асманда болуп, ээрдин кашына камчы сабын таянып, ыйлап бай да келип калды. «Дагы бир балекет болуп кетпесин», – деп өзүмдү четке алдым. Байдын ыйлап келгенин үйдөгүлөр да угушуп, алар да «бир балээ болгон окшойт», – деп үйдөн ыйлап чыга башташты. Бири-бирин кучактап ыйлашып, кыямат башталды. Ыйлап болушкандан кийин, өз ара сураштыра башташты. Кийин маалым болгондой, ат да, ит да өлбөгөн, коргон да өрттөнбөгөн, бычак да сынбаган экен. Бөрүбайбачча болсо шилекейин агызып өзү келип калды. Ошол күнү мен эч кимге көрүнбөй жүрдүм. Эртеси бай мени издетип таптырып, көтөртүп алып келди. Биринчи жыйырма камчыны санап, баш-көзүмө карабай урушту. Андан соң сурады:

– Ай, иттин баласы, бул эмне кылганың?!

– Өзү башта айткан элем го, айланайын кожоюн, кез-кезде калп айтып коём деп.

– Бул ошол жалганыңбы?

– Бирок баары эмес болчу.

– Эгер бул баары болбосо, бүтүн жалганыңды айтып, мени тирүүлөй көргө тыкмак экенсиң да, атаңа наалат, сенин курсагың ашка тойбосун, жубарымбек болгур. Айдагыла бул калпычыны.

Шум бала Сарыбайга «бул баары эмес болчу» деп жатат. Эгер бала жалганын улантырса ал дагы эмнелерди айтмак эле?

«Шум бала» киносунан («Өзбекфильм» киностудиясы, 1977-жыл) Шум бала ролунда – Абдурайым Абдувахабов, Сарыбай ролунда – Вахид Кадыров.

Айдап жибермекчи болду. Кетер алдынан байдан эмгек акымды талап кылдым. Себеби байдын эшигинде бир ай жана он тогуз күн иштеген элем. Убада кылынган жыйырма эки тыйын чай чакамды алып калып, каяктагы сасыган, курт түшкөн эки пуд алманы бир чыпта капка салып берди. Мен ушуга да каниет кылып, шам аралаш жолго чыктым...

ЧОГУУ ТАЛДАЙБИЗ

1. «Шум бала» чыгармасысынын силер окуган бөлүгүндө кандай көйгөйлөр сүрөттөлгөн деп ойлойсуңар? Оюңарды далилдегиле.
2. Эмне үчүн социалдык абал, элдин оор турмушу, адамзатка мүнөздүү болгон оң жана терс сапаттар жетим баланын образы аркылуу чагылдырылган?
3. Шум баланын аракетин кандай баалайсыңар? Бала жөнүндөгү чыгарманы окуудан алдынкы жана кийинки элесичерди салыштыргыла. Эмнелер өзгөрдү?
4. Сарыбайды алдаганын туура деп ойлойсуңарбы? Анын ордунда болсоңор, силер кандай жол тутмак элеңер?
5. Чыгармадан эмнелерди үйрөндүңөр? Шум бала жана Сарыбайдын образынан кандай тарбиялык сапаттарды үйрөнүүгө болот?

– топ менен иштейбиз

Чакан топторго бөлүнгүлө. Ар бир топ өзүңөрдүн презентацияларды даярдагыла. Презентацияда Шум бала жана Сарыбайдын оң, терс сапаттарын чагылдыргыла.

ТҮГӨЛБАЙ СЫДЫКБЕКОВ: «КӨК СЕРЕК»

Бул темада биз:

- автордун «Көк серек» аттуу аңгемеси менен таанышабыз;
- жырткыч бөрүлөр жана алардын ойлоосу, жашоосу, жырткычтыгы боюнча маалыматтар алып, жашоо-тиричилик үчүн күрөшүүсүнө күбө болобуз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков (1912–1997) 1912-жылы Кыргызстандын азыркы Ысык-Көл облусуна караштуу Түп районундагы Кең-Суу айылында туулган.

1928–1931-жылдары Фрунзе шаарындагы (азыркы Бишкек шаарындагы) айыл чарба техникумунда, 1931-жылы Ашхабад шаарындагы Орто Азия зооветеринардык институтунда окуган.

Алгачкы поэзиялык жыйнагы «Күрөш» деген ат менен 1933-жылы жарыкка чыккан.

Түгөлбай Сыдыкбеков «Манас» эпосун изилдөөгө жана басып чыгарууга көрүнүктүү салым кошкон.

Жазуучу «Манас жана Алмамбет» эпикалык драмасын (К. Рахматуллин менен авторлош), «Күчтүү жүрөк», «Канжар», «Кыштак кожоюндары» аттуу пьесаларды жазган.

Т. Сыдыкбеков А.С. Пушкиндин, Н.А. Некрасовдун, Д. Бедныйдын, А.П. Чеховдун, А. Серафимовичтин, М. Шолоховдун ж.б. чыгармаларын кыргызчага которгон.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

«Көк серек» аңгемесинде Көк серегинен ажыраган Көк канчыктын бөлтүрүктөрүн жетилтүүдөгү тарткан убайымы, келечектен күткөн үмүтү, карыган кезинде жан сактоо үчүн болгон аракети баяндалат.

Ойлоп көргүлөчү: «Көк серек» дегенде карышкырдын эркеги, ал эми Көк канчык дегенде карышкырдын ургаачысы туюнтулуп жатат, деги эле карышкырларды көргөн белеңер? Эгер көргөн болсоңор, алар жөнүндө эмнелерди билесиңер? Аңгемеге кызыгып жатасыңарбы? Эмесе, балдар, аңгеме менен таанышалы.

КӨК СЕРЕК

(Аңгемеден үзүндү)

Өздөрү ушунча амалдуу, зулум болуп баратканын сезбестен, кишиң «азуулуу жырткыч» деп бизди жектейт. Эмине? Бизге ал азууну жаратылыш өзү берди. Тигил киши аны билип туруп эле, бизди тукум курут жоюп салмак болду го. Башта атына минип кубалашса, эми тигил асманда учкан шаркырагына түшүп алышып үстү жагыбыздан жерге жапшыра атышчу болду.

Уаң – ий... оңбогон кишилер эч аяшпайт, ээ. Аяшпайт».

Көк канчык кейип жерге төшөлдү, көздөрүн жумар-жуммак-сан. Анын көз алдына азыр эле бир-бир сугум куйрук май жеп, чала тоют болушуп жыйрылып жатышкан бөлтүрүктөрүнүн тагдыры элестеди.

«У-уң... жан багабыз деп далай бороондуу түндөрдү жортушат ко, кургурларым. Жортушат. Ошондо жолдору ачылып азууларына бир насип илинип турса, ырысы, ар биринин. Анан мергенчинин **тайгандары** такымдап, койчунун **балтектери** арсылдап кубалап «кыл алдырбай» турушса, кыңылдап-зырылдап далай-далай ач кайтышар кургурлар чээндерине».

Ушул оюна алаксып, өзүнүн ач экенин эсинен чыгарды Көк канчык. Ой-санаага алдана уктап кетти бөрүчө.

...Бир кезде **Көк сереги** көзүнө көрүнө калды. Ал көкжал тартып килеңдейт. Тыяк-быякка жепжеңил каргып, булак-булак секирип абада созулат. Анан бир кездери мүйүзү каркайган бугуну жепжеңил сүйрөп келатыр.

«Мантаңбайлар! Балпаңбайлар! Серөңбайлар! Мулуңбайлар! Атаңар бугу алып келатыр силерди тойсун деп» – деп кыйкырып жиберсе, түшү экен.

Көк сереги көздөн кайым болду. Өзү коңулдап ийрилип жатыптыр. Түшүндө Кынжыгыйын чакырбай калганына канчык өкүндү. Уу-а-аң. – Ошо байкушту бир туугандары талап жешет ээ, кынжыйып алсыз болгондо».

Ушундан кийин Көк канчык уктаган жок. Ал бөлтүрүктөрүн тим калтырды. Өзү таң алдында жойлоп чыкты дагы. Деги баштагыдай эмес, жайытта калган аксак-тексек жок. Кайберендер да житип-житип дайынсыз.

Көк канчык кандай түш көрдү? Мантаңбайлар, Балпаңбайлар, Мулуңбайлар кимдер?

Күн чыгарда куру кайтты Көк канчык.
Ай, деги жан багыш жылдан жылга татаалдап баратыр ээ.
Уйкусу канган бөлтүрүктөрү мантаңдап ачыкка чыгышты ойногусу келишип.

«Уаң, мейли, ойной беришсин. Азыр мергенчи жүрчү маал эмес, – деди Көк канчык өзү да балдары менен ойногусу келип кыбыңдап: – Ата-а, атаңарча мен силерге эмдигиче бир жолу баш тоголотуп бербедим. Ургаачылык курусун» – деп өкүндү бечара канчык.

Көк канчык эмнеге өкүндү, эмне үчүн ыйлады?

Анан ал ошо бөрүгө таандык сактык, көрөгөчтүк менен тыяк-быякка көз чаптырып, те кыраңдан бери чаарчыктарын ээрчитип чыга келген эликти көрүп калды.

«Уаң, акмактар. Жортуулга-а. Эми өзүңөрчө насип табышка алыңар жетип калды. Жүргүлө! Жүргүлө! Бөрү баласы карды ачканда ойнобойт. – Уңң... Көрдүңөрбү, көрдүңөрбү. Тиги кыраңда бизге азык жүрү. Эми силер кичине эмессиңер. Тездегиле. Иң. Балпагай, сен алдыда зымыра. Сени көрүп тигил Сербегей, Кынжыгыйлар чыйралсын. Чыйралгыла-а».

Ал ыкыс берип, ыкыс берип балдарына:

«Ууң, мен энесин кубалап жөнөймүн. Силер адаша калган улактарын басып калгыла» деп жатты бөрүсүнчө жышааналап.

Элик жыт алгансыды. Кулактарын тикчийте кериле тартып шектене турду тыяк-быякка карап.

Көк канчык шибер менен шибер болуп боортоктоп жылып баратыр. Мантагай, Балпагай энесинен калышкан жок. Мулугуй мулуюп ыраңга жетти. Сербегей, Кынжыгый алынын барынча бөрүлүгүн көрсөтүшкө тырышты.

Тоо койну жымжырт. Чынында ушулар үчүн эле. Башка дүйнө өз ырын ырдап, өз күүлөрүн чертүүдө.

Кынжыгыйдын жүрөгү катуулап сокту. «Баары олжого тунушуп, мен куру калсам уят. Анда өз бир туугандарым Мантагай, Балпагайлар эле мени бөрүчөсүнөн жектешет. А-ың. Мен ошондон корком».

Ушуну ойлоп Кынжыгый бир аз арттап калганын өзү да байкабай калды. Ал аңгычакты элик тегерене качты бышкырып, өз чаарчыктарына дабыш берип:

«Бауп! Бауп... жашыңгыла, чүрпөлөрүм. Жырткыч келди. Жырткычтан катылгыла».

Көк канчык ошентип чаарчыктарына белги берип, айлана качкан эликти зымырата кубалады.

Элик качып баратып дагы чаарчыктарына үн беришке үлгүрдү:

«Каты-ылгы-ыла-а!! Жы-ым...».

Кургакчылыкта бети ачык апайда элик бөрүгө жеткирчү беле. Ал атайы эле бөрүнү өзүнө жакындатты, кызыктырып: «Жетем» деп ойлосун. Мени кубалай берсин, кубалай берсин. Чүрпөлөрүм болсо жашынып калышаар, табылбай».

Элик адыраң-эдирең этип адашкансып ойт берип, жалт берип бөрүнү чарчата берди. Көк канчык өз амалын эсинен чыгара салып, ошо бөрүлүк суктугун карматты. Азууларын арсыйта кыжындап, аркырап-ыркырап бечара эликтен калышпай.

Бирер мезгилде элик чоң кашаттан ары карай созула каргып наркы жакка өттү да кутулуп кетти.

Күйүккөнчө жүгүрүп эми жетем менен кызыга, суктана анан аябай алы куруй түшкөн Көк канчык бөлтүрүктөрүн көздөй кайра тартты уңкулдап:

«Ың, бөрүнүн тукумдары эч болбосо, баарылап камаса да чаарчыгын басып калышкандыр» деп ойлоду. Анан: – «А-уң, ай, ал акмактар, адистик ыгын албаган Мантагайлар баарылап араң эле бирин кармады бекен кармашса да...».

Ушуну ойлоп канчык уңкулдап жетип келди апай кыраңга. Деги эне жаңылса да аз жаңылат дечи.

Мантагай, Балпагайлар бир чаарчыкты шилилеп, шыйрактап өлгүдөй кызыл ала этиптир. Алар бирине бири азуу кагып, ча-

арчыкты кызгана башташыптыр. Мулугуй мулуңдап, Сербегей тийип-качып сереңдейт. Кынжыгый ошо энеси баамдагандай эле кыңылдап ыйлап олтур, уңшуп.

Эне ошого кыжырланды: «Ыхх... эмне көрдүң сен, кынжыйып?!»

«Уң, караңызчы эне. Тигилериң, байкуш кичинекей эликтин баласын аяшпай тиштеп жатышпайбы»

Канчык Кынжыгыйдын өзүн шилиден тиштеп ыргытып жибере жаздады.

«Ы-ырыр... бөрү баласы ушу сендей мазасыз болсо, ал өз жанын багалбайт, шордуу?!»

Кынжыгый коркконунан ыйлап жиберди кыңылдап.

«Шордуу, шордуу, – деди энеси ага. – Сен минтип кынжыя берсең, өзүбүзгө жем болосуң. Бөрү шордуусун тирүү койбойт. Шордуу бүт бөрүнү жаман атты кылып коёт. Тыңы, чыйрал. Сен да тигил чаарчыкты шилиле. Канына тоюн. Арр».

Кынжыгый кыңылдады. Ал ошенткенде өз агасы Мантагайдан коркту. Кыйналган чаарчыкты аяды. Аны энесине айталбай кыңылдап ыйлады.

Аны сезген энеси Кынжыгыйды «арр» этип четке кубалады.

Бир кезде беркилер чаарчыкты өлтүрүп алышып, жылуу канына тоюнуп жатышты, жыргашып...

«Эу-уң, мына бөрү болот деген! Силер эми мага жардамчы болосуңар мындан кийин», – деди Көк канчык бөлтүрүктөрүнө ыраазы болуп, өзү да чаарчыктын кемирчек төшүн кемирип жатып...

Айлар жылга айланды. Көк канчыктын ошол бөлтүрүктөрү эми ар бири килеңдеген көкжал бөрү. Алар эми эчтемкеден тайманбастар. Өткөн күздө те тескей жакка чейин жортушту. Тиги Кара-Нардын адырында жайылган төөлөргө тийишти. Буура букулдап, ингендер тайпаңдап ири-ирилери чогулуп калышты: «Бук!» «Бук!».

Тайлактарды ортолоруна ийрип:

«Бук-тыныч, акмактар. Бөрү деген азуулуу. Силерди жарып салат» – дешип.

Бирок, килеңдеген бөрүлөр жазыксыз иттерге окшоп анчейин кыңылдашты. Анчейин бултактап жерге оонай калышып, куйруктарын улгалагансып, эркелешкенсип: «биз силер менен ойногу-буз келет» дешкенсиди.

Кары төөлөр лөкүйдү четтешип, жаштарын сакташып. Бирок, жаш деген жаш экен да. Ак каймал куйругун жыландай иймейтип, мойнун койкоң эттирип өзү тигил ылжактаган Балпагай менен ойногусу, моюн созуп жытташкысы келди:

«Жүнү кулпурган оюнкараак азамат бу» деп мойнун созду.

Бирок, «жүнү кулпурган оюнкараак азамат» ошол замат «арс» бөрүлүгүн карматты. Каймалды мурундан тиштеп кишичесинен «Чөк! Чөк!» дегенсип лыкылдатты.

Каймал не «бук» эте албай, не жулунуп качып кете албай, не бөрүгө айбат көрсөтүп аны тартып салалабай чөгүп берди тынч. Ошондо тыяк-быяктан тиш салган көкжалдар бечара каймалды бир заматта кардын жарып, ич майын булайтып, жаш этине тоюнушту. Анан...

Анан жаланып-жаланып, килеңдеп тоого карай жорто жөнөштү.

Бир жолу жайлоодо кара нөшөр куюп турган түнү койчу чырым этпей короону айлана «тарс-тарс» аткылап, айкырып-кыйкырып турганына карашпастан короодогу койду удургутушту. Элүүдөй-үн бөлүп- жарып төмөнкү чыңга карай кубалап кетишти.

У а-а, ал жолку кыргын-кыргын болду да. Эртеси бечара койчу коюн издеп келип, таш-таштын түбүндө кан, кан болуп араң турган койлорду, кыпкызыл капчыгайды, жулунган тарптарды көрдү.

Дагы бир жолу кар калың түшкөн кышта те бөксөдөгү чоң короого тийишти. Туш-туштан арсылдап-күрсүлдөп үрүп чыгышкан дөбөттөр кайра короого кире качып жатышты. Койчу мылтыгын тарсылдатып, айкырып, бүт үй-бүлөсү чуу көтөрүп жүрүшүп короодон чыккан койлорду таң атарда эптеп кайра короого кийришти. Бирок, мында да тигил кар калың түшкөн коктуга чейин кызыл-ала кан, өлүп жаткан койлор, солуп араң турган койлор чачылып калыптыр.

Баарынан коркунучтуусу: койчунун эң короочу, жанына жакын бай дөбөтү жок. Койлордун тарпын жыйып, жарадарларын короого кийрип коюп, эми Байдөбөтүн издеп чыгып, ал анын өзүн эмес: те жоноюлда карга сайылып калган куйругун тапты.

Бу эң жырткыч бөрүнүн анты.

Короочу итке алар кас. Аны ушинтип куйругун карга сайып, өзүн талап жеп кетет деген уламыш, эми чын болуп чыкты.

...Ушундан кийин Көк канчыктын тукумун жоюш үчүн тыяк-быяктын мергенчилери жыйналышты. Эчен бир көзгө атарлар, уу уулап адис болгон мыкты капканчылар из кубалашты. Түнү бою, күнү бою Көк канчыкты аңдышты.

Бөрүлөр Байдөбөттү эмне кылышты?

Бирок, аларга Көк канчык алдырбады. Ал өз көк жалындай азуулуу, кыраан, тайманбас болуп, кадик өскөн тукумун бир үйүр этип баштап алып мергенчилерди жазгырды. Эң этиет, эч билинбестен житирилген капкандарга чаптырбай, бир сыңар изге салып буйтап өтүп жүрдү. Ал тургай...

Кызык дечи. Бөрүнү киши аңдыса, аны бөрү да аңдыйт тура.

Көк канчык эми ошо мергенчилердин изине түшүп жортуп, аларды алдап коюучу болду. Койчуларга абдан эле жакын келип, алардын эмки сырларын байкады.

Башта койчулар таяк таянып, таштын үстүнө көрүнөө туруп алып ырдачу. Кыйкырчу. Күлчү. Эмки койчулар антишпейт. Өздөрү тек көк майсаңга жамбаштайт да, анан бирдемесин чуулдатып ырдатат.

Ырдатса эле мейли го. Анысы кай кездери: «Тарс-курс, чув» деп аткылайт. Анан асманды жаңырта күү, обон толкутат.

Көк канчык койчунун ошо сырын билгичекти аябай чочуп жүрдү. Качан ал сырын билип, ал тек ошондой бир жаңы эрмеги экенине көзү жеткен соң, кайран канчык, кай кездеги койчу ошо жаңы эрмегине батып жырғап жатканында тыяктан коюн бөлө качып бир тобун айдап алып кетчү болду.

Көк канчык кубакай тартты карыгансып. Деги карылыгы кургур киши эмес бөрүнү да мөгдөтөт тура кезинде.

Күндөрдүн биринде адатынча өзү алдыда жакшы эле жыт алып сак келаткан эсил канчык ойдо жок жерден: эч бир киши келбес тар кычыкта анча байкас албай секирип коёмун деп оң колун билегинен капканга чаптырды.

Ошондо ал бөрүчө тиштенди «кың» этпестен. Анан тигилерге: «А у - ң, турган-турган жериңде тым болгула. Мен азыр колумду капкандан бошотоюн...» деди да, өз билегин өзү бат эле кемирип, өз сөөгүн өзү «карс-карс» эттире чайнап салып, билегин капкандан бошотуп алды да... Сөөгүнүн какшаганына чыдай албай мурдун жыйрыды. Бир жолу «кың» этти. Билегинен төмөн балпайган таманы капканда калды. Анан ал чолок колун чолтоң эттире сыңар аяктап, өз тобун коркунучтуу жолдон аман алып кетти.

Ар өмүрдүн төрөлүшү да, өнүгүшү да, карышы да, анан аягы болот дечи.

Бечара көк канчык кыңылдап койду ээн зоонун түбүндө чочоюп итче олтуруп.

Балпагайы да, Мантагайы да, Сербегейи да, Мулугуйу да ошо энени сыйлап баары итче чочоюп олтурушту. Ошо кезде Көк канчык көзүмөн чолок жаш чыгарды: тумшугун асманга созуп уңшуп коюп тукумуна туюндурду:

«А а - у - у - ң. Энеңер карыды, кор болду. Карыса да мынча кор болбойт эле, ит капканчынын болот капканы мени сыңар аяк этип койду. Эми силер бөрүнүн тукумун улай бергиле, өздөрүңөрчө. Мен ушум зоонун айланасында эптеп чычкан басып жеп, өлгөнүмчө күн көрөйүн, балдар».

Көкжалдары көздөрүнө жаш алышты.

«Ымм, мына ушундан улам: бөрүнүн көзүндө жашы келаткандыктан көзүбүздүн астында кара тамчы тагы бар. Бу

биздин бөрүлүк жашыбыз. Силер эми көкжал тарттыңар баарыңар».

Канчык ойлонгонсуп, анан алда немени эстей койгонсуп, чочуп кетти:

«Ау, Кынжыгый кайда? Ау... Ал кургур силерчилеп өз ырыскысын өзү табалбас шордуу болуп калды, кынжыйып. Эми ал кор болбосун, Ошону менин көзүмчө талап-булап жеп алгылачы», – деди канчык.

Чочоюп отурган килең дөбөт бөрүлөр тигил кынжыйган алсыз тукумун талап киришти. Бир паста аны тытып жеп коюшту жаланышып.

Анан Көк канчык ошо өз бир тууганын талап жеп алышкан килең дөбөт бөрүлөргө карай азууларын арсыйта, капкара тумшугун алга созо, мурдун жыйра билгизди:

«Өз-өз күнүңөрдү көргүлө! Кеткиле тарап. Азыр кишилер бизди эч аябас ташбоор болушту. Сактангыла!» – деди.

Бөрүлөр Кынжыгыйды эмне үчүн талап жеп койду?

Тигилер кылак-кылак этип тыяк-быякка тарап кетишкен соң, Көк канчык далайга-далайга чочоюп олтурду. Өткөн-кеткенди, баскан, жойлогон издерин көз алдына элестетип. Анан ал бир кезде кишилерден укканын эстеди:

– Мен да бир кезде бөрү элем. Тайлак басып жээр элем! – деп айткан бир локуйган чоң карыя дал ушул зоонун түбүндө олтуруп. Анда Көк канчык ойсоктогон жаш кези. Тетигил кара таштын астындагы үңкүрдө кыбындап жашынып жаткан болучу.

Арадан жыл өттү, ай өттү? Аны канчык бечара эми эсине да тутпады. Ошо **зоонун коңулдарына** катылып жата берип, карды ачканда илкип басып чыгып, өзүндөй өлөсө болгон бир алсыз жаныбарды мүлжүп жүрдү.

Бир маалда туура жактан карп-курп атчан киши чыга калды. Көрсө ал ушу зоону бөрү тукуму жердечү эле деп атайы эле ууга чыккан мергенчи экен. Ал өңөргөн мылтыгын окчо сундуруду.

«Мына эми тарс этет. Мен үлдүрөп жерге жабышам» – деп ойлоду канчык.

Мылтык тарс эткен жок.

Мергенчи мылтыгын кайра ээрдин кашына койду:

– А – ай кургур... сыңар аяк болуп, өзү да куруп, зыянсыз болуптур. Күнүн көрө берсин, – деп атына камчы басты.

Кишинин бул боорукердигине акылы жете бербей Көк канчык үлдүрөп, көздөрүн тунартып киши кеткен жакты тиктеп туруп... анан уктап бараткансып, боорун жерге төшөп, козголбой жатып калды...

Мергенчи эмне үчүн көк канчыкты атпай койду?

 – сөз байлыгың үчүн эстеп кал

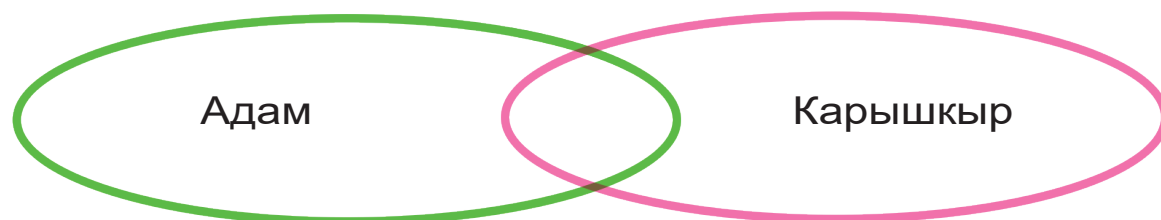
көк канчык – бул жерде бөрүнүн ургаачысы
тайган – аңчылык ишинде пайдаланылуучу күлүк ит
балтек – буттары кыска, бою жапыз, балчагай ит
көк серек – бул жерде бөрүнүн эркеги
зоо – бети тик бийик аска, жалама аска, зоока
коңул – тоо боорлорундагы же этектериндеги, коктуколоттордогу өңчөй далдоо жер

 Бөрүнүн күчү – тишинде, кишинин күчү – ишинде.

 ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Кандай ойлойсуңар, жазуучу чыгарма аркылуу кандай ойду айткысы келген?
2. Карышкырлардын жашоосу менен адамдардын жашоосун кантип салыштырууга болот?

 – **топ менен иштейбиз.** Венн диаграммасын толтургула.

 СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Көк канчыктын ар бир баласын сүрөттөп бергиле.
2. Аңгеменин мазмунуна ылайык сүрөт тарткыла.

МУКАЙ ЭЛЕБАЕВ: «БОРООНДУУ КҮН»

Бул темада биз:

- аңгеме менен таанышып, кыйын доордун көрүнүштөрүнө күбө болобуз;
- чыгарма менен тарыхый доорду талдап салыштырабыз;
- чыгармадагы окуялардын баяндалышын талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Акын, жазуучу Мукай Элебаев (1906–1944) Түп районуна караштуу Чоң-Таш айылында 1906-жылы туулган. 1916-жылы көтөрүлүштө эл менен бирге Кытайга барат. 1917-жылы кайра Ысык-Көлгө келет.

М. Элебаев 1921-жылы Караколдогу жетим балдарды тарбиялоочу интернатка алынып, Түп районундагы зооветтехникумга өтөт. Анда үч жыл окугандан кийин Фрунзедеги борбордук педтехникумга которулуп, аны 1930-жылы бүтүрүп чыгат.

1924-жылы Мукай Элебаевдин «Зарыгам» аттуу ыры «Эркин Тоо» гезитине басылып чыгат. М. Элебаевдин 1931-жылы биринчи ырлар жыйнагы, 1936-жылы «Узак жол» автобиографиялык романы жарык көргөн.

М. Элебаев чебер котормочу болгон. Ал Н.В. Гоголдун «Шинель», «Өлүк жандар», Л.Н. Толстойдун «Хажы Мурат», Д.А. Фурмановдун «Кызыл десант» жана «Козголоң», А.С. Пушкиндин «Хандын өлгөн кызы менен жети баатырдын жомогу» жана М. Горькийдин, В.В. Маяковскийдин, И.Я. Франконун, А.А. Сурковдун чыгармаларын которгон.

М. Элебаевдин мурастары кыргыз адабиятында көрүнүктүү орунда турат.

1943-жылы фашизмге каршы согушка аттанып, 1944-жылы май айында Псков облусунда курман болгон.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Балдар, силер окуй турган чыгарма «Бороондуу күндөр» деп аталат. Чыгарманын темасы эле айтып тургандай, аңгемеде кыргыз элинин башынан өткөн «улуу каргашалуу» мезгилдеги турмушу сүрөттөлгөн.

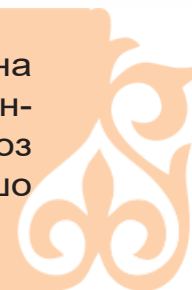
Ойлоп көргүлө: Бороондуу күн кандай болот? Түз мааниде алганда бороон деген жаратылыштын кубулушу кандай болоорун билесиңерби? Аны элдин кыйын кезең учуруна салыштырууга болобу? Тарыхтан кыргыз элинин башынан өткөргөн кыйын, каргашалуу мезгилдерин окугансыңарбы? Аларга кайсы мезгилдерди кошосуңар? Улуу Үркүндү уккан белеңер?

Улуу Үркүн – 1916-жылы кыргыз эли Россия империясынын колониялык саясатынын тескери таасиринен жана жергиликтүү башкаруучулар түзгөн оор кырдаалда адилетсиздиктен ар тараптан курман болгондор эркин болуу, коркунучтуу жазалардан кутулуу, жанын сактап калуу ниети менен Кытайга качышат. Алардын артынан орус аскерлери кууп жөнөйт. Бул качууда калктын басымдуу бөлүгү, негизинен жаш балдар, кары-картаңдар ачкачылыктан, сууктан, бийик тоолорго бараткан жолдо 40–50 метр бийиктиктен кулап түшүп курман болушат. Кытайга жетип келгендердин да күнү жакшы болгон жок. Бул тарыхый окуяны кыргыз эли эч качан унутпайт жана ал азыр Улуу Үркүн деп аталат. Бул эркиндик үчүн болгон эң алгачкы кадамдар эле.

Кыргызстанда Улуу Үркүндө курман болгон жүз миңдеген адамдардын жаркын элесине арналган мемориалдык комплекс курулган.

Жазуучу Мукай Элебаев чакан аңгемеси аркылуу мына ушундай «каргашалуу кыйын кезең» мезгилде бороондуу күндө аты белгисиз жолоочу баланын «үтүрөйгөн боз үйгө» кайрылган учурун чебер сүрөттөп берген. Анда кошо окуп, талдап көрөлү, балдар!

БОРООНДУУ КҮНҮ

(Аңгеме)

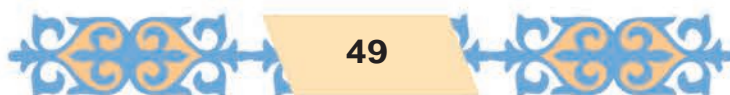
Буга көп заман болду.

Кай жылы экени **жадымда** жок, январь айынын бир суук күнү жолдо келе жатып, кеч кирип бараткан кезде бир үтүрөйгөн боз үйгө бурулдум. Бул бир кашаттан түшө бериште, сарайчанын жанында жалгыз үй болчу. Күнү бою жөө басып, чарчап, анын үстүнө алдымдан утур кар-бороон болуп кетип, эми мындан ары жүрө турган чама жок эле.

Бала бороондо кай тарапка багыт алган деп ойлойсуңар?

Үйдүн эки-үч эркеги бар экен. Мен барганда мурунтан согул отурган аңгемелери бөлүнгөн да жок. Жанындагы кишиге аркасын ыктай отту карап демитип, этеги жамаачыланган **көк мата** көйнөгү бар, оттун **табынан бөрткөн** кызыл балтыр, сегиз-тогуз жашар секелек кыз отурат. Ушуга көзү менен мурду жазбай окшогон бир орто жашаган аял казан-аяк жак менен алаксып жүргөн.

Азыраак отургандан кийин төрдө сүйлөшүп жаткан сөздөрдөн улам кирпичей тикирейген коюу кашы бар, жайык жүз, уюган кара сакалды бул үйдүн кишиси болбосо керек деп болжодум.

Мага назарын салган ушунда бир кемпир болду. Бери болгондо жетимиштин кырындагы киши. Бул экөөбүз ортобуздан тутамдап саман жаккыдай гана жер коюп, катар отурабыз. Отун ным. Бирде жалбырттап жанып кетсе, бирде жалп этип өчүп, үйдүн ичи күңүрттөй түшөт.

Кошунам экөөбүз бирөөдөн жашырын сүйлөшүп жаткандай табышыбыз акырын гана чыгат. Төрдөкүлөрдүн бир да жумушу жок. Бая мен келген ченде гана секелек кыздын артында отурган киши:

Алдыңдагы түйүнчөгүң эмне? – деп, менден бир ооз кеп сураган.

Ал дүнүйө дейсиңби, өзүмө жараша бир көр оокат да...

Мындан кийин биз жайыбызга калып, алар өз алдынча боло берди. Аңгеменин эмки жагы малай жүргөн бирөөнүн акысы тийбегени жөнүндө болуп жаткан сыяктуу. Сөз баштап отурган кара сакал:

– Өзүнөн-өзү жүрүп, капкайда бир кудай урган ишке чырмалып алат...

Мындан илгерирээк кулагым чалганы: «Ошол жылы кара чектен журт чөп чапкандай кырылбадыбы» – деген сөз эле.

Боз үйдө олтургандар жолоочуну кандай кабыл алышты?

Жанымдагы кемпир мага сүйлөп отурат:

...Бечара киши жан багышка орус ичи жакшы болот экен. Мына бу дөңдөгү кыштак ошол. Жолдо көргөндүрсүң. Келгенибизге беш-алты жыл болду. Бу жерде бизден бөлөк кыргыз жок.

Муну таштай берип, баятан болуп жаткан аңгемеге кайра көчтү.

Жетимчиликти көп тарткан экенсиң. Тескейге баратам дедиңби?

Ооба.

Ата-энең качан өлгөн?

Көп жыл болду.

Кайра ошонун жакшы, кулунум. Энең байкуш болсо, сен ушинтип жүргөндө: «балам алда кандай болду экен» – деп, санааркап куурабайт беле? Акыр өлбөсөң, бир күн жетилип кетерсиң. Түн ичинде көз кургур да көрбөйт. Болбосо тизеңдин береги жерин бүрүп берет элем. Чокоюң да суу...

...Эшиктин ар кай жеринен зыркыраган борошо так менин тонумдун жыртыгын көздөп тургандай **коолдоп**, бир капталым муздап отурду.

Конор-конбосум али ачылган жок. Үй тар, адамы көп. Балким, мына бу казандагы тамак ичилгенден кийин, бирөө: «Чырагым, эми жайды көрүп турасың», – дей турганын ким билди. Мага келгенден **ыкласын салып** отурган кемпирдин колунда бийлик жогун адегенде эле байкагам. Айтор, не болсо да, бул жагынан **капарында жок** кишидей отура бердим. Анткени мындайды бүгүн эле көрүп отурган жан эмесмин да!

Бул да бир күн унут болор, балам. Көргөн-билген баары тең артта калмак... Мал да, дүйнө да эч кимге **опо болбойт**.

Ушундан кийин көпкөк тарамыштары саналып турган калтыраган этсиз арык колундагы жыгач менен отту көсөп жиберип, ошол жерге мелтирей кадалып, тынып ойлоно калып, каадалана ойдун артынан козголуп коюп, кубарган чачынын арасына кол жүгүртүп, кежиге ченин кашып алды да, мага шыбырачу немедей, жакындай түшүп, акырын гана:

Бөрк алдында не болбойт. Дос, душманды айрып жүр. Колундан келип турганда бөйпөңдөп, бак тийген күнү, баса берген киши дос болбойт. Жок-барда бирдей болуш керек. – деди.

Кемпир жолоочу балага кандай мамиле кылды жана ага эмнелерди айтты?

Түн бир далай мезгил болгон сыяктуу. Казан чыгарылды. Самандын ачуу түтүнү чамгарактан чыкпай уюлгуп, кайра каптап турат.

Табак төрдөгү эркектерге гана тартылды. Мага бир арканын омурткасы тийген. Үйдүн аялы өзүнө алып калган бирдемесин жулкуп жеп, күйпөңдөп казандын жанында каралап отурат.

Отту жарыгыраак кылып койгулачы – деп, бирөө чулчундап чайнап жатып, эшик жактагы кемпир экөөбүзгө карай буйрук кылды.

Бул арада мындан башка унчуккан киши болгон жок. Жалгыз секелек кыз колундагы каржиликти чагам деп, убараланып жатканда:

Сый чабасың, кой! – деп ачууланып барып, энеси керкини колунан алып койду.

Мен жалгыз омуртканы мүлжүп, таштай берип, карап калганым менен табактын эти да көп эмес эле. Туш-туштан жабылган ооздор табактын үрөйүн учуруп, бир демге калтырбай отоп жибершти.

Кол жууп, бир кыйла кобурагансып отургандан кийин, журт орундарынан туруп, жатууга кам ура баштады. Сыртка чыгып бараткан бирөө, шимшилеп кирип келген кара канчыкты: «Кет!» деп, жаза-буза бир сала, жолунда кыйрайып турган **эргилчекти** түзөп коюп, кыңшылаган ит менен удаа чыгып кетти.

Кемпир болбогондо мен унутулуп кала жаздаган элем...

Э, ботом Жийдекан, бу бала эмне болот? – деди бир кезде ал.

Апей катыгүн, мен...

Бул убакта кара сакал, дагы бир жигит жатып алган.

Жеңеке, бүгүнчө мени батыргыла. Мындан бөлөк коргологор жерим жок болгондуктан, келип олтурам. **Наяты** бир түнөп кетет экенмин, – деп мен да кемпирге кошумчалап койдум.

Эми кандай кыламын? Төшөктүн баары салынып,...

Баягы тердик кана?

Мунун жообу бар экен.

– Аны башка жаздап койбодум беле. Жатарга чоло жер да калбаптыр.

Иши кылып бирдеме бер.

Болсо мен аяп олтурамбы? Жүк тирелип тургандай сүйлөйсүңөр да! – деп, бу жерге келгенде, кемпирди бир каарып өттү.

Төшөнчү, жаздыктын сыягын өзүм да көрүп тураам...

Ошентип туруп, Жийдекан бир кезде жаалап жиберген **далдалчылардын** сүрөөнү менен арзан сатылып бараткан малына кейиген кишиче, кынжылып барып эңкейип, канжыгадай самсаалаган тердикти сууруп алганда, төшөгүнүн башы жапырайып калды.

Ушул эле болот мага, – деп ирегеде жаткан бир кап тезектин жанына тердикти жая салдым. Жаздыгым ошол боло турган. Бут сунар жер жок. Жанымда коломто.

Жатканымдан кийин талпакты сүйрөп келип, үстүмө таштап койду да, кемпир:

Эртең бороон баштаганда кет. Жолдо куруп каларсың, – деди күңкүлдөп.

От өчтү. Үй жер кепедей караңгы. Жымжырт. Жалгыз гана тыштан улуган бороондун күчү менен **илдибары** кеткен жаман үзүк делпилдеп, уукту сабап турду...

Боз үйдүн сырткы жана ички абалы кандай турмуштук көрүнүштү элестетет?

Эртеси бул үйдөн бир адам серпиле электе туруп алып, жолго түштүм. Мунумду кечээги мээримдүү кемпир да билбей калды. Аны кетерде бир байкаганымда – колу, буту мышыктыкындай чогулуп, уйпаланган, жүдөгөн башы койнуна кирип, муздалган малдай кыркырап жаткан эле.

Тышка чыксам бороон басаңча тартып калыптыр. Бирок күн али бүркөө.

Кантсе да кечке жетермин деп ишенип, тээтиги көк тиреген мунарага окшогон, ак кардуу бийик заңгелди бет алып, жалгыз талаада кетип бара жаттым.

Бүгүн карасам, ошондон бери баскан сансыз жол бүлбүлдөп алда кайда калган! Ырас, буга таң кала турган эчтеме да жок, анткени ошол кездерде эркисиз заманда кечирген өмүрүмдүн бул бир гана күнкүсү го!..

– сөз байлыгың үчүн эстеп кал.

жадымда – эсимде

көк мата – марлиге окшогон ажыракай материал

табына бөрткөн – тарам-тарам болуп кызарып кеткен

назарын салган – көңүл бурган

коолдоп – дуулдап, шамал кирип

ыкласын салып – көңүл коюп, буруп

капарында жок – оюнда жок

опо болбойт – ырыс болбойт

бөрк алдында – тебетей алдында

эргилчек – боз үйдүн эшигине койчу тасма

наяты – бар болгону

чолоо жер – бош жер

далдалчылардын – арачылардын

илдибары кеткен – жедеп жыртылып бүткөн

Адам адам менен адам.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Аңгемедө кайсы мезгилге таандык окуялар сүрөттөлгөн деп ойлойсуңар?
2. Өз сөзүңөр менен үчүнчү жакка таандык кылып, аңгеменин мазмунун айтып бергиле.
3. Бул аңгемени башка темада кандайча атоого болот?
4. Аңгемеге байланыштуу инсерт таблицасын толтургула.

V	+	-	?

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Аңгеменин негизинде сүрөт тарткыла.
2. «Жолоочу бала» деген темада дил баян жазгыла.
3. Силер бороондо көчөдө бастыңар беле?
4. Аңгемедеги түшүнүксүз сөздөрдү сөздүктүн жардамы менен түшүнүүгө аракеттенгиле.

Адабият теориясынан

КӨРКӨМ ЧЫГАРМАНЫН ТИЛИ

Тил – көркөм адабияттын негизги куралы. Тилсиз көркөм чыгарма болбойт. Адабий чыгармада жазуучу тилдик каражаттарды өтмө мааниде да колдонот, мисалы, «асман ыйлады» деп жазса, түздөн-түз асмандын ыйлаганы эмес, жамгыр жааганын түшүнөбүз, же «асман кылычын жаркылдатты» десе, чагылгандын жарк-журк этип асманда көрүнүп жатканын түшүнөбүз. Мында тилдик каражаттар чыгармада сүрөттөлүп жаткан окуяны, көрүнүштү, адамды элестүү чагылдырат.

Ошентип, турмуш чындыгын көркөм элестетүү маселесинде тил чеберчилиги негизги ролду ойнойт. Сөз менен сүрөт тарта билүү, көркөм сөз каражаттары гана көркөм чыгармачылыкты адабияттардын башка түрлөрүнөн (тарых, философия, педагогика, музыка ж.б) айырмалап турат.

Тил адабий тил жана элдик тил болуп бөлүнөт. Адабий тилде сөздөр сөз чеберлери тарабынан бийик, көркөм деңгээлде иштелип чыгат, ал эми элдик тилде болсо сөздөр бир калыпка салынбай эркин колдонула берет. Жазуучулар адабий тилдин бүт байлыгын колдонуудан тышкары, элдик тилдин да бардык мүмкүнчүлүктөрүн кеңири пайдаланат. Ал көркөм образдын индивидуалдуулугун түзүүдө өтө керек болот. Каармандардын сүйлөгөн сөздөрү аркылуу эле алардын кандай Адам, кайсы жерден экендигин так баамдоого болот.

Жазуучунун тил байлыгын анын чыгармасында колдонгон сөздөрүнөн улам ачык байкай алабыз.

Турмуштук көрүнүштү аныкташ, элестетиш үчүн сөздүн экинчи бир маанилерин, белгилерин пайдаланып, аны башка бир турмуштук көрүнүшкө өткөрүп, өтмө маанисинде элестетүү мүмкүнчүлүктөрү адабиятта грек элинин «троп» деген сөзү аркылуу белгиленип келатат. Ал эми троптун түрлөрү көп. Мисалы, салыштыруу, эпитет, метафора, метонимия, гипербола, литота жана башкалар.

ӨНӨР АЛДЫ – КЫЗЫЛ ТИЛ

ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТЫН КАЗЫНАСЫНАН

Эсиңерге түшүргүлө:

Эмгек тууралуу кандай ырларды, жомокторду, макал-лакаптарды, табышмактарды билесиңер?

ЭМГЕК ЫРЛАРЫ

Элдик оозеки адабияттагы эмгек процессинин жүрүшүндө ырдалуучу лирикалык мүнөздөгү ырлардын эң алгачкыларынын бири – эмгек ырлары. Эмгек ырларынын негизги максаты – элдин оор эмгегин жеңилдетүү, эмгек куралдарына демөөр берүү, эмгектин натыйжасына карата адамдардын үмүт-тилегин чагылдыруу.

Эмгек ырлары – оозеки чыгармачылыктын эң байыркы көрүнүшү. Алар жумуштун түрлөрүнө карай жаралган. Мергенчилик кылуу, кийим бычып-тигүү, жаргылчак тартуу, эгин себүү-бастыруу мезгилинде, уй сааганда, жылкы кайтарганда ошол иштердин мүнөзүнө, ритмине карай аткарылган. Эмгек ырларына кыска-кыска ыргак, ачык-даана көрүнгөн уйкаш, ар кандай кошумча сүрөттөөлөр, обондуулук мүнөздүү болуп, көбүнчө жаммаатташкан мүнөздө аткарылган. Элге кеңири белгилүү эмгек ырлары: «Оп, майда!», «Бекбекей», «Шырылдаң», «Тон чык», Мисалы,

*Бол жигиттер, болгула,
Ор жигиттер, оргула,
Чал, орогум, чалгының,
Арпа, буудай таштабай,
Боого байлап салгының.
Ор, орогум, оргунуң,
Бербе бир дан жоолорго,
Ор, орогум, оргунуң!*

Эмгек ырларына кайсы чыгармалар кирет экен?

ОП МАЙДА

кырман
– эгин
топтолгон
жай

Майда-майда, мапмайда,
Майдалансын, атты айда.
Кызыл толгон **кырмандын**,
Сузалы биз капкайда.
Бекер жүрсөң жан багып,
Таба албайсың эч пайда.
Майда-майда оп майда,
Орой орой оп майда,
Ороо толсун оп майда.
Кар алдында калбасын
Эртелеп барып майдала,
Орой-орой оп майда,
Орой-орой басканың,
Ороо толсун оп майда.
Кырча-кырча басканың,
Кырман толсун оп майда,
Даны бизге пайда,
Топону сизге пайда,
Майда-майда-майда,
Тилек кылдык кудайга.
Мөндүр алды арпаны,
Оп, оп майда, оп майда.
Береке бер буудайга.
Далым күйдү бул жайда,
Баба дыйкан бар болсо,
Бир карашар **ал жайга**.

ороо – эгин
салынуучу
чуңкур

топон –
самандын
майдасы

ал жайга –
бул жерде:
ал-абалы-
бызга

«Оп майда» ырында элдин кандай үмүт-тилеги чагылдырылган?

! **сөз байлыгың үчүн эстеп кал.**

кызыл – бул жерде: дан
кырман – эгин топтолгон жай
ороо – эгин салынуучу чуңкур
топон – самандын майдасы
ал жайга – бул жерде: ал-абалыбызга

📺 **– тасманы көргүлө.** «Оп майда».

«Камбаркан» фольклордук-этнографиялык ансамблинин аткаруусунда

Дыйкан болсоң башында бол, чарба болсоң кашында бол.

БЕКБЕКЕЙ

Белиндеги чочморуң,
Ыргай эмей эмине?
Ыргалып короо кайтарган,
Жыргал эмей эмне?
Кайтарган короом сак болгой,
Эртең бетим ак болгой.
Ай караңгы түн экен,
Азыр болчу күн экен,
Ай караңгы, түн бүркөк,
Жылкынын ичи жык токой,
Шыңгыроолуу Бекбекей.
Колоттун ичи кой текей.
Түн уйкуну үч бөлгөн,
Көк чунак каны төгүлсүн.
Коңгуроолу Бекбекей.
Баш алышкан Бекбекей,
Күнгөй менен тескейден
Бет алышкан Бекбекей.
Кайтарган короом алты жүз,
Алты айланып келгенче.
Алты аркар жылдыз батпайбы?
Таң сөгүлүп атпайбы?
Кайтарган коюм жети жүз.
Жети айланып келгенче,
Жети аркар жылдыз батпайбы?
Таң кашкайып атпайбы?
Карала каптын **кагынчык**,
Аңдыгандын жаны чык.
Минген атың ак кашка,
Тизгиндери ак тасма,
Тилеги тийсин ак ташка.
Кызыл тоону этектеп.
Мен коноюн Бекбекей.
Кызыл жака тонуңа,
Жең болоюн Бекбекей.
Мине турган атыңа,
Жал болоюн Бекбекей.
Түндү түндөй чуркаган,
Түлкүнүн буту сөгүлсүн.
Карыш бою кер жаздык,
Карышкыр сага не жаздык?

көк чунак –
карышкыр

кагынчык –
акыркы оокат

таман жол
– ичке жол

Эчки деген жаныбар,
Эгинде жалы бар.
Койдун сүтү коргошун,
Кой уурдаган оңбосун.
Эчкинин сүтү эрменде,
Эчки уурдаган шерменде.
Жылкынын жүнү жалтырак,
Жылкы уурдаган куучунак.
Белиңдеги чочморуң,
Ыргай эмей эмине?
Ыргалып короо кайтарган,
Жыргал эмей эмне?
Короомдун чети **таман жол**,
Кайтарган коюм аман бол
Кайтарган короом сак болгой,
Эртең бир бетим ак болгой.

«Бекбекейди» кимдер, эмне максатта ырдашкан?

сөз байлыгың үчүн эстеп кал.

көк чунак – карышкыр
кагынчык – акыркы оокат
таман жол – ичке жол

– тасманы көргүлө

Эмгекчинин эмгеги байлык,
Билимдүүнүн пикири байлык.

ШЫРЫЛДАҢ

ШЫЙКЫБЫЗ
– алыбыз,
абалыбыз

айты –
бул жерде:
ыры, айтымы

КОНОК – дан
эгиндин бир
түрү

тели козу –
энеси эмизбей
жериген козу

Конок тоого бүткөндө,
Кошо чыккан шырылдаң.
Таруу ташка бүткөндө,
Талаша чыккан шырылдаң.
Жылкычы менен коюндаш.
Жанаша чыккан шырылдаң.
Шырылдаң биздин **ШЫЙКЫБЫЗ**,
Түндө келет уйкубуз.
Аман болсо жылкыбыз,
Эртең канар уйкубуз.
Шырылдаң айтып жүргөндө,
Конок менен тарууну,
Жеп кетпесин жылкыбыз.
Шыпшырылдаң шыр экен,
Жылкычынын ыры экен.
Карылардын наркы экен,
Жигиттердин **айты** экен.
Бай, бай терек, бай терек,
Башын кесмек не керек?
Эт желиндүү боз койго,
Тели козу не керек?
Ана султан шырылдаң,
Мына султан шырылдаң.
Шыпшырылдаң шыр экен,
Жылкычынын ыры экен.

«Шырылдаң» ырын кимдер, кайсы маалда ырдашкан?

сөз байлығың үчүн эстеп кал

конок – дан эгиндин бир түрү
шыйкыбыз–алыбыз, абалыбыз
айты – бул жерде: ыры, айтымы
тели козу – энеси эмизбей жериген козу

 Кыргызча хор «Шырылдаң» ырын угуп, кошо ырдагыла.

 Жылкычы болуучу уул ээрде уктайт, ээрде уктоочу уул эл багар.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. «Шырылдаң» ырынын маани-маңызын айтып бергиле.
2. Кыргыз эли эмне себептен «Оп майда» ырын ырдашкан деп ойлойсуңар? Маанисин кандай түшүндүңөр?
3. «Оп майда» ырында «Топондору сизге пайда, даны болсо бизге пайда» деп кимге же эмнеге айтып жатат?
4. «Майда-майда, оп майда,
 Майдалансын, атты айда,
 Майда бассаң, жаныбызга пайда».
 Эмне үчүн «жаныбызга пайда» деп айтат? Маанисин талдагыла.
5. Бекбекей ким же эмне? Силер кандай ойлойсуңар?
6. «Кайтарган короом сак болгой,
 Эртең жүзүм ак болгой» деген саптардын маанисин талдагыла.
7. Кандай ойлойсуңар, эмгек ырларынын таалим-тарбиялык мааниси эмнеде болгон?
8. «Ак эмгектин наны таттуу», «Нан болсо, ыр да болот» деген накыл кептердин маанисин кандай түшүндүрөр элеңер?
9. Эмгек ырлары аркылуу элдин жашоо-турмушу, аткарган иштерин кандай элестеттиңер?

 6 окуучудан 2 топко бөлүнгүлө, калган окуучулар калыстар тобу болот. Топтор эмгек ырларынан аткаргыла. Кайсы топтун аткаруусу эң жакшы болот? Калыстар баалагыла.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Эмгек ырлары тууралуу кошумча маалыматтарды таап келгиле.
2. Жогорудагы үч элдик ырды жалпылап, кластер түзгүлө.
3. Элдик ырлардын фольклордук же эстрадалык ансамблдерде аткарылышын уккула. Өзүңөр да обону менен аткарууга машыккыла.
4. Ырларды жаттап келгиле.
5. «Ак эмгектин наны таттуу», «Нан болсо, ыр да болот» деген накыл кептердин маанисин кандай түшүндүрөр элеңер?
6. Дыйкандын эмгегин көз алдыңарга элестеткиле. Биздин дасторконго нан кайдан, кантип келерин айтып көргүлө.

КААДА-САЛТ ЫРЛАРЫ

Кыргыз эли байыртадан элдик оозеки чыгармачылыкка бай элдерден болгондуктан, алардын чыгармачылыгында каада-салт ырлары негизги орунду ээлейт. Каада-салт ырлары кыргыз элинин ар түрдүү каада-салттарына байланышкан оозеки чыгармалар.

Мындай чыгармаларда элдин каадасы, салт-санаасы, тилекниети чагылдырылган. Каада-салт ырлары той ырлары, бешик ырлары, керээз ырлары, жарамазан, кошок жана башка жанрлардан турат.

Элибиз ырлар аркылуу балдардын ички жан дүйнөсүндө таза, адептүү, эмгекчилдик сыяктуу касиеттердин болушун көздөшкөн. Биз алардын айрымдарын окуп үйрөнөбүз.

БЕШИК ЫРЫ

Бешик ырлары баланы бешикке бөлөө, уктатуу, сооротуу максатында ырдалган. Эне менен баланын мамилесинин, сүйүүсүнүн башаты – бешик ыры. Ырдын мазмунунда эненин наристесине мээрим толгон жылуу сөздөрү, максат-тилектери камтылган. Баласынын акыл-эстүү, өнөрлүү, элге кызмат кылган уул-кыздардан болуп чоңоюшун каалаган тилектерин, үмүттөрүн образдуу чагылдырган.

Бешик ырын энелер гана эмес, кыз балдар жашынан үйрөнүп, кийин эне болгонго чейин эле ал чыгармаларды куурчактарын «жаткырууда», «киринтип, ичинтүүдө», кичүү бөбөктөрүн кароодо пайдаланып келишкен.

Эне баласын бешиктин күүсү менен сооротуу, уктатуу, кулагын ачуу, дилин тазалоо максатында жагымдуу обон, жай ыргак менен бешик ырын ырдайт:

*Ыйлаба, балам, ыйлаба,
Ата-энеңди кыйнаба!
Эл жайлоодон түшө элек,
Арпа, буудай быша элек.
Куштун жүнү калпагың,
Эл сүйбөсө, сүйбөсүн,
Өзүм сүйгөн аппагым.
Алдей, балам, ыйлаба,*

Энекеңди кыйнаба! – дегендей ырларды күн сайын баланын кулагына куйган.

Бешик ырларында «алдей, алдей» деген сөздөр байма-бай кайталанган, буга карап «алдей ырлары», «алдей айтуу» деп да коюшат.

Энелер бешик ырын кимге арнап, качан ырдашкан? Бешик ырын ырдоонун мааниси эмнеде?

БЕШИК ЫРЫ

Алдей, алдей, ак бөбөк,
Ак бешикке жат, бөбөк,
Кунан койду сой, бөбөк,
Куйругуна той, бөбөк.
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, бөпөм, ыйлаба,
Менин жаным, кыйнаба,
Атаң тойго кетиптир,
Аккисе толгон эт келет.

Алдей, алдей, бөбөгүм,
Энең тойго кетиптир,
Эмчеги толгон сүт келет,
Алдей, бөбөк, ыйлаба,
Эжекеңди кыйнаба.
Алдей, алдей, бөбөгүм,
Кырма табак кырдырба,
Кыруусу менен куйдурба,
Куру кыйнап эжеңди,

аккисе –
идиштин
түрү

кыруусу –
табактын
түбүндөгү
калдыгы

толтосу –
ортосу

Кокуйлатып кыйнаба.
Жапкан нандын ортосу,
Жүрөгүмдүн **толтосу**,
Алдей, алдей, бөбөгүм,
Садагасы кетейин,

Сарысына жетейин,
Ат тээп ийгенсип,
Томолонуп кетейин.
Алдей, алдей, бөбөгүм,

Бешик ырында эненин кандай тилек-максаттары айтылат экен? «Жапкан нандын ортосу, Жүрөгүмдүн толтосу» деген саптарды кандай түшүндүрөү?

сөз байлыгың үчүн эстеп кал.

аккисе – идиштин түрү
кыруусу – табактын түбүндөгү калдыгы
толтосу – ортосу

Эне – тоодогу булак, бала – чөлдөгү кулан.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Эне тили баланын жан дүйнөсүнө эненин бешик ыры аркылуу өтөрү айтылат. Силер кандай ойдосуңар?
2. Эл, эне тил, эненин бешик ыры – үчөөнүн байланышы тууралуу өз оюңарды айтып бергиле.
3. Ар бир эне өз наристесине бешик ырын ырдашы керекпи? Силер кандай ойлойсуңар?

– топ менен иштейбиз. Топторго бөлүнүп, эл, эне тил, эне, бала, бешик тууралуу макал, ыр айтуу жана бешик ырларынан үлгүлөр айтуу мелдешин уюштурула.

СУРОЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Бешик ырлары тууралуу кошумча маалыматтарды таап келгиле.
2. Бешик ыры ырдап жатып эне баласынан келечекте көптү үмүттөнөт, кыялданат. Эненин тилеги кандай? Атап бергиле.
3. Бешик ырын жаттап, өзүңөр да обону менен аткарып берүүгө даярдангыла.

ЖАРАМАЗАН ЫРЛАРЫ

Жарамазан, рамазан (араб. – мусулман жылнаамасындагы айдын аты) – орозо учурунда, ооз ачкандан кийин үймө-үй кыдырып ырдалуучу, өзүнчө обону бар диний жана каада-салт ыры. Жарамазан айткандар үйгө, анын жашоочуларына бакыт, бейпилдик, байлык, ырыс, ынтымак тилеп, бала-бакырасына өмүр каалап ырдашат. Алар көбүнчө 12–13 муундан туруп, «Жарамазан айтып келдик эшигиңизге, кудайым бир уул берсин бешигиңизге» деген сыяктуу салттуу башталмалары бар, сөздөрү да бири-бирине окшош келет да, варианттарында айырмачылык азыраак болот. Жарамазан ырларына оюн-тамаша мүнөздүү. Алгач жарамазанчылар тарабынан саламдашуу сөзү, андан соң кайрылган үйдү, үй ээлерин мактоо айтылат, анан келген жайын билдиришет:

*Ушул үйдүн түндүгү кайың бекен?
Бизге берер жоолугу дайын бекен?
Ушул үйдүн түндүгү арча бекен?
Бизге берер жоолугу чарчы бекен?
Жарамазан айткандын жайы бардыр.
Жайып алган куруттун майы бардыр.
Курут берсең туруп бер, жеңе,
Бети-колун жууп бер.*

Мындай кайрылуудан соң, үй ээлери чыкпай койсо же ойгонбосо:

*Май, майдилла, майдилла толгоно кой,
Марайдилдай атакем, ойгоно кой,
Сур, сур жылан, сур жылан, толгоно кой,
Сурайдылдай, апакем, ойгоно кой, –*

дешет. Үй ичинде кишинин турганы, кобур-собуру билинип калса:

*Казан-аяк калдырайт,
Курут эзип жатат бейм,
Бычак учу жалтырайт,
Май томуруп жатат бейм, –*

дешип, ыраазычылыгын ыр аркылуу билдиришкен, эгер турбай коюшса:

*Оо, жарты наның жок беле?
Жабышып уктап калыпсың.
Бүтүн наның жок беле?
Бүрүшүп уктап калыпсың, –*

деп бастырып кетишет. Кээде мындан да өткөрүп айтышат, а түгүл каргоого чейин барат. Жарамазанчыларды ыраазы кылса, алар төмөнкү сыяктуу ак батасын беришкен:

*Кумга коюң жайылсын,
Куйрук менен боор же.
Алайга жылкың жайылсын,
Казы менен карта же.
Кабыргасын тарта же.
Уузуң учтуу болсун
Уузуң күчтүү болсун.
Керегең кептүү болсун,
Келиниң септүү болсун ж.б.*

Жарамазан – жаштарды дүнүйөкорлукка каршы күрөшүүгө үндөп, эл арасынан бөлүнбөөгө, эл көргөн күндү чогуу көрүүгө, кайрымдуу, боорукер болууга чакырган.

Жарамазан – мусулман калкынын рамазан айынын он бешинчи күнүнөн башталып айтылуучу каада-салт ырларынын бири. Жылдын башка мезгилдеринде ырдалбайт.

Жарамазан ыры эмне үчүн он эки айдын бир гана айында айтылып келет экен? Жарамазанды кимдер айтышкан?

ЖАРАМАЗАН

чуудасы –
моюнундагы
жүнү

Ассалому алейкум, жарамазан,
Он эки айда бир келчү орозо жан.
Орозоңуз кабыл болсун кармаган жан.
Адыр-адыр тоолордон,
Айгыр минип мен келдим.
Айгыр оозун тарта албай,
Ушул үйгө туш келдим.
Будур-будур тоолордон,
Бука минип мен келдим.
Бука мурдун тарта албай,
Ушул үйгө туш келдим.

Ак кочкордун **чуудасы**,
Ушул үйдө жеңейим,
Азыраак уктап, тыңдачы!
Көк кочкордун **чуудасы**,
Ушул үйдө жеңейим,

Көп уктабай, тыңдачы.
Курут алып жатат бейм?
Курут болсо алып чык,
Катыр-кутур чайнайлы.
Курут берип кубантпа,
Куру сөзгө жубатпа!
Таруу берип тамшантпа,
Таң аткыча какшатпа!

Үзүгү – боз үйдүн өйдө жактагы жабуусу

Ушул үйдүн **үзүгү**,
Үзүлүңкү көрүнөт.
Ушул үйдө жеңейим.
Сүзүлүңкү көрүнөт.
Төбөдөгү төрт жылдыз.
Батайын деп баратат.
Мингеним жаман тай эле,
Жатайын деп баратат.

Шалдыр-шулдур шакек чык,
Саймалама жоолук чык!
Жоолукту белге чалабыз,
Шакекти колго салабыз.
Чымы-чымыр-чымыр чык,
Буудай майлап кууруп чык!
Бычак учу жылтырайт,
Май томуруп жатат бейм?
Майың болсо алып чык,
Сака, мурут майлайлы.
Бука берсең шайлап бер,
Мурунтугун байлап бер.
Мурунтугун үзбөсүн,
Какылдаган ырчыңдын,
Кардын жара сүзбөсүн.

мурунтук – илгери бука, өгүздү унаа катары минген, ошондо анын чүлүгүнө өткөрүп койгон жип ушундай аталган

Сөз байлыгың үчүн эстеп кал.

чуудасы – моюнундагы жүнү

үзүгү – боз үйдүн өйдө жактагы жабуусу

мурунтук – илгери бука, өгүздү унаа катары минген, ошондо анын чүлүгүнө өткөрүп койгон жип ушундай аталган

Шайыры болбой эл болбойт, пейили жакшы кем болбойт.

Жарамазан ырын уккула.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Жарамазан ырларынын кандай өзгөчөлүктөрүн байкадыңар?
2. Жарамазан айтуу эмнеден башталып, кантип аяктайт экен?
3. Саламдашуу, үй ээсин мактоо, каалоо-тилек, бата бөлүктөрүн чыгармадан таап, көрктүү окуп бергиле.
4. «Жарамазан» – жаштарды дүнүйөкорлукка каршы күрөшүүгө үндөп, эл арасынан бөлүнбөөгө, эл көргөн күндү чогуу көрүүгө, кайрымдуу, боорукер болууга чакырган», – деп айтылат. Мунун маанисин кандай түшүндүңөр?

– **топ менен иштейбиз.** Топторго бөлүнүп, мугалим берген карточкаларды алгыла. Карточкаларда жазылган тамгалардан сөздөр жана ал сөздөрдөн темага байланыштуу сүйлөм түзгүлө.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Рамазан айында жарамазан ырларын уктуңар беле же өзүңөр да айткан белеңер? Уккан текстиңерди дептерге түшүрүп, көрктүү окуп бергиле.
2. Элдик фольклордук ансамблдердин аткаруусунда жарамазан ырын уккула жана өзүңөр да башка варианттарын таап, аткарып берүүгө даярдангыла. Жарамазан ырын жаттап, обону менен аткарып бергиле.
3. «Жарамазан айтуу – кыргыз элинин салты» деген темада чакан эссе жазып келип, өз ара ой бөлүшкүлө.

АРМАН ЫРЛАРЫ

Арман ырлары – кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармачылыгында кеңири тараган лирикалык ырлардын бир түрү. Анда каармандын укуксуздуктун, эркисиздиктин, теңсиздиктин натыйжасында келип чыккан күйүтү, муң-зары, капалыгы, нааразылыгы, каршылык көрсөтүүсү билдирилет.

Элдик оозеки чыгармачылыкта кедей-кембагалдар, кыз-келиндер узун сабак арман ырларын жаратышкан. Мисалы,

*Кызыл-кызыл козунун,
Көрпөсү элем ой-дай.
Кыз да болсом бир үйдүн,
Эркеси элем ой-дай.
Эркеликке койдобу,
Малга сатты, ой-дай! (Элдик ыр)*

Тагдырдын бейкүнөө кордугуна дуушар болгон кыз-келиндер тарабынан «Кыз Кенжекенин арманы», «Чалга берген кыздын арманы», «Насыяга кеткен кыздын арманы» жаралган. Арман жанрын өркүндөтүүдө элдик ырчылардын ролу чоң болгондугу

Тоголок Молдонун чыгармачылыгынан жакшы белгилүү. Токтогул, Барпы ж.б. акындардын чыгармачылыгында бул жанр катары кадыресе жашоосун уланткан. Ошондой эле соңку учурда да ар кандай турмуш жагдайларга байланыштуу арман ырлары жаралууда (мисалы, К. Алмазбеков «Он үч жашар баланын арманы», А. Рыскулов «Өрүк комуз» ж.б.).

Арман ырларында каармандын кандай сезими билдирилет? Арман ырлары кимдер тарабынан жаралыптыр?

КОЙЧУНУН АРМАНЫ

жазыгым
– күнөөм

Койчу болдум башынан,
Кордукту тартып жашыман.
Кошомат кылып кой бактым,
Курсагымдын ачынан.
Чокоюм буттан суурулуп,
Чор болду таман туурулуп.
Чарыгым буттан суурулуп,
Чарчадым таман туурулуп.
Чой-чойлоп жүрүп өлөмбү,
Чокуда бир күн буулугуп?

кезерип –
көпкө туруп,
зарыгып

Конок көмөч азыгым,
Кой кайтарган **жазыгым**.
Белеске чыгып дем алам,
Дем алган жерде жеп алам.
Кечкече жээрге нерсе жок,
Кезерип ачка мен калам.

жоор болду – жара
болду

Отун кетпей мойнуман,
Жонум бир ооруп **жоор болду**.
Эртеден кечке мал багып,
Таманым ооруп чор болду.

Эгиздеги текени,
Атар күнүм бар бекен?
Койчулуктан кутулуп,
Жатар күнүм бар бекен?
Талаада жатып кой бактым,
Таалайсыз менин шор башым.
Ар кимде жүрүп кой бактым,

Арылбаган шор бактым.
 Арып-ачып мен келсем,
 Байбиче кесөө менен тап берет.
 Эшикке чыгып мен бассам,
 Тезек тер деп кап берет.
 Үйгө бир жатып уктасам,
 Байбиче жаман жемелейт.
 Талаага чыгып уктасам,
 Эчки каапыр тебелейт.
 Түн ичинде уйкум жок,
 Күндүзү менде тыным жок.
 Үйдө басар шайым жок,
 Арманым айтар жайым жок.

Эгиздеги балапан,
 Тутулар күнү бар бекен.
 Ушул жаман таяктан,
 Кутулар күнүм бар бекен?
 Эзилген ушул кедейдин,
 Кутулар күнү бар бекен?
 Эзип жүргөн байлардын,
 Тутулар күнү бар бекен?

Айланып учуп бараткан,
 Абадагы булбулмун.
 Алты жаштан быякка,
 Кордолуп келген кургурмун.
 Абадагы торгойду,
 Алдынан тороп ким бурайт?
 Эзилип жүргөн кургурдун,
 Эсендигин ким сурайт?

сөз байлыгың үчүн эстеп кал.

жазыгым – күнөөм
кезерип – көпкө туруп, зарыгып
жоор болду – жара болду

Жабыгып жүргөн жигитти жакырсың деп кордобо,
 Ташыркаган бууданды баса албайт деп болжобо.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Илгерки заманда кимдер жана эмнеликтен арман ырларын ырдашкан?
2. Койчу бала эмне себептен «кошомат кылып кой багыптыр»?

3. Койчунун башынан өткөргөн кордуктары тууралуу эмнелерди айтып бере аласыңар?
4. Эгиздеги балапан,
Тутулар күнү бар бекен.
Ушул жаман таяктан,
Кутулар күнүм бар бекен? – деп муңканат койчу бала. Мунун маанисин кандай түшүндүңөр?
5. Койчу баланын арман ырынан улам анын турмушун кандай элестеттиңер? Айтып көргүлөчү.

Оюн учуру: Өткөн замандагы ар кимге малай жүргөн койчу бала менен бүгүнкү күндүн баласынын жашоосун салыштыргыла.

Өткөн заманда кой кайтарган бала	Бүгүнкү күндүн баласы

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. «Койчунун арманы» ырына карата ал жашаган заманга кластер түзүп, дептериңерге түшүргүлө. Койчунун тагдырына ошол шарттын тийгизген таасирин айтып бергиле.
2. Кошумча адабияттардан башка арман ырларын таап келгиле жана аларды жогорудагы чыгарма менен салыштыргыла.
3. Азыркы заманда да арман ырын ырдап, капалангандар барбы? Мисал келтирип көргүлөчү.
4. «Койчунун арманын» жаттап, көркөм айтып бергиле.

КОШОКТОР

Кошок – элдик оозеки адабияттагы каада-салт ырларынын бир түрү. Дүйнөдөн өткөн адамдын жакындары – аялы, карындаштары, кыздары, келиндери, тууган-туушкандары тарабынан өзүнчө обон менен ый аралаш айтылган. Анда каза болгон адамдын ким экендиги: кулк-мүнөзү, ишмердиги, адамгерчилиги, башка асыл сапаттары даңазаланган жана айрым учурда сатиралык мүнөздөгү терс сапаттары да билдирилген. Кыргыз элинде белгилүү кошокчулар кадыр-баркка ээ болушкан, аларды атайылап алдырып, кошок коштурушкан.

Кошоктор качан жана кимдер тарабынан айтылган? Кошок айтууда өлгөн адамдын кандай жактары айтылган?

ДЫЙКАНДЫН АЯЛЫНЫН КОШОГУ

Тоголок Молдо (Байымбет Абдыракман уулу)

Асылым дыйкан, жыргалым,
Асылың көрүп жыргадым.
Бала-чакаң жаш калды,
Баркыңды санап куурадым.
Арыкка суусун бурганым,
Айылга жыйын курганым.
Ак буудай айдап, нанын жеп,
Аштык багып турганым.
Адамдан талап кылбаган,
Асыл элең жыргалым.

Булуңга буудай сепкеним,
Буудайга алган кетмениң,
Кош өгүздү байлаган,
Шайман **тиркээч** шайлаган.

тиркээч – чирке-
гич, кошок-
тогуч

Кара жерди каңтарып,
Эшилтип эгин айдаган.
Эл кеткенде жайлоого,
Эгиндин башын жайлаган.

буурусун –
жерди айдоочу
курал

Буурусунун буктурган,
Кара жерге суктурган.
– Түгөнбөс кенч эгин – деп,
Сугатчыга уктурган.

«Эмгек кыл» деген насаатын,
Дыйкандарга жуктурган.

Ат семирткен арпага,
Пайдасы тийген **барчага**.

барчага –
баарына

«Асыл дыйкан өттү» –деп,
Атагың кетти канчага.

Арыгын терең кең чапкан,
Ак буудай деген кен тапкан.

Дыйкандык кылып дан тапкан,
Жыргатып жакшы жан баккан.

Бурбай эккен буудайды,
Гүлкан кылган бу жайды.

гүлкан – гүл-
дүү, эгиндүү
деген мааниде

Булуңга сепкен буурчакты,
Алтын деп билген турпакты.

Ашка-нанга мол кылып,
Тойгузуп турган курсакты,

Пейлинде жактырбайт,
Бекер басып жүрүштү.

Жарышка салып кеп кылган,

жут – ачар-чылык

Арпа менен күрүчтү.
 Чөптү тоодой көп кылган,
 Төгөрөгүн чеп кылган.
 Саманын арбын көп кылган,
 – Берекелүү дыйкан – деп,
 Жалпы калк аны кеп кылган.
 Жаманчылык **жут** күнү,
 Чабыр-чубур арыктар
 Тегеректеп жеп турган.
 Артын байкап санаган,
 Артык кадыр самаган.
 Жут болгондо топурап,
 Малдуулар көзүн караган.
 Дыйканымды өлтүрдү,
 Баласы мендей какшасын.
 Башыма жабыр келтирди,
 Эч кылмышы жок эле,
 Дыйканымды күнөөлөп,
 Жайлатып датка өлтүрдү.
 Жалпы журтка күбөлөп,
 Багымды датка байлады.
 Мээнетим бекер сайлады,
 Карабет **жесир** калган соң,
 Капасын айтып сайрады.
 Тикирейип көп ыйлап,
 Тилин тишке кайрады.
 Арманым айтып ар качан,
 Алганы дартын козгосун.
Казы-мупту жолумдан,
 Каршы чыгып тоспосун.
 Какшаал казы **заалымдын**
 Кара кийип катыны
 Тукуму тарап тоз болсун!
 Уугу сынып кыйрасын,
 Уулу мендей ыйласын.
 Керегеси кыйрасын,
 Келини мендей ыйласын!
 Түндүгү сынып кыйрасын,
 Тууганы мендей ыйласын!
 Асылым дыйкан курдашым,
 Армандуу болду бу башым.
 Асылым аман турганда,
 Анык эле жыргашым.
 Арстаным сенден айрылып,
 Арылбады көз жашым.
 Оюлтуп ороо казганым,

жесир – күй-өөсү өлгөн аял

заалым – таш боор

казы-мупту – диний кызматкерлер

Олжону кабат тапканым,
 Оёнум дыйкан, арстаным.
 Керилип кетмен чапканым,
 Кетмендей нанды тапканым,
 Кенебей жырғап жатканым.
 Кейитип кеттиң, арстаным.

сөз байлығың үчүн эстеп кал.

тиркээч – чиркегич, кошоктогуч
буурусун – жерди айдоочу курал
барчага – баарына
гүлкан – гүлдүү, эгиндүү деген мааниде
жут – ачарчылык
жесир – күйөөсү өлгөн аял
казы-мупту – диний кызматкерлер
заалым – таш боор

Дыйкандын эмгегин жер кайтарат.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Кошокто дыйкандын кандай сапаттары айтылат?
2. Эмне үчүн дыйкан топуракты алтынга салыштырган?
3. «Жаманчылык **жут** күнү,
 Чабыр-чубур арыктар
 Тегеректеп жеп турган.
 Артын байкап санаган,
 Артык кадыр самаган.
 Жут болгондо топурап,
 Малдуулар көзүн караган», – деген саптарды кандай түшүндүрөңөр?
4. Эмне себептен дыйкандын аялы даткага нааразычылыгын билдирип, каргап жатат?
5. Чыгармадан улам дыйкан дыйканчылыктын кандай сырларын өздөштүргөнүн байкоого болот?
6. Дыйкандын аялынын кошогунан анын абалын кандай элестеттиңер? Айтып көргүлөчү.

Оюн учуру: Кошоктогу дыйканга карата айтылган асыл сапаттарынын тизмесин даярдагыла. Ким эң жакшы сапаттарын толук көрсөтө алаары боюнча мелдешкиле.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Чыгарманы кайрадан өз алдыңарча окуп чыгып, дыйкандын адамдык, эмгекчилдик сапаттары боюнча кластер түзгүлө.
2. Алар жашаган заманга кластер түзүп, дептериңерге түшүргүлө. Дыйкандын өлүмгө дуушар болушунун себептерин жазгыла.
3. Кошумча адабияттардан башка кошокторду таап келгиле. Аларды жогорудагы чыгарма менен салыштыргыла.
4. Азыркы учурда да кошок айтылабы? Уккан белеңер? Же улуу муундардан сурап келгиле.
5. Эмгек, адилеттик тууралуу макалдарды таап келип, маанисин чечмелегиле. Аларды кебиңерде колдонууга машыкыла.
6. Дыйкандын аялынын кошогуна улам анын эмгегин кандай баалайсыңар? Маңдай тери менен эмгектенген, эч кимге зыяны жок, пайдасын гана тийгизген адамга жамандык кылуу туурабы? Силер кандай ойдосуңар?

ЭЛДИК ЭПОСТОРДОН

ЭР ТӨШТҮК

(Үзүндү, айтуучу Саякбай Каралаев)

 Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында «Манас» эпосу башында турган баатырдык эпостор бир топ. Алардын ичинен көлөмү жагынан да, сюжеттик курулушу, окуяларынын укмуштуулугу, кызыктуулугу жагынан да «Эр Төштүк» эпосу өзгөчөлөнүп турат.

«Эр Төштүк» эпосу мифтик окуяларга бай. Жети кабат жер алдындагы турмуш, жин-перилер, жез кемпирлер, жалгыз көздүү дөөлөр, алтымыш кулач ажыдаарлар, сыйкырдуу буюм-тайымдар «Эр Төштүк» эпосун башкалардан айырмалап турат. Төштүк жер алдындагы элди Көк дөөнүн эзүүсүнөн куткарат.

Ал кандайдыр сырттан келген баскынчылардан эмес, жер алдындагы кул болуп жаткан элди каардуу эзүүдөн эркин-

дикке чыгарат. Бул иште ага башка эпостордогу кырк чоролор сыяктуу эле төрт Маамыт, Конокбай, минген аты Чалкуйрук, жер астындагы эл жардам беришет.

«Эр Төштүк» жомогу кара сөз түрүндө кыргыз, казак, башкыр элинде айтылып жүргөндүгү белгилүү. Бул жомоктун варианты 1976- жылы «Кыргыз эл жомоктору» деген жыйнакка басылып чыкты. Эпостун ыр түрүндөгү варианты атактуу манасчы Саякбай Каралаевдин айтуусунда гана белгилүү.

«Эр Төштүк» эпосу эмне үчүн элдик эпос деп айтылат экен? «Эр Төштүк» эпосун кайсы манасчылар айтышыптыр?

ТӨШТҮКТҮН ТУУЛУШУ, КАНДАЙЧА ӨСКӨН КЫЛЫКТАРЫ

...Капанын баары жоюлду,
Аты Төштүк коюлду.
Тоюна токсон сойду дейт,
Ат чаптырып той кылып,
Ааламдын баарын чогултуп,
Атын Төштүк койду дейт.
Элемандын эркеси
Мойнуна тумар тагыптыр.
Кылдаткерге бактырып,
Эртең менен болгондо
Элүү кара торпокту
Садагага чаптырып,
Бирөөнүн көзү болот деп,
Катуу ырымын кылдырып,
Кермесин кенен кердирип,
Кермедеги тулпардан
Садагага бердирип,
Көргөн адам жактырып,
Күн тийбес жерге бактырып.
Төштүктүн жайын сурасаң,
Тогуз уулдун кенжеси,
Элемандын эркеси,
Жараткандын пендеси,
Найзакердин ыктуусу,
Ал кездеги алптардын
Акыл тапкыч мыктысы,
Аталган алптын сырттаны,
Элемандын балбаны.

Тентип жүрүп бала таап,
Ал Элеман байкуштун
Түк калган жок арманы.
Элемандын Төштүгү
Эрен чыкты, эр чыкты,
Жүргөнүнөн чаң чыкты,
Доошунан жан чыкты.
Он экиге келгенде
Канчаларды камады.
Катылышкан адамды
Элемандын Төштүгү
Карсылдатып сабады.
Өз билгенин калкка
Кыла берди эр Төштүк.
Койгулашкан балдарды
Кыра берди эр Төштүк.
Каарды катуу баштады,
Койгулашкан балдарды
Койбой кырып таштады.
Бир муштаган балдары
Чекеси кетти оюлуп.
Эчен бала Төштүктөн
Өлө берди союлуп.
Эр Төштүк тентек экен деп,
Калайыкка жайылды.
Жалпы балдар ошондо
Баарысы малча багылды.

ЖЕЛМОГУЗ КЕМПИРДИН ЭЛЕМАНГА ЖОЛУККАНЫ

Элеман бай ошондо,
 Кырк кулачтай укурук.
 Кармап колго түкүрүп,
 Адырдагы малдарын,
 Айдап, жыйып калды дейт.
 Жылгадагы малдарын,
 Жыйып, айдап калды дейт.
 Чоң кисени чалынып,
 Чоң айбалта колго алып,
 Кырк кулач укурук
 Кармап колго түкүрүп,
 Кабакка салып барды дейт.
 Аккан суунун боюна
 Ал Элеман барганда,
 Чук теректин түбүнө
 Элеманы курусун,
 Көрсө көңүл бөлүнөт.
 Суу үстүнө калдактап,
 Агып келет ошондо,
 Бир калдайган өпкө көрүнөт.
 Ал өпкөнү көргөндө,
 Малы келбей эсине,
 Агып келген бул өпкө,
 Элемандын көзүнө,
 Дүнүйөдөй көрүнөт.
 Өпкөнү көрүп Элеман
 Өлгүчө жаман мактанат.
 Берейин деген кулуна
 Белен кылат жолуна.
 Бербейин деген кулуна,
 Сатса келбейт булуна.
 Агып келет бул өпкө,
 Олжо кылып тунайын.
 Суудан кармап алайын,
Канжыгага чалайын,
 Даңгыт менен Маңгытты
 Бир тоюнтуп салайын!
 Деп ошентип Элеман
 Дүнүйө тапкан эмедей,
 Укурукту колго алып,
 Көк айгырды бир салып,
 Ал өпкөнү сайды эле.
 Көтөрүп туруп калды эле,
 Өпкө кетти жырылып,

Андан кармап ала албай,
 Мындан кармап алалбай,
 Эл байкабас жан көрбөс,
 Кабакка кирип барды эле.
 Жана сайды Элеман
 Жана Элеман сайганда
 Өпкөдөн көрдү бузукту,
 Агып келген ал өпкө
 Элемандын өзүнө.
 Көрсөтмөк болду кызыкты,
 Олжо күндүү Элеман,
 Оңурандап өпкөнү,
 Эми кармай салганы,
 Карай салса Элеман,
 Боюнда жети башы бар.
 Кемпир болуп калганы,
 Жети баштуу ал кемпир,
 Көрсөтмөк болду кызыкты.
 Салмак болду башына,
 Адам кылбас кызыкты.
 Көргөзмөк болду зордукту,
 Элемандын башына
 Кылмак болду кордукту.
 Кетирмек болду чараны
 Сурамак болду ал кемпир,
 Сырттан Төштүк баланы.
 Олжо күндүү Элеман
 Ойлосо кордук чын көрдү.
 Айта-буйта дегиче,
 Ачып-көздү жумгуча,
 Чап этектен алганы.
 Чапчыганда кемпири
 Ал Элеман байыңды,
 Көнө тартып салганы.
 Кыраан алптай илгени,
 Илген жерде бул кемпир,
 Элемандай байыңдын,
 Как төшүнө мингени.
 Минген жерде ал кемпир
 Элемандай байыңдын
 Мурутун булкуп дыргытып,
 Сакалын жулуп ыргытып,
 Желип-желип койду эле.

Элеманы курусун
 Кылбады иштин дурусун,
 Олжодон көрдү кордукту.
 Опсуз көрдү зордукту,
 Элеманды кемпир мингенде,
 Зыкылдатып киргенде,
 Кабырга кетти быркырап...
 Зыкылдатып ал кемпир,
 Элемандан кеп сурайт,
 Жанын кыйнап бек сурайт:
 – Өлбөй-житпей Элеман
 Дегениме көнгүн дейт.
 Аман калам сен десең,
 Сураганым бергин дейт.
 Менин жайым ушундай,
 Желгениме жел жетпейт,
 Басканыма мал жетпейт.
 Денемде жети башым бар,
 Жаны жок сопу атым бар,
 Ал сопуну айдаган,
 Соку билегим дагы бар.
 Сендейден сексен миң чал
 келсе,
 Соро турган алым бар.
 Айтканыма көнөсүң,
 Каалаганым бересиң,
 Айтканыма көнбөсөң,
 Каалаганым бербесең,
 Алдымда жаткан Элеман

Азыр менден өлөсүң!
 Түгөтөмүн жашыңды,
 Чымчыктай кылып Эламан
 Азыр үзөм башыңды!..
 Элеман кетип баштады,
 Сан каранын баарысын,
 Ортого коюп таштады.
 Айласы кетип сабылып,
 Ал кемпирге жалынып:
 – Айланайын байбиче,
 Эч ким билбес жаным бар.
 Төгөрөктүн төрт бурчун,
 Төрт курчаган малым бар.
 Топозум токсон сан эле,
 Толгон мүлк менде бар эле.
Өрүш толгон жылкым бар,
 Матоо толгон төөм бар,
 Короо толгон коюм бар,
 Желе толгон уюм бар.
 Койбой баарын берейин,
 Аласыңбы малымды,
 Айланайын байбиче,
 Коёсуңбу жанымды?
 Анда кемпир күүлөнүп
 Элеманга сүйлөнүп:
 Сен өлгөндө сан малың
 Меники эмей кимдики?
 Кайра кемпир желди эле,
 Кайра баштан Элеман

Бут жыя албай тозокту,
 Абыдан катуу көрдү эле...
 Азыр өлсө арман көп,
 Баштамак болду кызыкты,
 Кылмак болду бузукту,
 Бузмак болду санааны,
 Бермек болду кемпирге,
 Сырттаны Төштүк баланы
 Албай койдуң малымды.
 Коёсуңбу, ой, кемпир,
 Чымындай менин жанымды.
 Тогуз уулдун кенжеси,
 Бир кудайдын пендеси,
 Найзакердин ыктуусу,
 Алп дөөлөрдүн мыктысы...
 Зарланып көргөн Төштүгүм,

Балдарымдын баасы,
 Туура бойлуу кең далы,
 Сырттан уулум Төштүк бар.
 Дегениңе көнөйүн,
 Төштүгүмдү берейин,
 Коёсуңбу, жанымды,
 Элеман мындай дегенде,
 Кемпир туруп муну айтат:
 – Сөзүңө кулак салайын,
 как баш,
 Төштүктү берсең алайын,
 как баш,
 Оңбойсуң, как баш, оңбойсуң,
 Баскан жерден Төштүк деп,
 Атагын атап койбойсуң,
 как баш...

Желмогуз кемпир эмне үчүн Элемандын байлыгынан баш тартты? Желмогуз кемпир кандай максатты көздөдү? Желмогуз кемпирдин кордуктары жөнүндө айтып бергиле.

сөз байлыгың үчүн эстеп кал

керме – мал байлоо, же бир нерсе жаюу, илүү үчүн тартылган, аркан, жип

канжыга – бир нерсени байлоо, бөктөрүү үчүн ээрдин эки арткы капталына тагылган кайыш боо

өрүш – айылга жакын мал жайыты

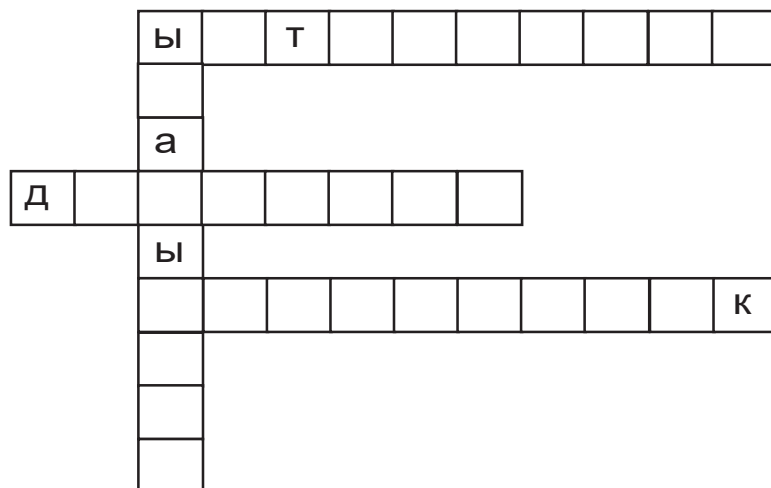
Адептүү бала – абийир, адепсиз бала – жабыр.
 Байлыкты сүйгөн намысты билбейт.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Элемандын ач көздүгүнүн кесепети эмнеге алып келди?
2. Эмне үчүн Элеман өпкөнү сайып алгысы келди?
3. Элеман эмне үчүн Төштүктү берүүгө аргасыз болду деп ойлойсуңар?
4. Элеман байдын ач көздүгү кандай кесепеттерге себеп болду?

Оюн учуру: Элемандын тогуз уулунун сапаттары бекитилген кроссвордду чечкиле.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Элеман бай менен Желмогуз кемпирдин сүрөтүн тарткыла.
2. Эпостогу ач көздүк жөнүндө кандай пикир айта аласыңар?

ЭЛЕМАН ЖУРТТА КАЛГАН ӨГӨӨСҮНӨ ТӨШТҮКТҮ ЖИБЕРГЕНИ

Тирик эмес өлүкмүн, балдар,
 Кызмат жүзүн көрүпмүн, балдар,
 Өлүмгө сапар баштапмын, балдар,
 Кара көзүп кашайып,
Өгөөнү унут таштапмын, балдар,
 Тирүүлүктөн өтүпмүн, балдар,
 Өлүүгө катар жетипмин, балдар,
 Өгөөнү таштап кетипмин, балдар.
 Опсолоң атаң ооруду, балдар,
 Ойлосом кудай тооруду, балдар.
 Кымыз деген аш ичтим, балдар,
 Оорукка опсуз жолуктум,
 Оюмдан танып оолуктум.
 Акылдан танып калыпмын, балдар,
 Өгөөнү таштап салыпмын, балдар...
 ...Атасы мындай деген соң
 Элемандын Эр Төштүк:
 Кайгырбачы, ата, кайгырба,
 Кайгы төлөө болобу,
 Өгөө журтта калды деп
 Кайгырган адам оңобу?
 Ал өгөөгө барайын
 Эңишке чыккан жоо болсо,
 Эсебин өзүм табайын.
 Ажал жетсе өлөйүн

өгөө – металлдан жасалган бетинде быдырлары бар, бир нерсенин тегиздөөгө, жылмалоого, учтоого, курчутууга, сүрүүгө арналган курал, аспап тигилген кийим

Атыма чыккан жоо болсо,
Алты ай тынбай салышып,
Алп урушуп көрөйүн.
Өгөө жайы ушундай
Уламадан уласам,
Урунарга тоо таппай,
Урушарга жоо таппай,
Талак кылып дүйнөнү,
Безген эрдин биримин.
Жортуп жүрүп дүйнөнү,
Жолун койбой баарысын
Кезген эрдин биримин.
Кайгырарга эр таппай,
Кармашарга шер таппай,
Сырттан Төштүк мен атым,
Тирүүлүктөн күйүнөм...

Элеман өгөөнү эмне үчүн калтырды?

ТӨШТҮК ЖЕЛМОГУЗ КЕМПИРДИН КАШЫНА ЧАЛКУЙРУК МЕНЕН БАРЫП ӨГӨӨНҮ АЛА КАЧКАНЫ

соку – данды
ичине салып,
сокбилек менен
жанчуу үчүн
колдонулуучу
жыгач буюм

Элемандын Төштүгү
Күч-кубатын кааласа,
Ал кемпирди караса,
Касардай аппак чачы бар.
Бир башында кемпирдин
Санаса жети башы бар.
Жаны **соку** аты бар,
Таң калып Төштүк тамшанды.
Соку минип ал кемпир,
Сок билектен камчы алган.
Сыягы башка, заары күч
Ал каапырдан күдөр үз.
Чекеси кетип тырышкан,
Көрүнгөн менен урушкан.
Беттеп пенде келбеген,
Төштүк, Төштүк болгону,
Төштүк атка конгону,
Балекет мындан көрбөгөн.
Көк **кементай** жонунда,
Ийреги бар колунда,
«Ор, ийрегим, оргун» деп,
Оруп ичин тырманган.
Оройлугу бир башка

кементай –
кийизден жа-
салган сырт
кийим

Ал кемпирди көргөндө,
 Элемандын сырттаны
 Көңүлү жаман бөлүндү.
 Жан алгычтай көрүндү,
 Мүшкүл экен шум экен.
 Жан алуучу бул экен.
 Жакындап барып турууга.
 Ону кетти Төштүктүн.
 Жанагыдай кылууга:
 – Ассалоом алеким, жети баштуу энеке.
 Анда кемпир муну айтат:
 Оолакиме салоом алеке
 Желмогуздай балакет –
 Күчөп кемпир муну айтат,
 Желмогуздай шумду айтат:
 – Оо, балам, жоготконуң эмине,
 Жоолаганың ким эле.
 Жолуң болгон чунагым,
 Айта койчу тим эле.
 Кемпир мындай дегенде
 Төштүк туруп муну айтат:
 – Жоготконум бир нерсе
 Жоолаганым бир эме.
 Караганым бир нерсе,
 Каалаганым бир эме.
 Астыңда тулпар канатым,
 Камына чыгып жоо келсе,
 Талкан кылар адатым.
 Элемандын Кенжеси
 Менин жайым сурасаң,
 Бир кудайдын бөндөсү,
 Урунарга тоо таппай,
 Урушарга жоо таппай,
 Алгыр Төштүк тынармын.
 Кармашууга жоо таппай,
 Капа болуп турамын.
 Жаактууга жай бербес,
 Жайдак атка бой бербес,
 Элемандын эр Төштүк
 Эр Төштүктүн өзүмүн.
 Киришерге жоо таппай,
 Кезип жүргөн көзүмүн.
 Деген сөзгө көнүңүз,
 Кары адам экенсиз.
 Кары киши экенсиз
 Өгөөнү алып бериңиз.

Анда кемпир муну айтат:
 – Ээй, балам, жалындуу экен көөнүңүз,
 Керек болсо өгөөнү
 Өзүңүз ала коюңуз.
 Ээй, балам, тириликтин азабын
 Өлбөй жүрүп көргөмүн.
 Менин жашым сурасаң,
 Эки жүз жашка келгемин.
 Эрге кызмат кыла албайм,
 Эңкейип өөдө тура албайм.
 Сөзүңө кулак сала албайм,
 Отурсам өөдө тура албайм.
 Турсам кайта отурбайм,
 Белим калган бекчейип,
 Көзүм калган чекчейип,
 Карылыктын айынан
 Отурамын окшоюп,
 Улуган иттей соксоюп.
 Бөгүп калган жеримде,
 Бөкчөйүп өөдө тура албайм.
 Турсам отура албаймын,
 Отурсам мен тура албайм.
 Өгөөңдү алып бере албайм,
 Өзүң түшүп ала кой,
 Бул сөзүңө көнө албайм.
 Анда бала муну айтат:
 – Оой, энеке, ашык жашка барганың,
 Абыдан карып калганың,
 Айткан менен тил албайм.
 Аттан түшсөм мине албайм.
 Менин жайым ушундай
 Деген сөзгө көнүңүз,
 Өгөөнү алып бериңиз...
 Көкмончок менен Акмончок
 Эмине кылып келатат.
 Аркаңызда кызыңыз?
 Эби кеткен талпактар
 Мен кеткенде ээленип,
 Эр издеген экен деп,
 Эр издесе бейбактар,
 Экөө катар кошулуп,
 Тең издеген экен деп,
 Чочугандан ал кемпир,
 Бейбак кепти салганы.
 Оңураңдап-окшоктоп,
 Артын карай калганы.

Элемандын Төштүгү
Ыктуулугу башкача
Андай-мындай дегиче
Ачып-көздү жумгуча,
Коломтодо өгөөнү,
Чап илип алганы.
Оңолуп кемпир аңгыча,
Сокусун минип аңгыча,
Ийрегин минип аңгыча,
Шамдагайы болжосуз,
Кайран Төштүк канетет...
...Жети баштуу жез кемпир,
Сыйкырчы экен, зерчи экен.
Жердин үстүн, жер алдын
Жетик байкап көрчү экен.
Эпсиз экен ал кемпир,
Элемандын Төштүктү
Эрикпей кууп алганы.
Жер тешиги чуңкурга
Бута бою калганы.
Мына ошондо бул кемпир,
Амалды катуу артты эми,
Жер танабын тапты эми.
Колундагы ийректи,
Оңдоп колго алды эми.
– Бөлүнгүрдүн кара жер
Бөлүнө берип өткүн деп,
Жарылгырдын кара жер,
Жарылып жатып калгын деп,
Бул амалды кылды эле.
Колундагы ийректи
Эр Төштүктүн башынан
Алыс келип урду эле.
Жарыла берип дем өттү,
Тегерегинен тер кетти.
Оодарылып жер кетти,
Жез кемпирдин ийреги
Куулап келип өттү эми.
Чалкуйрук оозун бура албай,
Жер үстүнө тура албай,
Арт жагынан куркурап,
Төштүк кирип кетти эми.

Эмне үчүн өгөөнү алууга Төштүк барды? Желмогуз кемпир менен Төштүк эмне жөнүндө сүйлөшүштү? Төштүк өгөөнү кантип алып качты? Желмогуз кемпир Төштүккө кандай амалдарды көрсөттү?

СӨЗ БАЙЛЫГЫҢ ҮЧҮН ЭСТЕП КАЛ

өгөө – металлдан жасалган бетинде быдырлары бар, бир нерсенин тегиздөөгө, жылмалоого, учтоого, курчутууга, сүрүүгө арналган курал, аспап

соку – данды ичине салып, сокбилек менен жанчуу үчүн колдонулуучу жыгач буюм

кементай – кийизден жасалган сырт кийим

ийрек – кол өнөрчүлүктө терини иштетүүдө эки башы жумуру жыгачтан сапталып, ортосунда быдырлуу тиши бар аспап

 Жоо келгенде – баатыр бол, доо келгенде – акыл бол.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Жердин түбүндө да жашоо барбы? Кантип ойлойсуңар?
2. Эр Төштүк жер түбүнө кантип түшүп кетти?
3. Жети баштуу Желмогуз кемпир:
 - Бөлүнгүрдүн кара жер
 - Бөлүнө берип өткүн деп,
 - Жарылгырдын кара жер,
 - Жарылып жатып калгын деп, – кыйкырса эле жер жарылып кеткенине ишенесиңерби? Эмне үчүн?

СУРОЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Төштүктүн Желмогуз кемпирге жолуккан жерин кыл калем менен кагазга түшүргүлө.
2. Эр Төштүктүн эрдиктери жөнүндө айтып бергиле.
3. Ач көздүктүн кесепеттери жөнүндө үйдөн эссе жазып келгиле.

ТӨШТҮКТҮН ЖЕР АСТЫНА ТҮШҮП КЕТКЕНИ

Эни да жок, чени жок,
 Жерге кирди Эр Төштүк.
 Жарыкчылык шоола жок,
 Көргө кирди Эр Төштүк.
 Айгай кулак тундурган,
 Дууга кирди Эр Төштүк,
 Айыкпаган чоң тозок,

Чууга кирди Эр Төштүк,
 Адам кайра чыккысыз,
 Орго кирди Эр Төштүк.
 Жандуу адам кайрылгыс,
 Жолго кирди Эр Төштүк.
 Арылбаган эң жаман,
 Шорго кирди Эр Төштүк.
 Жалыны өчүп койбогон,
 Корго кирди Эр Төштүк.
 Түштү кемпир оруна,
 Төштүк кетти зымырап,
 Барса келбес жолуна...

Төштүк түшүп кеткен жердин асты эпосто кандай сүрөт-төлүптүр?

ТӨШТҮКТҮН ЖЕЙРЕН СЕКИРТПЕС МААМЫТКА ЖОЛУККАНЫ

Чөлгө барып түшкөндө,
 Көңүлү кетип бөлүнөт,
 Маңдайында боз дөбө,
 Эр Төштүккө көрүнөт.
Такыядай дөбөгө,
 Салып Төштүк барды эле,
 Чалкуйрук оозун бурду эле,
 Төгөрөктүн төрт бурчун
 Төрт айланта кыдырып,
 Төштүк карап турду эле.
 Караса көзгө илинбейт,
 Боз мунарык күйгөн чаң,
 Кайсы экени билинбейт.
 Каркылдаган карга жок.
 Бүгүн көргөн эртең жок,
 Ушундай экен дүйнө бок.
 Мунарыктын ар жагы,
 Бозоргондун бер жагы,
 Эрбең-сербең көрүнөт.
 Карап туруп Эр Төштүк,
 Көңүлү жаман бөлүнөт:
 «Эрчилиги бар болсо,
 Жолдош кылып алайын.
 Жоочулугу бар болсо,
 Тындым кылып салайын», –

такыядай –
 такыя (жеңил
 баш кийим),
 бул жерде өтө
 кичине деген
 мааниде

Деп ошентип Эр Төштүк
 Салып барып караса,
 Тикилдеген сөзү бар,
 Тик караган көзү бар.
 Жан казандай башы бар,
 Кылдан ичке мойну бар,
 Кылымда болбойт мындай жан,
 Кылымга тиет бүлүгү,
 Көккө, жерге бир тийген,
 Кызыталактын күлүгү.
 Арыш уруп чуркаса,
 Адам кууп жеткисиз
 Күлүктүгү билинген.
 Тегирмендин бир ташы,
 Моюнуна илинген.
 Анталаңдап бул өзү,
 Өйдө-төмөн жүгүргөн.
 Элемандын Эр Төштүк,
 Чалкуйрук оозун бурду эми,
 Чамасы кыйын, заары күч,
 Чалып ийчү эмедей,
 Чакчайып барып ал жандын,
 Жайын сурап турду эми:
 «Өөдө-төмөн жээлигип,
 Өпкөң көпкөн сен кимсиң?
 Душмансыңбы, эрсиңби,
 Жиндисиңби, жөнсүңбү?
 Ыргып кетет башыңыз,
 Түгөнүп кетет жашыңыз!
 Айтканды анык угуңуз,
 Эзелде чыкпайт сиздей жан,
 Чыныңды айтып туруңуз?»
 Анда күлүк муну айтат,
 Адам билип, журт туйгус,
 Аябаган шумду айтат:
 «Кабарчыдан кеп угуп,
 Жер үстүнөн Төштүктү,
 Жети баштуу жезкемпир,
 Сыйкыр окуп, көз байлап,
 Жер алдынан Төштүктү
 Алып келет деп угуп.
 Тогуз уулдун кенжеси,
 Жараткандын пендеси,
 Астындагы Чалкуйрук,
 Артык тулпар чоң күлүк.
 Элемандын Төштүгү,

Бул жерге салса чоң бүлүк.
 Каарды катуу салат деп,
 Чалкуйруктун дүбүртүн
 Уккан жан өлүп калат деп,
 Шашкандыгым дагы чын.
Алапайым таба албай,
 Качкандыгым дагы чын.
 Билсең мындай баркым бар,
 Жүгүргөн, учкан жандарды,
 Куткарбай турган наркым бар.
 Желгениме жел жетпейт,
 Басканыма мал жетпейт.
 Куланды куусам куткарбайм,
 Жээренди куусам жеткирбейм.
 Эр кадырын билемин,
 Элемандын сырттаны,
 Төштүк келсе бул жерге,
 Жөө күлүк болуп берем деп
 Ошону каалап жүргөмүн».
 Жейрен Маамыт муну айтып,
 Айтып оозун жыйганча,
 Анда Төштүк муну айтат:
 «Өлүм орток, жан бирге,
 Күлүк болсоң сен, Маамыт,
 Уккун айткан сөзүмдү.
 Кел эмесе, Маамытым,
 Мураа болгун өзүмө,
 Асмандагы жылдыздай,
 Козголуша калалы,
 Кол кармашып экөөбүз,
 Дос болуша калалы.
 Өлсөк бирге өлөлү,
 Жети күндүк дүйнөнүн,
 Кызыгын бирге көрөлү».

алапайым –
 алдастоо,
 далбастоо

ТӨШТҮКТҮН ЖЕР ТЫҢШААР МААМЫТКА ЖОЛУККАНЫ

Андан ары бастырса,
 Такыядай боз дөбө
 Урчугу чыгып көрүнөт.
 Ал дөбөнү көргөндө,
 Элемандын сырттаны,
 Көңүлү кетип бөлүнөт.
 Ал дөбөгө барганда,

борчук сеңирдей –
уңкул-чуңкул, ар-
сак-терсек таштуу
тоонун кыр жери

Чоңдугу **борчук сеңирдей**.
Кармаша кеткен адамды,
Тири койбой жегидей.
Жерди тыңшап желигип,
Өөдө-төмөн тоңкоңдоп,
Качып жүрөт элендеп.
Жерди тыңшап пайпайлап,
Төбөгө чыкпайт сай-сайлап.
Азып-тозуп жүгүрүп,
Ата, эми кандай болом деп,
Көзү кеткен алаңдап,
Буту кеткен салаңдап.
Элемандын сырттаны,
Чалкуйрук оозун бурду эле,
Сөз сурап, анык билүүгө,
Жанына барып турду эле:
«Акылымдан айрылып,
Шашкандыгым дагы чын.
Корголоорго жер таппай,
Качкандыгым дагы чын.
Чоңдугу тоонун теңиндей,
Кармашканды жегидей
Төштүк келет деп уктум.
Каарланса ал Төштүк,
Кашайта көздү оёт деп,
Тебелеп кетсе Чалкуйрук,
Бөөдө өлтүрүп коёт деп,
Айлам кетип антаңдап,
Шашкандыгым дагы чын,
Корголоорго жер таппай,
Качкандыгым дагы чын.
Жерди тыңшап карасам,
Тилегимди бир Кудай
Берип калган көрүнөт.
Элемандын Төштүгү,
Келип калган көрүнөт.
Ошол Төштүк сен болсоң,
Төштүккө кызмат кылуучу,
Жер тыңшаар Маамыт мен болсом.
Коркунучум бар түз эле,
Бир жараткан Алладан
Тилегеним ушу эле.
Казба менин орумду,
Кайнатпагын шорумду.
Айтканым ушул билип ал,
Арстан, Төштүк, тилимди ал.

Кулак сал айткан сөзүмө,
 Мураа болом өзүңө.
 Айтканыңа көнөмүн,
 Күн чыгыш менен күн батыш,
 Эмине кабар угулса,
 Азыр айтып беремин.
 Жоого кирсең болжошмун,
 Мен өзүңө жолдошмун,
 Өөдөгө чыксаң өбөкмүн,
 Ылдыйга түшсөң жөлөкмүн,
 Бир өзүңө керекмин».
 Элемандын Төштүгү,
 Ак жылкыдан боз болуп,
 Аныкташып дос болуп,
 Талаадан тыңшаар табылып,
 Абийири мындан жабылып,
 Үзүлгөнү уланып,
 Элемандын сырттаны,
 Жолдош таап кубанып.
 Чалкуйрук оозун бурду эле,
 Эки Маамыт жолдош таап,
 Эми Төштүк турду эле.

ТӨШТҮКТҮН КУЮН МААМЫТКА ЖОЛУГУП, ЖОЛДОШ КЫЛГАНЫ

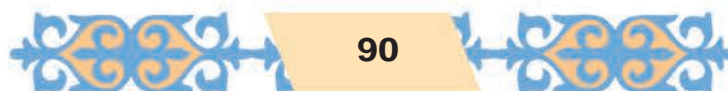
Атка минсе кишидей,
 Жөө жүрсө оңбогур
 Желмогуздун тишиндей.
 Карыш болгон бою бар,
 Ай ааламдын баарысын,
 Биле турган ою бар.
 Адамдан жеңил, эң эптүү,
 Сүйлөп турса бал кептүү,
 Жана келди бир адам:
 «Оо, ботом, көрбөсөм да, билбесем,
 Тогуз уулдун кенжеси,
 Бир кудайдын пендеси,
 Мында келип жолуккан,
 Берен Төштүк эсенби?
 Келериң каалап билгенмин,
 Төштүк келээр бекен деп,
 Алла таала Кудайдан,
 Ушуну сурап жүргөмүн.
 Атка жеңил, тайга чак,

Куюн Маамыт өзүмүн,
 Менин жайым ушундай,
 Акылым эң көп, алым аз,
 Көкдөө менен Кара хан,
 Жер алдынын паашасы.
 Жерге киргир бизге кас,
 Кейиш менен көп жүрдүк,
 Элемандын сырттаны
 Келер бекен деп жүрдүк.
 Төштүк келип кашыма,
 Абийирим минтип жабылып,
 Кымбатым Төштүк табылып,
 Мындан ары Көкдөө бар,
 Көкдөөнүн кызы Күлайым.
 Ал Көкдөөнүн жолдошу,
 Жети баштуу жез кемпир.
 Жез кемпирдин колунда
 Темир ийрек тору бар.
 Түшкөн кайра чыккысыз,
 Көкдөөнүн казган ору бар.
 Куюн Маамыттын,
 Төштүккө айтар сөзү бар.
 Балбандардын баарысы,
 Башында жалгыз көзү бар.
 Билсең Көкдөө ханы бар,
 Балбандардын баары бар.
 Барган жандар кайтпаган,
 Кырк кулак казан дагы бар.
 Сизге душман кыйын бар,
 Бул кебимди угуп ал...».
 Кучакташып дос болуп,
 Куюн Маамыт турганы.

ТӨШТҮКТҮН КӨРӨГӨЧ МААМЫТКА ЖОЛУГУП, ЖОЛДОШ БОЛГОНУ

Андай мындай дегиче,
 Ачып көздү жумганча,
 Көкдөөнү угуп Төштүктүн,
 Көңүлү кетти бөлүнүп,
 Бет алдынан бир киши
 Жана келди көрүнүп.
Көрөгөч Маамыт көзү экен,
 Как Маамыттын өзү экен.
 Элемандын Төштүккө,
 Жолдош болгон кези экен.

Алп мүчөлүү эр экен,
 Күн чыгыш менен күн батыш,
 Тиктеп көрүп жүрүүчү,
 Көрөгөчтүн өзү кең.
 Балбандыгы башкача,
 Баатырдыгы бир канча.
 Эр Төштүктүн келерин,
 Ал көрөгөч көрүптүр
 Элеман уулу Төштүккө,
 Өлгөнчө жолдош болсом деп,
 Өмүрдөн сурап жүрүптүр.
 Элемандын Төштүккө,
 Жолдош да экен, шер да экен.
 Баары жоктун баарысын,
 Көрүп берер эр да экен.
 Элемандын Төштүгү,
 Жер алдына түшкөндө,
 Төрт Маамыт келди табылып,
 Сырттан Төштүк баатырдын,
 Абийири минтип жабылып.

көрөгөч –
 бул жерде:
 дүрбү маанисинде

Ал жер астына түшүп кетип кимдерге жолугат? Жер астындагы Маамыттар эмне үчүн Төштүктөн коркуп жатышкан экен? Алар кандай өнөрлөрү бар экендигин айтышты?

сөз байлыгың үчүн эстеп кал

такыядай – такыя (жеңил баш кийим), бул жерде өтө кичине деген мааниде

алапайым – алдастоо, далбастоо

борчук сеңирдей – уңкул-чуңкул, арсак-терсек таштуу тоонун кыр жери

көрөгөч – бул жерде: дүрбү маанисинде

Баатыр жоо барында сыйлуу.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Төштүктүн жер астындагы достору менен кантип достошуп кетти?
2. Төштүктүн жер үстүнө кайрадан чыгышына жардам бере алышабы? Силер кандай ойлойсуңар?
3. Төштүктүн жер астында да көптөгөн досторду таап алышынын себеби эмнеде деп ойлойсуңар?

4. Төштүктүн адамдык жана баатырдык сапаттарын дептеринерге жазгыла. Аны кайсы саптардан окууга болот. Эпостун текстинен ошол жерлерин таап, үн чыгарып көркөм окугула.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Эр Төштүктүн тайманбастыгы анын душмандарга каршы жалгыз аттангандыгынан билинет. Анын эң жакын досу, таянычы аты – Чалкуйрук. Төштүктүн эрдигин дагы кайсы баатырлар менен салыштырууга болот?
2. Эрдик, тайманбастык тууралуу макалдардан таап, алардын маанисин түшүнүп, кебиңерде колдонуп сүйлөөгө машыккыла.
3. «Төштүк – достукка бекем, душманга таамай тийген тайманбас эр» деген темада өз ойлоруңарды дептерге жазып, өз ара ой бөлүшкүлө.

ТӨШТҮКТҮН ЖОЛБОРС МЕНЕН ДОСТОШКОНУ

Андан ары жол жүрсө,
 Ат аябай мол жүрсө,
 Элемандын Төштүгү,
 Урунаарга тоо таппай,
 Урушаарга жоо таппай,
 Өрттөй болуп көз жайнап,
Өмөлчү журттан айрылып,
 Өлөйүн деп шор кайнап,
 Ээрдей болгон белести
 Эңкейип Төштүк турду эле,
 Чыр-чыр-чыр чыгат,
 Чыркырап үнү бек чыгат.
 Чыркыраган ачуу үн,
 Кулак мурун жеп чыгат.
 Салып барып караса,
 Адамча айтып, тил сүйлөп.
 Ошо жолборс турганы:
 «Өчкөн бир отум тамызчы,
 Төштүк!
 Өлгөн жаным тиргизчи,
 Төштүк!
 Суусап кеттим, суу берчи,
 Төштүк!
 Эңкейип барам, эт берчи,
 Төштүк! Жакшылыгың көп берчи,

өмөлчү – чабуулга коркпой кирүү маанисинде

Төштүк!
 Бугу куудум, баш жедим,
 Төштүк!
 Маралды куудум, таш жедим,
 Төштүк!
 Томугум болду жарадар,
 Төштүк!
 Жатамын нечен талаада,
 Төштүк!
 Кароол карап кайрылдым,
 Төштүк!
 Кайран буттан айрылдым,
 Төштүк!
 Чын бугу жебес ак бугу,
 Чымын таппай зар болдум,
 Төштүк!
 Эрдигим кетти колумдан,
 Төштүк!
Даакым түшпөй жонумдан,
 Төштүк!
 Дандан жебес курган жан,
 Куураган башка зар болдум,
 Төштүк!
 Кабымды таап кан берсең,
 Төштүк!
 Жанымды соолап жан берсең,
 Төштүк!»
 Жолборс минтип турганда,
 Элемандын сырттаны,
 Көңүлү кетип бөлүндү,
 Буту жара ак жолборс,
 Тууганындай көрүндү.
 «Элимен азган мен арстан,
 Бутунан азган бул арстан
 Чалкуйрук оозун бурайын,
 Ушу кайран арстанга
 Бир жакшылык кылайын»
 Тизеси жерге бүгүлүп,
 Чалкуйруктун үстүнөн,
 Чуркап түштү жүгүрүп.
 Барып Төштүк караса,
 Ал жолборстун бутуна,
Чөңөр кирип кетиптир.
 Бул чөңөрдүн киргени,
 Бир кыйлага жетиптир.
 Жортуп жүрүп аш таппай,

даакым – жазында түлөп түшө турган жүн (бул жерде өтмө мааниде)

чөңөр – чөңөр, чөкүртөк (куурай, бадал ж.б. өсүмдүктөр чабылып, кыркылып алынгандан кийин жерден чыгып калган катуу бөлүгү)

кестигин – кичине бычак

Арык болуп кетиптир.
Элемандын сырттаны,
Жанында болот **кестигин**.
Кындан сууруп алды эми,
Ал жолборстун таманын,
Жонуп жатып калды эми.
Жонуп жатып Эр Төштүк,
Чөңөрдү сууруп алды эми.
Чөңөрдү сууруган жеринен,
Ириң менен кан кетти.
Ал жаралуу жолборстун,
Ооруган жери басылды,
Умачтай көзү ачылды.
«Жолуккан жоого кез болсоң
Жолдош болуп беремин.
Башыңа **мүшкүл** иш түшсө,
Айтканыңа көнөмүн.
Элемандын Төштүгү
Дегениңе көнөмүн.
Катуу мүшкүл иш көрсөң,
Медер болуп берейин.
Элемандын Төштүгү,
Эрге мүшкүл бир келет,
Эрге мүшкүл келгени
Кырсык чалып, шор кайнайт
Кыраанга келген кырсыгы,
Азык таппай көз жайнайт».
Мурутун булкуп калды эми,
Түтөтсөң даяр болом деп.
Төштүккө бере салды эми.
«Бул мурутту түтөтсөн,
Көрүнөм Төштүк көзүңө.
Азыр өлүп кеткиче,
Жолдош болом өзүңө.
Муруттун жыты билинсе,
Күн чыгыш менен күн батыш
Жеткен жерге барамын,
Айткан анык сөзүңө,
Жолугамын өзүңө»,
Деп ошентип ак жолборс,
Көздөн кайым болду эле.

мүшкүл – оор иш, кыйынчылык

Төштүк жер астында дагы кимдерге жолукту?

ТӨШТҮКТҮН АЮУГА ЖОЛУККАНЫ

Андан ары жол жүрсө,
 Мунарыктын алдында,
 Бир токойдун жанында,
 Өкүргөндөн бакырып,
 Ал токойго барганда
 Адамча сүйлөйт бир аюу:
 «Оой, Төштүк!» – деп чакырып.
 Үстү камыш, асты ор,
 Чубама экен жалгыз жол.
 Олондогон ал аюу
 Орго түшкөн кези экен.
 Кайра чыккыс эң кыйын,
 Торго түшкөн кези экен...
 Ал аюуну көргөндө,
 Элемандын Төштүгү
 Көзүнүн жашы төгүлүп,
 Көңүлү кетип бөлүнүп,
 Караргандан түнөрүп,
 Сырттан баатыр Төштүктүн,
Бакырлык келди башына,
 Аюуну жууду жашына.
 Жеринен экен бул бакыр,
 Жолунан азган бул жакыр.
 Кырк кулач кыл арканды,
 Аюуга таштай салганы.
 Ала коюп арканды,
 Аюу белге чалганы.
 Арстандыгы абыдан,
 Андай-мындай дегиче,
 Ачып көздү жумганча
 Ордо калган аюуну
 Ордон сууруп алганы.
 Самсалаңдап сабылып,
 Аюу сүйлөйт адамча,
 Эр Төштүккө жалынып:
 «Өлгөн жанды тиргизген,
 Өчкөн отту тамызган,
 Жер үстүнө ырайым,
 Жеткирип сени көрсөткөн,
 Карып болгон аюудан.
 Бүгүн кетти убайым,
 Чамам келип, ал жетсе,
 Сизге кызмат кыламын.
 Башыңа кыйын иш түшсө,

Маңдайыңда турамын.
 Айтканым ушу билип ал,
 Сырттаным Төштүк, тилимди ал.
 Аюунун айткан сөзүнө,
 Арстан Төштүк көндү эми.
 Сырттанына ал аюу
 Мурутун жулуп берди эми.
 Аманат кылып сырттаның,
 Аюунун алды мурутун.
 Жан калтага салды эми,
 Ордон чыккан ал аюу
 Сырттандын досу болуптур.
 Караса көзгө илинбей,
 Кай кеткени билинбей,
 Аюу кайып болуптур.

Адамча сүйлөгөн аюуга кантип жардам берди? Орго түшүп кеткен аюуну Төштүк кантип чыгарып алды?

сөз байлыгың үчүн эстеп кал

өмөлчү – чабуулга коркпой кирүү маанисинде
даакым – жазында түлөп түшө турган жүн (бул жерде өтмө мааниде)

чөңөр – чөңөр, чөкүртөк (куурай, бадал ж.б. өсүмдүктөр чабылып, кыркылып алынгандан кийин жерден чыгып калган катуу бөлүгү

кестигин – кичине бычак

мүшкүл – оор иш, кыйынчылык

бакырлык–жокчулук, кембагалчылык

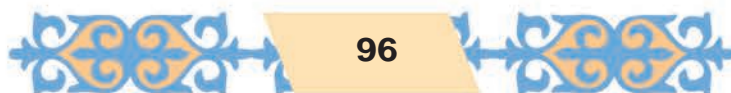

Жолдошу көптүн колдоосу көп.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Эмне себептен Төштүк жер астындагы жандыктарга жардам берди? Мындан Төштүктүн кандай адам экенин билүүгө болот?
2. Бул жандыктар Төштүккө кандай убада беришти? Алар айткан убадаларында турушабы? Силер кандай ойлойсуңар?
3. «Жакшылыкка жакшылык» дегенди кандай түшүнөсүңөр?
4. Эпостун башкы идеясы эмнеде деп ойлойсуңар?
5. Төштүктүн жер астында да көптөгөн досторду таап алышынын себеби эмнеде деп ойлойсуңар?

Оюн учуру: Үч топко бөлүнгүлө. Биринчи топ «Эламан», экинчи топ «Төштүк», үчүнчү топ «Жез кемпир» деп аталат. Ар бир топ чыгармадан үзүндүнү окуп, сахналаштырат. Эң жакшы сахналык көрүнүш мугалим тарабынан бааланат.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Төштүктүн кырсыкка дуушар болгон жолборс, аюу жана кумурскага жардам бергени сага кандай таасир калтырды?
2. Сен Төштүктүн ордунда болсоң эмне кылат элең?
3. Эрдик, тайманбастык тууралуу макалдардан таап, алардын маанисин түшүнүп, кебиңерде колдонуп сүйлөөгө машыккыла.
4. «Ат – адамдын канаты», «Чыныгы достук башыңа иш түшкөндө билинет» деген темалардын бирин тандап, чакан дил баян жазгыла.

Адабият теориясынан

ГИПЕРБОЛА ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Гипербола (гр. – апырта сүрөттөө) – көркөм адабиятта, өзгөчө фольклордо предметти, чыгарманын каарманын адаттан тышкары ашыра сүрөттөө.

Гипербола салыштыруунун аябай апыртылган түрү. Бул көбүнчө фольклордук чыгармаларда кездешет. Кыргыз оозеки адабиятынын баатырдык жана турмуштук эпосторунда гипербола арбын. Элдик баатырлардын эрдигин, баатырдыгын укмуштуу, кереметтүү сүрөттөп, анын мүнөзүн тереңдетүү, күчөтүү максатын көздөйт.

«МАНАС» ЭПОСУНАН

КАНЫКЕЙДИН ТАЙТОРУНУ ЧАПКАНЫ

(Үзүндү)

ТАЙТОРУНУ БАЙГЕГЕ КОШУУ

күрмөк –
күрүчтүн арасына
өскөн өсүмдүк.

жаңгыз –
жалгыз

кыябына – эби-
не келтирүү, ың-
гайын табуу

окоро – жүгөндүн
ооздугуна чылбыр-
ды жана тизгинди
чалып, эки жагын-
дагы эки бөлөк

кайыштын
кошкон жерин
томолоктоп
түйгөн байлоо

Кайран жеңең Каныкей
Чиймек болду сызыкты,
Кылмак болду кызыкты.
Каралуу жүрүп атын чаап,
Букарга, баштамак болду бузукту.
Күн мезгили келгиче
Күрүчтөн **күрмөк** жем берип,
Күндө терин алды эми.
Арпадан аса жем берип,
Асыл жеңең Каныкей,
Тайторудай буудандын
Айда терин алды эми.
Күүгүм кире, күн бата,
Элдин асты дым жата
Жаңгыз жанга көрүнбөй,
Тайторуну токунуп,
Айталаага салууга,
Асыл буудан күлүктүн
Ачуу терин алууга,
Кыябына келтирип,
Андан кийин бууданды
Сегизкан элге чабууга.
Тоодой болгон Каныкей,
Тайторудай буудандын,
Көйкөлүп турган көкүлүн,
Көк жибек менен түйдү эми.
Кулпунган сыйда куйругун,
Куу шайы менен түйдү эми.
Эки кулач чоң чылбыр
Узунун тандап такты эми.
Окоро түйгөн ак **нокто**,
Тайторуга чак нокто
Бышыгын тандап катты эми.
Ичкенин жолун төтөлөп,
Букардагы сегиз кан,
Сегиз хандын алдынан,
Тайторусун жетелеп,
Өөдө-төмөн карабай,

Өлөмүн деп санабай,
 Чиймекчи болду сызыкты,
 Атына бирөө катылса,
 Көрсөтмөк болду кызыкты...

Каныкей Тайторуну кантип таптайт?

Аста сүйлөп сабылып,
 Энекелеп жалынып:
 «Чоңдугу тоодой карыям –
 Кадырман кыргыз элимден
 Ай далыма мингизип
 Ала келген олуям,
 Берен эне, кулак сал!
 Айланайын, энекем,
 Өзүңдө менин берекем.
 Элибиз элден кем эмес,
 Атыбыз аттан кем эмес,
 Жашы менен карысын,
 Көрүп келдим баарысын.
 Сынап келдим акмалап,
 Бууданынын баарысын.
 Бакты баштан тайбаса,
 Абакемдин Тайтору,
 Бере койбос намысын!
 Согулайын, энеке,
 Төлгө кылып торуну,
 Анык болду чабышым.
 Бел байлаган белим жок,
 Белгиге чапсам Тайтору.
 Белсенип сүрөп алуучу,
 Белгилүү кыргыз элим жок.
 Кимдер каалап койчу экен,
 Мендей жесир катынды.
 Төлгөгө чаап көрөйүн
 Тайтору тулпар атымды!
 Чаба турган Тайтору
 Кетмен туяк, кең соору.
 Кенен жердин малы эле.
 Чыгып калса Тайтору,
 Букарга кызык салайын.
 Батаңды берчи, энеке,
 Падыша атам алдына
 Эркекче болуп барайын.

НОКТО – тизгинсиз, ооздуксуз малдын башына тагылган шайман

касабасы – туу, асаба

Дубаңды менден аяба,
 Үмүткөр болгон балаңа!
 Медерим менин, энекем,
 Каршылык кылбай, кайгырбай,
 Батаңды бергин, берекем!»
 Ак байбиче Чыйырды,
 Барбайып колун көтөрүп,
 Күрсө-күрсө жөтөлүп,
 Кол көтөрүп зар ыйлайт.
 А дүйнө кеткен Манасты,
 «Колдой көр» деп дагы ыйлайт:
 «Ажыбай, Бакай – эки кан,
 Арка болуп колдой көр!
 Айланайын, жараткан,
 Каныкей ишин оңдой көр.
 Алмамбет, Чубак эгизим,
 Жесириңе көзүң сал!
 Сыргак, Серек теңизим,
 Кайгыга туулган жеңенди,
 Кансыратпай сүрөп ал!
 Ишин, теңир, оңдочу,
 Жесириңди колдочу!
 Үмүткөр болгон байкушту,
 Жер каратып койбочу!
 О, Каныкей, кулунум!
 Тилегиң теңир берсинчи,
 Ушу турган Тайторуң
 Байгеге чыгып келсинчи!
 Капаңды атың ачсынчы,
 Санааңды атың бассынчы.
 Кайгыңды калың жазсынчы!
 Тилекти кудай берсинчи!
 Телмирип турган жесирдин
 Торусу чыгып келсинчи!»
 Каралуу катын Каныкей,
 Чыйырдыдан бата алып.
 Сан-санаага маталып,
 Букарды көздөй аттанды.
 Бөксөнүн жолун төтөлөп,
 Тайторуну жетелеп,
Касабасы калкылдап.
 Жабдыгынын баарысы
 Жай-жайында шаркылдап.
 Көргөндүн көөнү бөлүнүп.

Каныкей деген ким? А Чыйырдычы? Тайторуну байгеге сала-
ардан мурда Каныкей кимден бата алат? Эмне үчүн бата сурады?

Сөлөкөтү, сөөлөтү
Эр Манастай көрүнүп,
Кара чаар кабылан,
Капталында чамынып.
Кара кийген жесирди,
Кайыптар колдоп алыптыр.
Чолок чаар арстаны,
Жандай салып чамынып,
А да колдоп алыптыр.
Эки беттин отунан,
Бир байпактык түк чыгып,
Оозунан түтүн буркурап,
Каалгадай кашка тиш,
Таруудайдан быркырап,
Оозунан жалын төгүлүп,
Опол тоодой көрүнүп.
Букарга кирип барганда,
Букардагы сегиз хан,
Как жарылып дыркырап,
Эки колу боорунда,
Салам айтты чуркурап.
Узун кулак сарысы,
Көк ала сакал карысы,
Бирөө эмес, дүркүрөп,
Букарлыктын баарысы:
«Белгилүү экен, бек экен,
Биздин элге белгисиз,
Кайдан чыккан эр экен!
Кең көкүрөк, жайык төш,
Келберсиген шер экен.
Ушу турган Букарга,
Темирден коргон чеп экен!
Кайраттанып жоо чыкса,
Бели тийчү шер экен!
Атка тумар алтындан,
Тагып алчу эр экен!
Күлүктөрүн жоорутпай,
Көңүлдөрүн оорутпай,
Четтен келген эр болсо,
Багып алчу шер экен!..»
Алар антип жатканда,
Тайторудай бууданды,

кайып – көз-
гө көрүнбөй
колдоочу кере-
меттүү күчтөр

Кара кийген Каныкей,
Кошуп туруп калды эми.
Ат айдагыч жигиттер,
Булактатып желегин,
Айдоого атты даярдап,
Тосуп туруп калды эми...

Каныкей эмне үчүн Тайторуну төлгө кылып байгеге кошмок болду?

! сөз байлыгың үчүн эстеп кал

- күрмөк** – күрүчтүн арасына өскөн өсүмдүк.
- жаңгыз** – жалгыз
- кыябына** – эбине келтирүү, ыңгайын табуу
- нокто** – тизгинсиз, ооздуксуз малдын башына тагылган шайман
- окоро** – жүгөндүн ооздугуна чылбырды жана тизгинди чалып, эки жагындагы эки бөлөк кайыштын кошкон жерин томолуктоп түйгөн байлоо
- касабасы** – туу, асаба
- кайып** – көзгө көрүнбөй колдоочу кереметтүү күчтөр

- Ат жакшысы – ардак,
Адам жакшысы – урмат.

**«МАНАСТАП УРААН ЧАКЫРЫП
ТАЙТОРУНУ СҮРӨП КЕЛ!»**

Муну мындай таштайлы,
Каныкейдин иниси,
Кан Ысмайыл баатырдын,
Кылыгынан баштайлы.
Карт буурадай күркүрөп,
Каарын көргөн адамдар,
Карай албай зиркиреп.
Капалуу баатыр Ысмайыл,
Калк ичинен кеп угуп,
«Бузулган катын Каныкей
Букарда жатып ээлигип,
Атын чапты», – деп угуп,
Кандай укмуш, кандай ар?!
Арсызды кудай урганын,
Айласы кеткен куу жесир,
«Ат чабам», – деп турганын!
Минсе долу оң кылбайт,

Эгерде бизди соо кылбайт.
 Жесир жүрүп жээликкен,
 «Ат чабам», – деп ээликкен,
 Арсыз мынча болобу!?
 Сыздаган сөөк кимдики?
 Сынган намыс кимдики?
 Кеткен намыс кимдики,
 Келген намыс кимдики?
 Жесир жүрүп жээлигип,
 «Ат чабам» – деп ээлигип,
 Эркек кийимин кийинип,
Алтымыш асый торусун,
 «Чабамын» – деп жетелеп,
 Эселек мындай болобу?!
 Катын кылбас бул жорук,
 Эл аралап төтөлөп,
 Сегиз кандан эр издеп,
 Болбой калган кезиби?!
 Эрге көөнү бузулуп,
 Оңбой калган кезиби?!
 Төрө жездем Манастын,
 Төшөгүн баскан оңобу?!
 Төрөнү кордоп отурган,
 Ушундай арсыз болобу?!
 Кордоп жүрсө Манасты,
 Канчыктын иши оңобу?!
 Арбагын эрдин кордогон,
 Ушул өңдүү ургаачы:
 Эгерде эки болобу?!»
 Деп, ошентип Ысмайыл,
 Барабанын ургузуп,
 Баарына жардык салды эми.
 Жоо тийгендей жабылып,
 Балбандардын баарысы,
 Ысмайылдын жанына,
 Жетип барып калды эми.
 Кара жиндей Ысмайыл,
 Каарданып бакырып,
 Ок жыландай атылып,
 «Бери кел», – деп белсенип,
 Семетей уулун чакырып:
 «Ой, Семетей, кулунум,
 Келгендерден кеп уктум,
 Жесириң эжең кесепет,
 Ат чабам – деп ээлигип,
 «Желип жүрөт» – деп уктум.

алтымыш асый – жылкынын жашын ушундай көрсөтөт, бул жерде өтө кары экендиги айтылууда

Бузуктукка бел байлап,
 Намыссыздык кылган го?!
 Эри өлгөнгө сүйүнүп,
 Каралуу чачын түйүнүп,
 Кадимки баатыр эмече,
 Эркектин кийимин кийинип.
 Бузуктук жолду төтөлөп,
 Алтымыш асый бир атын,
 «Чабамын» деп жетелеп,
 Эбин таап көйнөк кие албай,
 Эптеп эрге тие албай,
 Эр кыдырып чыр баштап,
 Эсепсиз уят сыр кылды.
 «Эси жок жесир» дедиртип,
 Баарыбызга чыр кылды.
 Бул ишке кайдан көнөлүк,
 «Тентиген катын» дедирип,
 Баарыга шылдың болгончо,
 Тирүү жүрбөй өлөлүк!
 Ой, Семетей, кулунум,
 Өзөндүү дайра булагым,
 Өлгөндө көргөн чырагым,
 Тур, Семетей, барып кел!
 Астыга келсе Тайтору,
 «Манас! Манас!» бакырып,
 Манастап ураан чакырып,
 Бери сүрөп алып кел!
 Артта калса Тайтору,

Кармай калып канчыкты,
 Канын суудай агызып,
 Курмандыкка чалып кел!
 Жол үстүнө сүйрөтүп,
 Даңгыттарга чалып кел!
 Башын кесип байланып,
 Атакең Ысмайылга алып кел!
 Ал өңдөнгөн бузукту,
 Жолотпо, балам, өзүмө.
 Көргөзө көрбө, көзүмө,
 Жээлигип жүргөн катындан,
 Мындай кордук көргөнүм,
 Тирүү туруп өлгөнүм!
 Аттаныла, баргыла!
 Айткан сөздү алгыла!
 Калып калса Торусу.
 Бир адамга көрсөтпөй,
 Бир адамга билгизбей,
 Донуланган канчыкты,
 Чабуусунан жаргыла!»
 Бул сөздү угуп Семетей,
 Алтымыш балбан эр менен,
 Адыр-будур бел менен,
 Кузгун учпас чөл менен,
 Оозунан түтүн буркурап,
 Көзүнөн жалын шыркырап,
 Ачуусу келип эжеге,
 Бүткөн бою зыркырап,
 Каныкейди соймокко,
 Жөнөп калды дыркырап...

Ысмайыл Семетейге кандай тапшырма берип жөнөттү?

Муну мындай таштайлы,
 Ээрдей болгон белесте
 Эс таппай турган каралуу
 Каныштан сөздү баштайлы.
 Кайгылуу туулган Каныкей,
 Касиеттүү жан эле.
 Үнү угулуп, өзү жок.
 Эки ийинде олтурган,
 Жылаңач бала бар эле.
 Болгон ишти, күйүттү,
 Айтып жүргөн ал эле.

Кулактан кармап кыбырап,
 Ошо кезде баласы
 Кансыраган Канышка
 Айтып берди шыбырап:
 «Эй, Каныкей, байкушум,
 Колуңду сууга малып ал,
 Айткан сөздү толуктап,
 Кулагыңа салып ал.
 Казгалдак деген кайран куш,
 Кайрылбаган талаадан.
 Ат чабам деп жээлигип,
 Ажалдан мурун өлөсүң,
 Кардындан чыккан баладан.
 Астыга келсе Тайтору,
 Уулуңдун жүзүн көрөсүң,
 Урматына көнөсүң!
 Артта калса бул атың,
 Өлүмгө көздү сүзүп кой!..
 Ажалдан мурун Каныкей,
 Жаныңдан күдөр үзүп кой».
 Бул кабарды укканда,
 Өрттөнүп ичи болду чок.
 Касиеттүү Каныштын,
 Каалаган журту мында жок.
 Бел байлаган бели жок,
 Белгилүү атпай эли жок.
 Кабырга сөөгү сөгүлүп,
 Көзүнүн жашы төгүлүп,
 Не кыларын биле албай,
 Үстүнө каран түн түштү...
 Кайгылуу жесир башына
 Жетимиш түркүн иш түштү.
 Манастан калган дүрбүнү
 Мойнунан жулуп алды эми.
 Манасты көргөн эмедей
 Оңду-солду кучактап,
 Жыттап, жыттап калды эми.
 «Не болсо да көрдүм» – деп,
 Бардыгын алып мойнуна,
 Жашын төгүп койнуна,
 Белеске чыгып турду эми.
 Акборчук оозун бурду эми.
 Бурамасын имерип,
 Булкуп көзгө жиберип,
 Дүрбүсүн салып турду эми.
 Кен кепенин четинде,

Деңиздин берки бетинде,
 Оргуп-оргуп чаң чыгат,
 Оргуган чаңды көргөндө,
 Каныштан сызып жан чыгат.
 Оргуган чаңды караса
 Атасынын Актулпар
 Арыштап чуркап алыптыр,
 Калың чаңдан бөлүнүп,
 Жалгыз болуп алыптыр,
 Куйругу көзгө дирилдеп,
 Көкүлү көккө бириндеп,
 Закым болуп калыптыр.
 Анын артын караса
 Чоңкашканын чаңы экен.
 Мунун артын караса
 Чоң күрөң сындуу мал экен.
 Үчтүн артын караса,
 Элик шыйрак, шам кулак,
 Кара кашка аргымак
 Караса көзгө илинбейт
 Үстүндө жүргөн баланын
 Канаттай болуп туш-тушка
 Этектери дирилдейт.
 Темиркандын төрт тулпар,
 Узап чуркап алыптыр.
 Андан бөлөк бир жылкы
 Кайда экени билинбейт
 Канча карап турса да,
 Каныкейдин көзүнө,
 Жалгыз караан илинбейт...
 Чыңырып ыйлап тура албай,
 Кабыландын чоң дүрбү,
 Кайра көзгө имерип,
 Кайра салып жиберип,
 Кеңмойноктун жолунда,
 Башын жерге салалбай,
 Аркардай арыш алалбай,
 Каргадай бала жонунда
 Келе жатат Тайтору,
 Үч жүз аттын соңунда
 «Арбак урган Тайтору,
 Эми кайдан жүгүрдү!»
 Деп ойлонуп Каныкей,
 Чымындай жандан түңүлдү.
 Мурдунун суусун тарталбай,
 Көзүнүн жашын арталбай,

Кабыргасы сөгүлүп,
 Кан аралаш аккан жаш,
 Акборчуктун жалына
 Шорголоп турду төгүлүп...
 «Алда, чиркин, куу дүйнө,
 Мандай сөөгүм кайкы эле.
 Туулгандан муңайып,
 Күн көрөрүм тайкы эле.
 Ай караңгы түн экен,
 Ажалым жетер күн экен.
 Жаш күчүктөй кыңылдап,
 Жарап өлмөк экенмин!
 Табытым жок, бейит жок
 Арам өлмөк экенмин!
 Как эткенден карга жок,
 Талаада өлмөк экенмин!
 Асылын көрбөй арманда,
 Баладан өлмөк экемин...
 Өзөндүү дайра – булагым,
 Өлгөндөн көргөн чырагым,
 Боз ала туйгун болпонум,
 Боз карчыга Чолпонум.
 Жоо жарагын кие элек,
 Мен бечара, шордуунун
 Эне экенин биле элек!
 Кылычтан калган кыягым
 Кымбаттан калган чырагым,
 Тулпардан калган туягым,
 Туйгундан калган чырагым.
 Найзага таккан желегим,
 Айкөлдөн калган белегим.
 «Атам» деген Ысмайыл,
 Жат экенин биле элек.
 Айкөлүм Манас көк жалдын,
 Ата экенин биле элек.
 Тайган иттей мен шордуу,
 Желгендигим биле элек.
 Таластан качып бала үчүн,
 Келгендигим биле элек.
 Бешаркар жылдыз батканча,
 Беш кайрылып бурулуп,
 Эмизгеним биле элек.

«Туйгундан калган чырагым,

Айкөлдөн калган белегим», – деп Каныкей кимди айтып жатат?

Абакем Бакай азыгын,
 Жегизгеним биле элек.
 Күйүктүн белин чыркырап,
 Ашкандыгым биле элек.
 Аркалап алып Таластан,
 Качкандыгым биле элек.
 «Энекең мен» деп, мен шордуу
 Эзелде чунак болбойт, ээ?!
 «**Кесепеттүү** шайтан», – деп,
 Кылчайбай шилтеп кылычын,
 Курган жанды койбойт, ээ?!
 «Буулугуп жүргөн жесир» деп,
 Жолуман кармап алат, ээ?!
 Дөөгүрсүп турган балбандар,
 Көкбөрү кылып алат, ээ?!
 Шордуу энесин тааныбай,
 Чыркыратып өзүмдү,
 Чукуп таштап көзүмдү,
 Жол үстүнө сүйрөтүп,
 «Ээликмелүү канчык» деп,
Даңгыттарга жарат, ээ?!
 Талаада сөөгүм даңкайып,
 Көмүүсүз болуп калат, ээ?!
 Чакылдаган чакчыгай,
 Чарасына көзүмдүн,
 Уяларын салат, ээ?!
 Тал жибектей чачымды,
 Айдай иймек кашымды
 Куркулдап кузгун тытат, ээ!
 Кардан аппак этимди,
 Жулкуп таштап бетимди,
 Ит-куштар келип жутат, ээ?!
 Ботодой болгон көзүмдү,
 Каркылдап карга оёт, ээ?!
 Каалгадай ак тишке,
 Шакылыктап сагызган,
 Ойноктоп эркин конот, ээ?!
 Жайдары жазы кабагым
 Кажырдын жеми болот, ээ?!
 Бүлкүлдөгөн бөйрөктү
 Түлкү какшаал оёт, ээ?!
 Бурулуп бүткөн булчунду,
 Бурдап-бурдап сугунуп,

кесепет –
 балакет

даңгыттарга
 – чоң дөбөт
 иттер, же ка-
 рышкырлар

Бөрүлөр талап тоёт, ээ?!
 «Жоболоңдуу төлгөнү,
 Тартпай койбой не болдум?!
 Тозокко тууган мен катын,
 Тоодой болгон Торуну,
 Чаппай койбой не болдум?!
 Маңдай сөөгүм кайкы экен,
 Манастын көзү өткөн соң,
 Күн көрөрүм тайкы экен!
 Кең Таластын баткалда,
 Керилген төрөм коркутуп,
 Кыйын болду жатканда,
 Тарса-тарса жөтөлүп,
 Жаздыктан башын көтөрүп,
 Жаман болуп турганда,
 Курман болуп куу катын,
 Өлүп калбай не болдум?!
 Кыл мурутун шыйпайтып,
 Кыямат көздөй жол тартып,
 Кыйноо көрүп жатканда,
 Курман болуп төрөмө,
 А дүйнөнү мен мурда,
 Көрүп калбай не болдум?!
 Улуу тоодон унчуккан,
 Улар болбой не болдум?!
 Тартынбай өлүп, бир жатып,
 А дүйнө кеткен көк жалга
 Курман болбой не болдум?!
 Бешигимди жонума,
 Артпай койбой не болдум?!
 Мээнетинди мынчалык,
 О кулунум, Семетей,
 Тартпай койбой не болдум?!
 Бел байлаган белим жок,
 Бекинип жаткан жерим жок.
 Бейпай тартсам мынчалык,
 Берендин зайбы деп турган,
 Берекем кыргыз эли жок!
 Каз айланса зоо да жок,
 Калдайган кардуу тоо да жок,
 «Кайгырбагын жөнү жок,
 Асылым жеңем, койгун» - деп,
 Көңүл айтып коюучу,
 Аргын, кыргыз элим жок!»
 Деп, ошентип Каныкей,
 Бурамалуу дүрбүнү

Дагы бурап имерип,
 Бууданды көздөй жиберип,
 «Аныктап кармап, сунайын,
 Арбактардан сурайын,
 Алдында торум келбесе,
 Алтымыш торпок, кырк тайга,
 Сатып алган Актинте
 Кынынан сууруп алайын,
 «Күткөнүм ушу эми», – деп
Кый сүбөөмө кадайын!
 Алтын ооз дүрбүнү,
 Алты жолу салайын!
 Аныктап туруп карайын
 Чубап өткөн аттарды,
 Акмалап баарын санайын!
 Аябай анык түңүлүп,
 Баламдын колун тийгизбей,
 Каныма жанын күйгүзбөй,
 Мен өзүм өлүп калайын!»
 Ошондо эр мүчөлүү Каныкей,
 Акборчук оозун бурду эми,
 Арбагы күчтүү Манаска,
 Жалынып ыйлап турду эми...

кый сүбөөмө –
 кабыргалардын
 бүткөн жерин-
 деги кыска че-
 мирчек сөөк

Каныкейдин иниси Ысмайыл эмне үчүн эжесинин бул жо-
 ругуна ачууланат?

 сөз байлыгың үчүн эстеп кал.

алтымыш асый – жылкынын жашын ушундай көрсөтөт, бул жер-
 де өтө кары экендиги айтылууда
кесепет – балакет
даңгыттарга – чоң дөбөт иттер, же карышкырлар
кый сүбөөмө – кабыргалардын бүткөн жериндеги кыска чемир-
 чек сөөк

 Далили жок сөз – чала күйгөн чычала.

ТАЙТОРУНУН БАЙГЕ АЛЫШЫ

Кайгыланган шордуу баш
 Бүгүн жалгызды көрөр күн бар го
 Тилегим кудай берет ко,
 А кудурет баабедин,
 Бүгүн, Тайторум чыгып келет го

Күн тийбеген бу башка
 Күн мезгили болот ко.
 Таалайы жок бу башка
 Таң кашкайып сүрөт ко!?
 Өртүмдү кудай басат ко,
 Кабагым кудай ачат ко.
 Желке чачым бууйт ко,
 Кагылайын Тайторум
 Жесирлик атым жууйт ко?!
 Сүйүнгөндөн чыркырап,
 Ыйлап ийип буркурап,
 Дүрбү салып караса
 Ит-Торпунун жонунда,
 Кезең-Кырдын боюнда,
 Санап көрсө Тайтору
 Келе жатат бууданың,
 Алтымыш аттын соңунда.
 Башын жерге салыптыр,
 Аркардай арыш алыптыр.
 Мойнун жерге салыптыр,
 Болжоосуз арыш алыптыр.
 Желгенине жел жетпей
 Жеткилең чуркап калыптыр.
 Басканына мал жетпей
 Башкача чуркап алыптыр.
 Эңкейиштеп алганда
 Эликтей колу сайылып.
 Өргө тарта бергенде
 Жал, куйругу жайылып.
 Талаа түзгө келгенде
 Таманы жерге тарсылдап,
 Кара болот ооздук
 Жаныбар, көмөкөйдө карсылдап.
 Араандай оозу ачылып,
 Кан аралаш ак көбүк
Омууроого чачылып.
 ...Бадышанын чоң дүрбү
 Оңтойлоп колго алды эми,
 Ошондо көзгө салды эми.
 Кайра тиктеп жеңекең
 Ат кабарын алды эми:
 Сары адырмак урчукта,
 Салынган тоонун тумшукта,
 Керүүчөнүн жонунда,
 Кара талаа боюнда,
 Келе жатат Тайтору

омууроо –
 малдын
 көөдөнү,
 көкүрөгү

Отуз тулпар соңунда.
Ой, жаныбар бууданым
Белгилүү күлүк жан элең,
Ардыгым айтам кудайга
Жаныбар, алтымыш асый мал элең.

Серүүндөтпө сөзүмдү,
Ээликкен катын дедиртип,
Шерменде кылба өзүмдү.
Мындан ары боздотуп,
Бир жараткан кудурет
Ыйлата көрбө көзүмдү.
Упарак кылба сөзүмдү,
Уят кылба өзүмдү.
Жана дүрбү салды эми,
Жана байкап Торунун
Жана жайын алды эле.
Мунарык тарткан **урчукта**,
Боз адырмак тумшукта,
Кезенчинин жонунда,
Кең Ак-Чийдин боюнда
Келе жатат Тайтору
Ошондо он эки тулпар соңунда...

...Ошондо энең Каныкей
Кайраттанып алды эми.
Кайра тартып дүрбүнү,
Кайран көзгө салды эми...
...Кең урчук тоонун оозунда,
Кең мойноктун жонунда,
Келе жатат Тайтору
Алты буудан соңунда.
Желгенине жел жетпей,
Жетик чуркап алыптыр.
Басканына мал чыкпай,
Башка чуркап калыптыр.
Тайторуну көргөндө
Тарчылык көргөн байкушуң,
Каралуу жеңең Каныкей
Кайгыланып тура албай
Тобокелди кылды эми.
...Асыл жеңең Каныкей
Олбуй-солбуй камчы уруп,
Оң-тетери теминип,
Эр адамча бакырып,
«Манастап» ураан чакырып,
Ошо кезде жеңекең
Жеткилең ураан салды эле...

серүүн –
салкын,
мээлүүн

урчук–тоо-
нун учтуу,
тар жери

...Эжесин көрүп алган соң
 Эр Семетей чиркиниң,
 «Манас-Манас» бакырып,
 Бала чыкты кашаттан,
 «Манастап» ураан чакырып.
 Бала «Манас» дегенде
 Ойдун баары бакырык,
 Ойду-тоонун баарысы
 Манастап ураан чакырып.
 Бала туйгун Семетей
 Астындагы тулпарга
 Олбуй-солбуй камчы уруп,
 Оң-тетири теминип,
 Катуу ураан салды эле.
 Айкөл жездем Манас деп,
 Айкырып ийип Семетей
 Жандап чылбыр алды эми.
 А деп оозду ачты эми,
 Окоро түйгөн ак чылбыр,
 Жулуп алып баладан,
 Бооруна басты эле.
 Талыкпай бала Семетей,
 Тайторуну тартты эле.
 «Манас-Манас» бакырып,
 «Манастап» ураан чакырып,
 Тайтору сүрөп алды эле.
 Манастап үндү салды эми,
 Тайторудай бууданды
 Букарга сүрөп калды эми.
 Семетей Тайтору колго алган соң,
 Ошондо, кайран энең Каныкей:
 Атын балам алган соң
 Артынан барып нетейин.
 Атайы кудай берген соң,
 Астыга Тайторум чыгып келген соң,
 Атын ээси алган соң,
 Өлгөндө көргөн чунагым
 Өзү сүрөп калган соң,
 Артынан барып далпылдап,
 Не мураска жетейин.
 Эч бир жанга көрүнбөй,
 Ордого кирип кетейин.
 Эр мүчөлүү энекең
 Кайра тартты кылт коюп,
 Эсил энең Каныкей
 Ордону көздөй булт коюп.

Муну мындай таштайлы,
 Жетимден кабар баштайлы.
 Ошо кезде Семетей
 «Манас, Манас, Манас» деп,
 Манастап ураан салды эле.
 Ойдун, тоонун баарысы
 Жүгүргөндөй болду эми.
 ...Ой тобо, тоонун баары бакырык,
 Тоодогунун баарысы,
 Манастап ураан чакырып.
 Ой-тоонун бары бакырык,
 Ой тобо, ойду, тоонун баарысы,
 Манастап уран чакырып.
 Калаалуу Букар шаарына
 Тайтору чыгып барды эми.
 Жашы он экиге келгенде,
 Бала төрө Семетей,
 Букардагы сан байге,
 Такыр ийрип алды эми.
 Сегиз кан журту жыйылып,
 Тегереги чынар бак,
 Ал чынардын ортосу
 Кырк жылы сууга чыласа
 Кылтайып түсү оңбогон,
 Сексен жыл сууга таштаса
 Серпилип чирип койбогон,
 Алтын түрдүү килемдин
 Анын үстү алтын так,
 Букардын алтын тагына
 Сегиз кан кабар салды эми,
 Алтын таажы кийгизип,
 Алтын такка миңгизип,
 Оомийин деп баланы,
 Кан көтөрүп алды эми.

Тайтору байгеде кантип астыга чыга келет? Аны кимдер сүрөп алышат?

сөз байлыгың үчүн эстеп кал

омууроо – малдын көөдөнү, көкүрөгү

серүүн – салкын, мээлүүн

урчук – тоонун учтуу, тар жери

Дөөлөтүң – ата-энең, таалайың – уул-кызың.

Баатыр туулса – эл ырысы, жамгыр жаасы – жер ырысы

1. Манасчы Саякбай Каралаевдин айтуусундагы «Каныкейдин Тайторуну чапканын» угуп, текст менен салыштыргыла.
2. Манасчы Камил Мамадалиевдин айтуусундагы «Каныкейдин Тайторуну чапканын» угуп, обон менен айтканга аракет кылгыла.
3. Роза Аманованын «Каныкейдин Тайторуну чапканы» дастанын уккула.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Каныкейдин жоо-жарагын байланып, эркекче кийинип алышынын «табышмагын» жандыргыла?
2. Эмне үчүн Каныкей «баламдан өлмөк экенмин» деп сарсанаага, убайымга түшөт?
3. «Жоболоңдуу төлгөнү, Тартпай койбой не болдум?» – деген Каныкейдин сөзүн чечмелегиле. Көркөм текст аркылуу оюңарды ырастагыла.
4. Каныкейдин Тайторунун төлгө катары байгеге салышынын мааниси эмнеде?
5. Каныкей эненин адамдык, аялдык сапаттары кайсылар деп ойлойсуңар?

Оюн учуру: Лирикалык чегинүү «Андан ары оюну». Төмөнкү үлгү боюнча сөздөрдү уланткыла. Адамдын атына адамдын, айбандын атына айбандын, шаардын атына шаардын аттарын улагыга:

*Үлгү: Каныкей –Яркыз- Замира- Анарбек- Касым- Манас
Тайтору – улак-кенгуру-уй*

Колдонуу үчүн сөздөр: Манас, Семетей, Акборчук, Букар.

СУРОЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Тайторунун кандай чуркаганын сүрөттөп айтып бергиле. Ошол эпизоддорду эпостон таап, көркөм айтып бергиле.
2. Бүгүнкү күндө да Каныкей сыяктуу акылман, эр жүрөк келин-кыздар барбы? Алардын кайсы сапаттарын үйрөнүүгө болот?
3. Эл-жерди коргоо, баатырдык тууралуу макалдардан таап, алардын маанисин түшүнүп, кебиңерде колдонуп сүйлөөгө машыккыла.
4. Үзүндүнү жаттап, манасчылык обон менен аткарып берүүгө даярдангыла.
5. Ат чабыш улуттук оюнун көрдүңөр беле? Силер көргөн күлүктөр менен Тайторуну салыштырып, өз бааңарды бергиле.

БАРПЫ АЛЫКУЛОВ: «БАЛДАРГА НАСЫЯТ»

Бул темада биз:

- кыргыз элинин акындар поэзиясындагы санат насыят ырлары жөнүндөгү маалыматка ээ болобуз;
- чыгарманын мазмуну менен таанышып, адамдагы оң жана терс сапаттарга көңүл бурабыз;
- чыгарманын мазмунун талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Барпы Алыкулов (1884–1949) Жалал-Абад облусуна караштуу Сузак районунун Ачы кыштагында 1884-жылы дүйнөгө келген. Атасы Алыкул, анын атасы Шамурза тегинен жарды, кембагалдын тукуму болгондуктан, ар кимге жалчы жүрүп өмүр өткөрүшкөн. Барпы да эс тартканы Мадалы, Назарбай деген байлардын малын багып, отунун алып, күлүн чыгарган. Кийин Ысакбайда малай болуп жүргөн. Барпы бала кезинде башынан кечирген күндөрү жөнүндө «Мен көргөн күндөр» деген ырында минтип эскерет:

*Атакем мени сүйүп, балам деди,
Ач калдык, сени малай салам деди.*

Ошентип Назарбайга болдум малай, Малайлык туткунда жүрдүм далай.

Ушундай оор турмуш кечиргенине карабай, Барпы ырчылык өнөргө эрте аралашкан. Он алты жашка чыгып-чыкпай акындык даңкы эл арасында жайылган. Өткөн оор турмуш өз таасирин бердиби, Барпы 36 жаш курагында катуу ооруга чалдыгып, эки көзү тең бүдөмүктөп калат. Даанышман акын 1949-жылы 9-ноябрында Фрунзе шаарында (азыркы Бишкек шаары) дүйнөдөн кайтат.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Кыргыз эл ырчысы, ойчул, кеменгер акын Барпы Алыкуловдун кыргыз адабиятынын тарыхында ээлеген орду чон. Ал өзүнүн өлбөс-өчпөс, түбөлүктүү чы-

гармалары менен зор кадыр-баркка ээ. Анын көптөгөн эл сүймөнчүлүгүнө ээ жыйнактары жарык көргөн.

Балдар, чыгармаларын окуп, залкар акындын акыл казынасынан, баалуулуктарынан тарбиялык багыт алабыз.

Ойлоп көргүлөчү: Акын «Балдарга насыят» деген ырында эмнелер жөнүндө айткан деп ойлойсуңар? Ыр түрүндө насыят айтуу кандай таасир калтырат? Мурда ушундай ырларды уккан белеңер? Санат-насыят түрүндө ырдаган кандай акындарды билесиңер? «Ак кымкаптан тон албайм» деген ыры эмне жөнүндө деп ойлойсуңар? Ырлар менен таанышкыла, андан соң азыркы оюңар менен салыштырып, ырларды талдайбыз.

БАЛДАРГА НАСЫЯТ

бөөдө – бекер, бекер эле, себепсиз деген маанилерде

жаманатты – жаман деген атка

акарат кылып – сөз кайрып, жамандык кылып

наалат – каргыш

Ырыскыны бекерге
Төкпөгүлө, балдар ай,
Акарат кылып бирөөнү
Сөкпөгүлө, балдар ай
Мурдунду **бөөдө** көтөрүп,
Көппөгүлө, балдар ай.
Эс токтотуп бир ишти
Андагыла, балдар ай,
Көңүлү туура теңтушту
Жандагыла, балдар ай.
Бирөөнүн болсо, буюмун
Албагыла, балдар ай.
Жаманатты, наалатка
Калбагыла, балдар ай.
Минип турган атыңды
Чаппагыла, балдар ай.
Киши билбестиктен сүйлөсө,
Какпагыла, балдар ай.
Үйүңдү таштап, талаага
Жатпагыла, балдар ай.
Жалган сөздү «ырас» – деп,
Айтпагыла, балдар ай.
Бирөөнүн «тону жакшы» деп,
Кийбегиле, балдар ай.
Бирөөнүн «аты семиз» – деп,
Минбегиле, балдар ай.
Адебиңдин пайдасын
Ойлогула, балдар ай.
Кеп бербеген такымчы

Болбогула, балдар ай.
 Атка минсең, сылантып,
 Токугула, балдар ай.
 Илим-билим пайдалуу,
 Окугула, балдар ай,
 Жаш булбулдай үн салып
 Сайрагыла, балдар ай.
 Кеңири заман, тең жыргал,
 Ойногула, балдар ай.
 Түбөлүк теңдик болгонун
 Ойлогула, балдар ай.
 Бирөөнүн жолун адепсиз
 Тоспогула, балдар ай.
 Мөндүрдөй жаап ок түшсө,
 Коркпогула, балдар ай.
 Тоодон түшкөн ташка окшоп
 Күүлөнгүлө, балдар ай.
 Күндөн-күнгө чыңалып
 Бүрдөгүлө, балдар ай.
 Душманыңа сыр бербей,
 Сурдангыла, балдар ай.
 Ата турган мылтыкты
 Маш кылгыла, балдар ай.
 Душманды жерге киргизип,
 Таш кылгыла, балдар ай.
 Алды, артыңды ар дайым,
 Эстегиле, балдар ай.
 Орундатпай ишинди,
 Кетпегиле, балдар ай.

Барпы акын балдарга кандай насыяттарды айтып жатат?

сөз байлыгың үчүн эстеп кал

акарат кылып – сөз кайрып, жамандык кылып
бөөдө – бекер, бекер эле, себепсиз деген маанилерде
жаманатты – жаман деген атка
наалат – каргыш

Акылдууга – насаат, акылсызга таяк.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Эмнеликтен Барпы бала чагында көп кыйынчылыктарга дуушар болгон экен?
2. «Ырыскыны бекерге
Төкпөгүлө, балдар ай,
Акарат кылып бирөөнү
Сөкпөгүлө, балдар ай
Мурдуңду **бөөдө** көтөрүп,
Көппөгүлө, балдар ай», – дейт акын. Бул насааттардын маанисин чечмелеп бергиле.
3. Насыят сөздөрдүн айтуунун эмне максаты бар деп ойлойсуңар? Анын адам баласынын жашоосуна тийгизген таасирлери тууралуу өз оюңарды айтып көргүлөчү.
4. «Насыят» ырынан Барпы акындын балдарга айткан насааттарын тизмелеп, дептериңерге жазып, айтып бергиле.
5. Барпынын «Ак кымкаптан тон албайм» ырын чечмелеп бергиле. Барпы кандай акын?

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Кошумча адабияттардан насыят ырларын таап келгиле жана аларды жогорудагы чыгарма менен салыштыргыла.
2. Адамды жакшы сапаттарга тарбиялаган макалдардан таап келгиле. Алардын маанисин түшүнүп, кебиңерде колдонуп сүйлөөгө машыккыла.
3. Чыгарманы жаттап, көркөм айтып бергиле.
4. Адамда ар түрдүү сапаттар болот эмеспи. Мына ушуларды төмөнкү таблица түрүндө жазып чыккыла.

Адамдагы оң сапаттар	Адамдагы терс сапаттар

5. Өзүңөр да жогорудагы насыят ырына окшоштуруп, ыр жаратууга аракеттенип көргүлө. Жазган ырыңарды класста окуп берип, ой бөлүшкүлө.

Адабият теориясынан

САНАТ-НАСИЯТ ЫРЛАРЫ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Санат-насыят – лирикалык жанрдын түрүнө кирет. Ушул жанрга кирген: дин, сүйүү, балдар, эмгек, арман, кошок ырларынан айырмаланып, санат-насыят ырларында философиялык

ой жүгүртүүлөр, нускалык үгүт(дидактика), үлгү ойлор күчтүү жана кеңири берилет.

Санат-насыят ырлары балдарды ыймандуулукка, кайрымдуулукка, мээримдүүлүккө, кечиримдүүлүккө, ыраазычылык айта билүүгө, ырайымдуулукка, эмгекчилдикке жана башка ушул сыяктуу көптөгөн оң сапаттарга үгүттөйт.

Дидактикалык поэзиянын бул түрүнүн түпкү табиятында элдик философия, мораль, этнография, этнопедагогика, кыргыздардын кылымдардан келе жаткан көз караштары орун алган.

«Санат» – кыргыздын төл сөзү. Кебибиздеги туруктуу сакталган учкул сөздөрдүн, макал-лакаптардын, акылман сөз айкаштарынын, элдик моралдын адабий формага айланган түрү.

«Насыят» – кыргыз эли кабыл алган араб сөзү. Эки сөз маанилеш кош сөздүн ролун аткарып, кыргыз акындар поэзиясында да дидактикалык поэзиянын бир түрүн аныктап, бири-биринен ажырабаган түгөйлөштүк сапатта жашап келе жатат.

АЛИШЕР НАВОИ: РУБАИЛЕРИ

Бул темада биз:

- акындын рубаилери менен таанышабыз;
- рубаилер жөнүндө ой бөлүшөбүз;
- рубаилерди мазмун, көркөмдүүлүк жагынан чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Өзбек элинин улуттук сыймыгы Алишер Навои 1441-жылдын 9-февралында Хират шаарында туулган.

Алишер Навои жараткан чыгармаларынын арасында эң улуусу «Хамса» поэмасы саналат. «Хайратул аброр», «Лайли менен Мажнун», «Фархад менен Ширин», «Искендер чеби», «Сабаи сайор» дастандарынан турган «Хамса» жана «Хазойин ул- маоний» Навоинин дүйнөлүк адабиятынын казынасына кошкон зор салымы болуп саналат.

Навои тарихта акын, котормочу, тилчи катары гана эмес, мамлекеттик ишмер катары да чоң из калтырган. Ошон үчүн анын көптөгөн рубаи, дастандары элди кантип бактылуу кылабыз деген суроого жооп иретинде жазылган.

Алишер Навои 1501-жылы дүйнөдөн кайткан. Анын сөөгү Хиратга коюлган.

Навои жашагандан бери беш кылымдан ашык убакыт өттү. Бирок акындын чыгармачылыгынын баасы эч качан төмөндөгөн эмес. Ар бир муун андан өзүнө бир нерсе тапкан. Навоинин чыгармалары элибиздин рухий куч-кубатынын жана жыргалчылыгынын булагы болуп калды.

Бүгүнкү күндө Алишер Навои дүйнөлүк маданияттын классиктеринин катарында. Анын чыгармалары дүйнө жүзү боюнча жүздөгөн тилдерге которулган. Навоинин чыгармаларында ырдалган асыл ойлорго, философиялык байкоолорго ырахаттанып, анын мурасына дүйнө эли кызыгышат. Акындын айкелдери Япониянын Сока университетинин короосунда, Москвада жана Бакуда тургузулган.

Ташкент шаарынын Улуттук багында улуу акындын кооз айкели бар. Бул айкел элибиздин ага болгон соолубас махабатын билдирип турат.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Балдар, Силер окуй турган Алишер Навоинин рубаилеринде адилетсиздик, чындыкты бетке айталбастык, мансапкордук, өзүмчүлдүк, бийликке мачырканып, өз ата-бабаларын унуткандык өңдүү терс сапаттар сынга алынат.

Балдар ойлонуп көргүлөчү: Силер адилетсиздикти кандай түшүнөсүңөр? Кээде адилетсиздик болуп турганда, чындыкты айта албай калган учурларыңар болду беле? Айланаңарда ата-энесин да, элди да ойлобой өзүмчүл, өзүнүн гана керт башын ойлогон адамдар барбы? Силер алар жөнүндө кандай ойдосуңар?

АЛИШЕР НАВОИНИН РУБАИЛЕРИ

сокур – көрүү жөндөмдүүлүгүнөн ажыраган, көр.
дүлөй – кулагы укпаган, керең.

Жашоо үчүн ханга кызмат кылдыкпы,
Сокур болуп, дүлөй болуп тындыкпы.
Бирок ошол тагдыр кандай кылмыштуу,
Тилиң туруп айталбасаң чындыкты.

зөөкүр – адепсиз адам, зордук, зомбулук көрсөтүүчү чоң муштум.

дөдөй – келесоо чалыш, айтылган сөздү оңой менен түшүнө албаган макоо, дөөперес.

дөбөт – рубаиде өтмө мааниде: зулумдук, зөөкүрдүк көрсөтүүчүлөргө карата колдонулган.

жөрөлгө – каада, адат, салт.

колко – кекиртектин алкым жаккы жоон бөлүгү.

дардаңкүү – дардаңдаган, ала көөдөн, мактанчаак.

көңдөй – бул жерде: акылсыз, эссиз.

* * *
Зөөкүр канга болсоң эгер табакташ –
 Болгондугуң **дөбөт** менен жамаатташ
Дөдөйлөргө сырың айтсаң ишенип –
 Конгондугуң эшектерге канатташ.

* * *
 Бүтмөйүнчө өзүмчүлүк жандагы,
 Бүтмөйүнчө бийлик, мансап жаңжалы,
 Бүтмөйүнчө кара күчтөр шарданы,
 Бүтпөйт элдин кайгы-муңу, арманы.

* * *
 Каптап келген кайгы-зардын шартында
 Капалыктын көшөгөсүн тартынба.
 Жашоодогу **жөрөлгөнү** тумар тут:
 Жарык күн бар кара түндүн артында.

* * *
 Атак деген шаңшытса да шумкардай,
 Акылыңан адаштырат, бул кандай?
 Жүгүнбөй да, атак үчүн жүгүрбөй,
 Жүрүш керек таажысы жок султандай.

* * *
 Ажал келсе жанды сууруп **колкодон**,
 Айтып калгын ыйманыңды ортодон.
 Бирок элге карызыңды берип кет,
 Кир боюнча кеткенсибей мончодон.

* * *
 Бир **дардаңкүү** жар таштаса ойлонбой,
 Караламан дүрбөп калат «ой-бойлой»:
 Жер чокулап короз ураан чакырса,
 Бок-сак барбы тооктор жебей койгондой?

* * *
Көңдөй элең, көңдөй бойдон турупсун,
 Кошулсаң да катарына улуктун.
 Билем, билем: бийлигиңе мас болуп,
 Өзгө турбай, өз атаңды унуттуң¹.

Алишер Навоинин рубаилери силерге жактыбы? Ал өз рубаилеринде эмнелер жөнүндө айтып жатат?

¹ Кыргыз тилине которгон акын Кыялбек Урманбетов.

– сөз байлығың үчүн эстеп кал

- сокур** – көрүү жөндөмдүүлүгүнөн ажыраган, көр.
дүлөй – кулагы укпаган, керең.
зөөкүр – адепсиз адам, зордук, зомбулук көрсөтүүчү чоң муштум.
дөбөт – рубаида өтмө мааниде: зулумдук, зөөкүрдүк көрсөтүүчүлөргө карата колдонулган.
дөдөй – келесоо чалыш, айтылган сөздү оңой менен түшүнө албаган макоо, дөөпөрөс.
жөрөлгө – каада, адат, салт.
колко – кекиртектин алкым жаккы жоон бөлүгү.
дардаңкүү – дардаңдаган, ала көөдөн, мактанчаак.
көңдөй – өт. акылсыз, эссиз.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБИЗ

1. Акын кандай тагдырды кылмыштуу деп эсептейт?
2. Акын «өзүмчүлүк, бийлик, мансап жанжалы, кара күчтөр шарданы бүтпөсө элдин кайгы-муңу, арманы бүтпөйт» деген ойду айтат. Буга силердин оюңар кандай?
3. Рубаилерден акындын «Каптап келген кайгы-зардын шартында, капалактын көшөгөсүн тартынба, жашоодогу жөрөлгөнү тумар тут: жарык күн бар кара түндүн артында» деген саптарын кандай түшүндүңөр?
4. Акындын төмөнкү рубаисин талдагыла:
 Атак деген шаңшытса да шумкардай,
 Акылыңан адаштырат, бул кандай?
 Жүгүнбөй да, атак үчүн жүгүрбөй,
 Жүрүш керек таажысы жок султандай.

СУРОЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Алишер Навоинин рубаилерин окуп, ар бир рубаиси жөнүндө түшүнүгүңөрдү сүйлөп бергиле.
2. Акындын рубаилерин жаттап, көркөм айтып берүүгө даярдангыла.

АБАЙ КУНАНБАЕВ: АБАЙ НАСЫЯТТАРЫ («КАРА СӨЗ» ЧЫГАРМАСЫНАН)

Бул темада биз:

- казак элинин улуу акыны Абайдын насыяттары менен таанышабыз;
- чыгарма мазмунун чогуу талдайбыз;
- анда камтылган ойлорго өз көз караштарыбызды билди-ребиз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Абай Кунанбаев (Ибрагим Кунанбаев) – казак элинин улуу акыны, агартуучу, казак жазма адабиятынын жана адабий тилинин негиз салуучусу, композитору.

Анын алгачкы ырларында казак оозеки поэзиясынын жана чыгыш акындарынын салттары айкын байкалат. Абай медреседен орус тилинде окуп, бир аз сүйлөп, китеп окуганга жарап калат.

Анын эстетикалык табитинин, коомдук-саясий жана философиялык көз караштарынын калыптанышына орус адабиятынын классиктери А.С. Пушкин, И.А. Крылов, М.Ю. Лермонтов, Л.Н. Толстой, М.Е. Салтыков-Щедрин, В.Г. Белинскийдин чыгармалары, байыркы грек философтору Аристотель менен Сократтын, чыгыш окумуштуулары Ибн-Сина, Беруни, Абу Наср-ал-Фарабинин жана башкалардын эмгектери зор таасир тийгизген.

Абай адам проблемасын өтө бийиктен карап, анын рухий, коомдук, күндөлүк, этикалык, эстетикалык проблемалары боюнча ой толгогон жана мекендештерин илим-билим үйрөнүүгө чакырат.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Балдар, Силер окуй турган чыгарма «Абай насыяттары» деп аталат. Ал казак элинин белгилүү акыны, жазуучусу жана композитору Абайдын «Кара сөз» деген чыгармасынан алынган. Анда Абайдын философиялык, көркөмдүк, гуманисттик жана диний көз караштары камтылган.

Ойлоп көргүлөчү: Балдар, адамзатка илим-билим эмне үчүн керек? Илимдүү-билимдүү адамдар жөнөкөй карапайым адамдан эмнелери менен айырмаланып турат? Кандай ойлойсуңар, улуттун жаманы болобу? Азыр эле айткан пикирлериңерди, Абайдын насыяттары менен таанышып болгондон кийинки оюңар менен салыштырабыз.

АБАЙ НАСЫЯТТАРЫ

(«Кара сөз» чыгармасынан үзүндү)

БИРИНЧИ СӨЗ

Ушул жашка келгиче жакшы өткөздүкпү, жаман өткөздүкпү, айтор бир далай өмүрүбүз өттү: алыштык, жулуштук, айтыштык, тартыштык, – оор турмуштун далайын көрдүк. Эми орто жашка жеттик: **кажыдык, жалкыдык**, жасап жүргөн ишибиздин пайда-батасыз экенин көрдүк, баары көр тирлик экенин билдик. Эми калган өмүрүбүздү кантип, эмне кылып өткөзөбүз? Ага жооп таба албай чайналам.

Эл баксамбы? Жок, эл бага албайм. Айыккыз ооруга кабылам деген киши бакпаса, же жалбырттап-жалындап күйгөн жүрөгү бар, көңүлү көкөлөп көктө жүргөн жаштар бакпаса, мага окшогон карыны андан кудай сактасын!

Мал баксамбы? Жок, бага албаймын. Балдар өздөрүнө жеткидей малды багып алышаар. Эми картайганда кызыгын толук көрө албай турган соң, ууру, залым, тилемчилердин азыгын камдап берем деп калган аз өмүрүмдү кор кылар алым жок.

Илимге киришсемби? Жок, илим үйрөнгөнгө да, илим сөзүн сүйлөшөргө да адам керек. Билгениңди кимге үйрөтөсүң да, билбегениңди кимден сурайсың? Эл жок ээн талаа, эрме чөлдө кездемеңди жайып алып, ченеп бычып олтурганыңдын кимге кереги бар? Сырыңды бөлүшүп, чер жазышар жакын адамың болбогон соң, илимдин өзү адамды эрте картайта турган эле түйшүк.

Сопулук кылып динге кызмат кылсамбы? Жок, ал да болбойт, ага да тынчтык керек. Же бир жан-дүйнөндө, же бир көргөн күнүндө тынчылык болбосо, кайдагы сопулук болсун.

Балдарды тарбиялап эле жөн олтурсамбы? Жок, бага албайм. Багат элем, кандай багышты билбейм, ким болсун деп багам, кайсы элге кошом, эмне максатта чоңойтом? Балдарым келечекте өмүрлөрүн, алган билимдерин канткенде туура пайдаланышарын өзүм билбесем, аларга эмнени үйрөтөм? Бул да жарабай калды.

Акыры ойлодум: ушул оюма келгендерди кагазга түшүрө берейин, ак кагаз менен кара сыяны эрмек кылайын, кимде-ким керектүү сөз тапса, жазып алсын, же окусун, кереги жок десе, сөзүм өзүмдө кала берет, эми ушуга токтолдум, эми мындан башка эч бир жумушум жок!

Жазуучу эмнелерди, кандай иштерди жасасам деп ойлоду? Акыры эмне кылууну чечти? Эмне үчүн?

ЭКИНЧИ СӨЗ

Мен бала кезимден укчумун, биздин казак сартты көрсө күлөр эле: «Энеңди урайын кең колтук, былдыраган тажик, үйдүн үстүнө жабам деп камыш ташыган, өз көлөкөсүнөн корккон, көзү барда аке-жаке деп кошомат кылып, көзү жокто кызыңды деп артынан боктоп сөккөн, сарт-сурт деген ушул» деп.

Ногойду көрсө аны да сөгүп шылдыңдашар эле: «Төөгө мингенден корккон ногой атка минсе чарчап, жөө жүрсө эс алат, эч нерсеге ыгы келбеген солдат ногой, качкын ногой, соодагер ногой» деп.

Орусту көрсө да күлүшө турган: «Айыл десе аттанып түшкөн жүн баш орус» деп. «Орус оюна келгенин кылат деген... Эмне укса ишенет, узун кулакты таап бер дейт»– деп.

Ошондо мен ойлор элем: оо кудай, бизден башка элдин баары ант урган жаман эл болот турбайбы, эң кыйын калк эле биз экенбиз деп, алиги айтылган сөздөрдү аябай кызык көрүп күлчүмүн. Эми карасам сарттын экпеген эгини жок, соодагеринин жүрбөгөн жери жок, кылбаган жумушу жок. Өздөрү менен өздөрү болуп, бири-бири менен эч качан жоолашпайт. Казак оруска карай электе өлгөнүнө кепинин, тирүүсүнө кийимин ошолор жеткизип турушту. Ата-бала бөлүшө албаган малды соодалышып, ошолор айдап кетип жатышчу эле го. Оруска карагандан кийин да алардын көп өнөрлөрүн бизге караганда көп үйрөнүп алышты. Чоң байлар да, чоң молдолор да эптүүлүк да, чеберчилик да, сыпайгерчилик да, – бардыгы ошолордо. Ногойду ка-

расам солдатка да чыдайт, кедейликке да чыдайт, өлүмгө да чыдайт, молдо, медресени иштетишип дин тутууга да чыдайт. Эмгек менен мал табуунун жөнүн да алар билишет, салтанат курушуп майрам тосуу да ушуларда. Жарыбаган тамак үчүн, биз казактар, аларга жалчы болуп жүрөбүз. Биздин эң байыбызды: «Эй сасыган казак, жаман бутуң менен талпылдабай чыгып кет» деп үйүнөн кууп чыгат. Анын баары бири-бири менен кубалашып кор болушпай, өнөр үйрөнүшүп, маңдай терин төгүп эмгек кылышкандарынын үзүрү. Оруска айтар сөз да жок, бизди күңү, кулу катары да санашпайт. Баягы кыйынсынып айткан, ошондогу шылдың кылган сөздөрүбүз кайда?

«Ошондо мен ойлор элем: оо кудай, бизден башка элдин баары ант урган жаман эл болот турбайбы, эң кыйын калк эле биз экенбиз» деген сөз төгүн экенин кандай чечмелейт?

ҮЧҮНЧҮ СӨЗ

Казактардын бири-бири менен кастык мамиледе болуп, биринин тилин бири угушпаганын, бири-бирине жакшы сөзү аз экендигинин, бийлик талашканды жакшы көргөндөрүн, жалкоолугунун себеби эмнеде? Ааламга таанымал даанышмандар эбак эле байкашкан: ар бир жалкоо киши – коркок, кайратсыз болот, ар бир кайратсыз – коркок, мактаанчак, ар бир мактаанчак – коркок, акылсыз, наадан, ар бир акылсыз – наадан, арсыз болот; ар бир арсыз жалкоонун жан досу, өзү тойсо да көзү тойбогон, жутунган, **чоркок**, достору жок жалгыздап жүргөн жан болот.

Баары төрт туяк малдын башын көбөйткөндөн башка ойдун жоктугунан. Жер иштетип соода кылып, өнөр багып, илим-билимге умтулганда мындай болбос эле. Ар бир казак малым көп болсо, балдарымдыкы меникинен да көп болсо дейт. Малы көбөйсө малчыларга бактырмак, өздөрү эт менен кымызга тоюп, сулууну жайлап, күлүктү байлап жырғап жүрмөк. **Кыштоосу** тар болуп баратса, арызы жеткен, сыйы өткөн жерлерге барып, бардык аракетин жумшап бирөөнүн кыштоосун же сатып алмак, же тартып алмак. Ал кыштоосун айрылган киши дагы бирине барып тийишмек же айласы кеткенде журт которуп, элден кетмек.

Ар бир казактын ою ушу. Анан ошолор бирине-бири жакшылык кылабы? Кедей көп болсо арзанга иштейт, малдан айрылгандар көбөйсө кыштоолор бошомок деп, мен аны кедей болсо экен десем, ал мени кедей болсо экен деп ичибизден тилек кылдык. Анан ал сыртыбызга чыкты, жоолаштык, доолаштык, пар-

тияларга бөлүндүк. Душмандарыма сөзүм өтүмдүү, мал жыюуга күчүм жетиштүү болсо деп чоң кызматтагыларга жагындык, бийлик талаштык. Казак бөтөн жерге чыгып, эмгек кылып, мал издебейт, жер иштетип эгин себүү, соода кылуу оюна да келбейт. Катарларын ушундай талаш менен чечебиз дегендер менен толуктап партия түзгөндөрдүн улам бирине өз башын сатып жүрө берет. Уруулар тыйылбайт. Эл ичи тынч болсо уурулукту эч ким жактырбайт эле.

Эл экиге бөлүнгөндө, ким ант ичип актап, арамдыгын жактап, анын сөзүн сүйлөсө, ага таянып алып уурулугун баштагыдан да эселеп көбөйтөт. Элден чыккан жакшылардын үстүнөн «чапты, талады» деген жалган айыптарды коюшуп арыз жазышат. Аларга тергөө жүргүзүп, суракка алышат. Көрбөгөн нерсени көрдүм деп жалган көрсөтмө бере турган күбөлөрдү да дайындап алышкан, мунун баарын жакшы адамды шайлоодон чыгарыш үчүн жасашат, эгерде ал керт башын ойлоп жамандарга жалынса, анын да адамдыктан кеткени, эгерде баш ийбесе соттолуп, өмүр бою эч бир ишке алынбай калганы ошол.

Куулук, арамдык менен болуш болуп алган соң, карапайым элди карабайт, тегерегине өзүнө окшогон арам тамак, мытаймдарды топтоп алат, алардан кокус душман кылып алсам арыз жазып залалы тиет деп коркот. Ушул кезде казактарда «иши билбес, киши билер» деген макал чыкты. Анын мааниси: «Максатыңа ишиндин түзүк болгонунан жетпессиң, кишинин амал-айласы менен жетерсиң» дегени.

Болуш үч жылга шайланат. Алгачкы жыл: «Сени биз шайлабадык беле?» – деген элдин дооматын жана жемелөөсүн угуу менен өтөт. Экинчи жыл, кийинки шайлоого талапкер менен аңдышып жүрүп өтсө, үчүнчү жыл шайлоо жакындап, ордунда калыштын амалын кылып жүрүп өтөт. Эми эмнеси калды?

Ушул казак калкынын бузукчулукка кабылып, жылдан жылга төмөндөп баратканын көргөн соң, менин оюма келди: болуш болсом деген талапкер бир аз болсо да, орусча билим алган киши болсо. Эгерде, араңарда андай адам жок болсо, же болсо дагы аны шайлашпаса, анда болушту үйөздүн баштыгы же аскер акиминин дайындоосу менен болот десе, элге көп пайдасын берет эле. Анын себеби: биринчиден, кызматка турганды жакшы көргөн казак балдарын окууга беришсе, ал да пайда болмок, экинчиден, дайындалган болуштар элге милдеттүү болбой, башчыларга түз баш ийишмек. Жана да дайындалган болуштарды өйдөтөн текшерүүлөрдү кыскартса, ал кызматтан түшүп калам деп коркпой иштесе балким жалган арыз бергендер азаяр беле, балким такыр эле болбой калмактыр.

Дагы, ар бир болуштукта бий шайлоо, калкка көп залалын тийгизип келе жатканын көрүп-билип бүтпөдүкпү. Бул бийдин иши, шайлап койсо эле ар бир казактын колунан келе берчү иш

эмес. Буга мурдагы Касым хандын «Кашка жолун», Эшим хандын «Эски жолун,» күл дөбөдө күндө кеңеш болгондо Тооке хандын «Жети жарлыгын» жатка билиши керек. Ал эски сөздөрдүн канча заман өтүп, бул жаңы заманга шайкеш келбей калган жерлерин алмаштырып, аны бүгүнкү күнгө ылайыкташтырып оңдогонго жарай турган киши керек. Андай киши азыр аз, же такыр эле жок. Илгери казак жайын жакшы билгендер айтышыптыр: «Бий экөө болсо, доо төртөө болот» деп. Анын мааниси – бийдин саны так болбой, жуп болсо талаш-тартыш токтобойт деген сөз. Антип бийдин санын көбөйткүчө, ар бир болуш элден үчтөн билимдүү-илимдүү, баштары иштеген кишилер мөөнөтсүз, узак убакытка шайланышса, аларды жаман иштерге чалынмайын иштен алышпаса. Доону чечээрде эки **доогер** бирден бийди тандап, ортого бир ортомчуну кошуп алып чечишсе, анда да чечилбей калса анда баягы үч бийдин чоңу чечип берсе, ошондо доолор узакка созулбай убагында бүтүп турмак.

Ааламга таанымал даанышмандар эмнелерди эбак эле байкашкан экен? Баары төрт туяк малды ойлоп, илим-билимге умтулбастыгынан эмне болуп жатканы чечмеленет?

сөз байлыгың үчүн эстеп кал

кажыдык – эби сынынан тайып, мурдагысындай болбой калуу.
жалкыдык – тажагандык, көңүлү сууп ишке бара албай калуу.
сопулук – диндик шариатты бекем туткандык.
чоркок – эби жок, ыктуу эмес, иш жасай албаган, олдоксон.
кыштоосу – кышында кыштай турган жер.
куулук – куулангандык, митаамдык, амалкөйлүк, айлакерлик.
доогер – айыпкер, дооматка калуучу.

 Билимдүү болсоң озорсун, билимсиз болсоң осолсуң.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

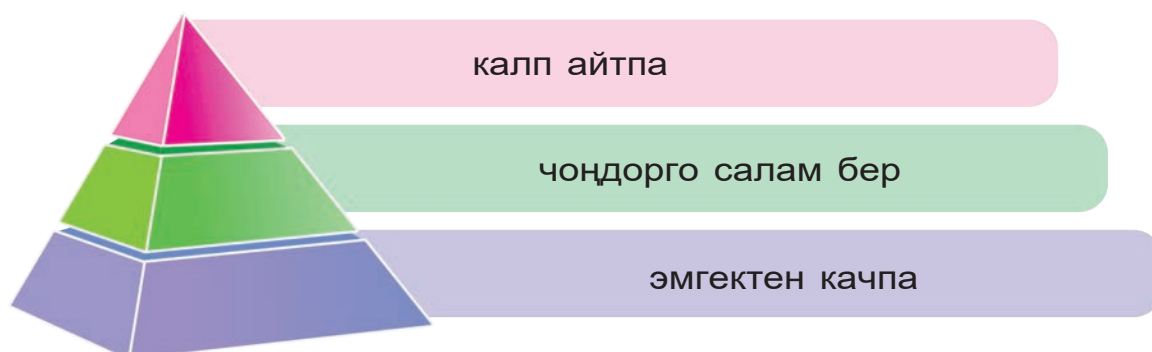
1. Биринчи сөздө эмнелер жөнүндө айтылды? Акыркы токтому туурабы? Жазуучуну жазгандары адамга таасири тиет деп ойлойсуңарбы?
2. Экинчи сөздө кайсы элдин, кайсы жактарын мактайт? Көрсө, ар бир улуттун өзүнүн жакшы жактарын көрүүгө болот экен да. Эмне деп ойлойсуңар? Силер да өзүңөр жанаша жашаган улуттардын, элдердин кандай жакшы жактарын мактай аласыңар?

3. «Ар бир жалкоо киши – коркок, кайратсыз болот, ар бир кайратсыз – коркок, мактаанчак, ар бир мактаанчак – коркок, акылсыз, наадан, ар бир акылсыз – наадан, арсыз болот; ар бир арсыз жалкоонун жан досу, өзү тойсо да көзү тойбогон, жутунган, чоркок, достору жок жалгыздап жүргөн жан болот» деген ойлорду чечмелеп, талдап бергиле.
4. «Куулук кылып, көз сүзүп алдамчылыкка барып, тиленип-суранып жашоо – өнөрсүз иттин иши» дейт. Буга кандай карайсыңар? Текстти окуп, жашоодо кандай болуу керектигин билдиңер?
5. Абайдын «Кара сөзүндө» тынчтык, билим, адилеттик жөнүндө эмнелер айтылды? Адамзаттагы кайсы сапаттар сыналды?

– топ менен иштейбиз

Чакан топторгө бөлүнгүлө. Ар бир топ «Чоң атамдын насыяты» деген темада пирамида курат:

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Абайдын «Кара сөзүн» окуп, анда айтылган адамдагы оң сапаттарга кластер түзгүлө.
2. «Элдердин достугу, ынтымактуулугу – тынчтыктын тиреги» деген темада чакан дил баян жазгыла.

КЕРЕМЕТТЕР ДҮЙНӨСҮ ЖАНА ФАНТАСТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАР

БЕГНАС САРТОВ: «ОН ҮЧҮНЧҮ ТОЛКУН»

Бул темада биз:

- фантастикалык чыгарма жөнүндөгү маалыматка ээ болобуз;
- чыгарманын сюжети менен таанышабыз;
- чыгармадагы окуялар баяны боюнча талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Кыргыз адабиятындагы белгилүү фантаст Бегнаас Сартов Москва районундагы Чечерин айылында туулган. Алгачкы мектеп босогосун Суусамыр айылдык мектебинде, кийин Жумгал районундагы Кызарт айылында аяктаган. Мектептен кийин Кыргыз Мамлекеттик университетинин филология факультетин сырттан окуп бүтүрөт да, «Кыргызстан маданияты» гезитинде корректор болуу менен эмгек жолун баштап чыгармачылыкка аралашкан. 1974–78-жылдары «Мектеп» басмасында редактор болуп иштеген.

Бегнаас Сартов көп кырдуу талант болгон. Анын калеминен ыр, аңгеме, повесть, атүгүл драмалык чыгармалар жаралган.

Ал адабиятыбызда фантаст жазуучу катары аты калды. Анын «Ааламдан адашкандар», «Маанай», «Мамыры гүлдөгөн маалда» аттуу китептери кыргыз адабиятындагы фантастика жанрын өчүрбөй уланткан чыгармалар болуп калды.

Ал чыгармачылыгы гүлдөп турган 33 жаш курагында дүйнөдөн кайткан. Көзү өткөндөн кийин анын чыгармаларынын толук жыйнагы «Эридиана» деген ат менен жарык көрдү. Анын «Роботтун туулган күнү», «Он үчүнчү толкун» ж.б. аңгемелери балдардын кыял дүйнөсүн байыткан мыкты чыгармаларынан экендиги талашсыз.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Балдар, бул чыгармада адам баласы эс-акылы менен жашоодогу бардык жандыктардан жогору туруп, билимдүүлүгү, тапкычтыгы чексиз экендиги көздө тутулат. Албетте, бул анык ошондой. 70-жылдарда жазылган чыгармадагы автордун кыялы, азыркынын жетишкендиги да. Туурабы?

Ойлоп көргүлөчү: Мурда силер фантастикалык чыгармалардан окуган белеңер? Мындай чыгармалардын кандай өзгөчөлүктөрү бар деп ойлойсуңар? Он үчүнчү толкун дегенде эмнени түшүнүп турасыңар? Ушул күнгө чейин толкун деген биздин турмушта жолугабы? Биз өз жашообузда толкундан кандай пайдаланабыз? Эмесе, чыгарманы окуп чыгып, ой пикирлерибизди толуктайбыз.

ОН ҮЧҮНЧҮ ТОЛКУН

(фантастикалык аңгеме)

Марлестин атасы атактуу конструктор, легендарлуу астронавт болучу. Аны күн системасынан аркы планеталардын элдери да билише турган. Бирок, анын уулу Марлес атасынын кесибин жактырбай зоолог болууну эңсөөчү. Ошол себептенби, кичине кезинде туулган күнүнө тартуу кылынган кандайдыр бир электрондук радио аппарат – барксыз оюнчуктардын эсебине кирип көмүскөдө жатчу...

Кызык...

Атасы ошол аппаратты берип жатып, уулунун мурдунан чымчып эркелетип, тамашалаган:

– Оо, энеси, көрдүңбү, уулуна атасы эмне белек берди?! Он үчүнчү толкунда иштөөчү радио аппарат. Кокус мен космостон кырсыкка учурап калсам, Ушул толкунда сигнал берем. Анткени бул толкун космостук антимагнит талаасындагы гамма нурларын түздөн-түз көсөп өтө алат. Ошондо уулум, сигнал шооласын кармап, космикалык кемеси менен келип мени алып кетет, ушундайбы Марлес? Ал кезде мыкты космонавт болуп каласың ээ?

– Аный,– деп баш чайкаган анда Марлес. – Мен жылдыздарга учкандан көрө, тоого барып жолборс кармайм...

– Кой антпе, – деген атасы күлүп – сен астронавт болосуң... Марлес атасынын мүдөөсүн жактырчу эмес.

Анткени алардын кошунасы Эридинин чоң энесинин уулу Мейкинге чалгындап кетип кайтпай калган. А энеси чачы агарып токсондон ашканча уулум келет деп күтүп жүрөт...

Бул жагдай Марлеске жагымсыз таасир калтырып, космосту көп сүйө берчү эмес...

Марлестин атасы ким болуп иштеген? Атасы Марлеске эмне белек берди? Эмне үчүн Марлес астронавт болууну каалаган жок?

Турмушта окшоштук көп болот тура...

Марлес атасын дайыма ойлоочу...

Кантип эле анын атасы Ырчыуулча космостон кайтпай калсын?

Ал мектептен келатканда да, баратканда да Бега жылдызынын гиперболасынан чыгып кетип, кайтпай калган «Колумб» **звездолетунун экипажына кварцтан** тургузулган эстеликтеги атасынын фамилиясын карап көпкө тура берүүчү. Атасынын элеси аны менен дайыма бирге жашап, ага атасы кандайдыр бир алыс жакта конокто жүргөндөй, же бир маанилүү иштерге илешип калып, колу бошоп келе албай жаткандай сезилчү.

Марлес атасынын тирүү экендигине сокур сезими менен ишенүүчү. Мүмкүн алардын космикалык кемеси аракеттенүүнүн максималдуу чегине жетип, галактиканын кыймылдуу орбитасынын огуна түшө албай мейкиндиктин бир чекитинде түртүлүп жүргөндүр...

...Күндөрдүн биринде классташы Рамазан бирдеме көтөрүп ага жетип келди:

– Марлес, оюңду бир чекитке багыттап, кайра сурабай кепти жакшылап ук. Мен бир жаңы аппарат конструкцияладым, аны сыноодон өткөрүшүм керек. Жардамчылыкка сен ылайыктуусуң. Себеби, сенин Суусамыр тоолоруна аңчылыкка чыгууга көптөн бери куштарланып жүргөнүңдү билет эмесминби. Сен эртең таң заарынан жөнөйсүң да, мобу, – ал картадан бир чекитти көрсөттү, – координаттарга жайланышып алып, он үчүнчү толкунда мага сигнал бере баштайсың. Пароль: «Мен – Гүлстан! Жооп бер, Чыгыш?» Эгерде, мен жооп бербей тажай баштасаң тиги автомат-роботтун кнопкасын басып кой да, өз ишинди иштей бер. Бирок, ар бир саатта келип кетип байкап тур. А азыр кош. Менин ишим чачтан көп, кечке чейин көп нерселерди камдашым керек.

Ал кетип баратып кайра кайрылды:

– Баса, менин жетип токтоочу чегим бир топ алыс болгондуктан сенин түшкө чейин аң уулоого сонун мүмкүнчүлүгүң бар. Демек, сигналды саат экиден кийин баштайсың...

Марлес жалгыз калган соң, «Эмне үчүн он үчүнчү толкун?» – деп ойлоду.

– Неге он бир, он төрт эмес, он үч?! Анын эсине, кичинесиндеги атасы тартуулаган баягы аппарат түштү.

Рамазан романтик эле.

Марлес өзүнөн-өзү ишене албай шектенди.

«Тиги менен мунун ортосунда кандай жалпылык болушу мүмкүн?»

Ал аңтарып-теңтерип жүрүп аппаратты таап алып көпкө карап олтурду.

Микшер, усилитель туташтырылган динамикти дат баса баштаптыр...

Ал өткөн-кеткендерге боор толгоно ой улап олтуруп-олтуруп оор улутунду да, жекшенби күнү саякатка кам урду...

Марлестин атасына эмне болду эле? Эстелик кимдерге орнотулуптур? Рамазандын сунушу кандай эле? Марлес эмнени таап алды?

Марлес көңүлдүү жүрүштөн кийин тоонун **панарамасына** суктанып, илбээсин аңдарга көңүлү тоюп, Ала-Тоонун муздак сыдырымына рахаттанып, теребелин карап отурду.

Тескейдин бадалчасынан чаарчык чыйылдап энесин чакырды. Жогорку жалама зоодо бүркүт шаңшып уясына түшүп келатат. Тээ төмөндө туристтер жүрүшөт...

Ал саат экиден өткөндө аппаратты Кереге-Ташка орнотуп, он үчүнчү толкунда сигнал бере баштады:

«Мен – Гүлстан! Жооп бер, Чыгыш!»

Наушниктен зыңкылдаган жагымсыз үндөн бөлөк эчтеме угулган жок.

Жарым... Бир саат... Бир жарым...

Акыры ал соксоюп куру отура берүүдөн тажап, автомат-роботту ишке киргизип, тамактанмак болду. Рюкзактын түбүндө кече күнү чукулап отурган атасы тартуу кылган аппарат жүрүптүр.

«Кызык, апендилигимди кара, муну эмнеге салып койдум экен?» – деп ойлоду Марсел.

«Мен – Гүлстан! Жооп бер, Чыгыш!»

Рамазандан дале кабар жок.

Марлес ишсиздиктен эригип, атасынын аппаратын токко улаштырып он үчүнчү толкунду кармап, эрмек кыла баштады. Ал космостук зуулдаган башаламан үндөрдөн башы ооруп чыкканда гана аны таштап, көк майсанга чалкасынан түшүп, көктү тиктеп ойго батты... Эсине атасы түштү.

Ал дайыма атасын ойлоочу.

Оо, ал атасын кандай гана сагынды дейсиң!

«Ата... чын эле сен ааламдан кайрылбайсыңбы?..»

Табият кандай сүрөттөлүп берилген? Марлес тоого эмне үчүн келди эле? Марлес кимди эстеп олтурат?

Ал тоо желине магдырап уктап кеткен экен, ойгонуп кетсе күн кечтеп кетиптир. Оо шумдук. Ал көргөн көзүнө, уккан кулагына ишене албады. Эки аппарат өз ара сүйлөшүп жатат.

– Толук түшүндүм, Чыгыш, – деди атасынын аппаратынын динамигинен кытыраган үн.

– Ошентип менин берүүм Гүлстан координатынан кармалып, анан Чыгыш координатына берилип жаткан турбайбы. А эмне үчүн ошол объектидеги адам биз менен түздөн-түз байланышпады?

– Мен да түшүнбөйм...

– Уккун, Чыгыш, Сен биздин сүйлөшүүнү магниттик-лентага бүт тарттырып алдыңбы? Космографиялык жылдыздар координаттары чаташкан жокпу? Сен эми тез, Жылдыздар Аралык Коомго жетип, биз тууралуу кабарла. Баса, эскертем, Астрономдор көчөсүндөгү 2-үйдө менин балам Марлес, аялым Наркүл жашайт. Эгер жоголбогон болсо, уулумда он үчүнчү толкунда иштөөчү өзүм түзгөн аппарат бар. Аны Жылдыз Аралык Коомго алып барышсын, анда биз окумуштуулар менен түздөн-түз байланыша алабыз. Макулбу?

Мезгил көз ирмемге муздай тоңо түшкөнсүдү. Чыгыш координатынан толкундаган үн атылып чыкты:

– Жолдош капитан... Гүлстан координатындагы сиздин уулуңуз Марлес...

– Ия?.. Эмне дейсиң?.. Марлес!

Нес болуп отуруп калган Марлес аппаратты кучактай жыгылды:

– Аат-а!.. Атаке-е!..

Марлес көрүп турган шумдук эмне эле? Марлес кимди тапты? Рамазандын сунушунун Марлеске жардамы тийдиби?

– сөз байлыгың үчүн эстеп кал

звездолет – аалам мейкиндигине учуучу аппарат(корабль)

экипаж – кораблдагы космонавттар тобу(команда)

кварц – тоо кен байлыгы, кристалл, радиотехникада, зергерликте, курулушта иштетилет.

панарамасы – көрүнүшү, пейзаж

тескей – күндүн нуру тийбеген, тескери жак

микшер – келген үн менен кеткен үндү улап берүүчү тетик

усилитель – күчөткүч (үндү күчөтүп берүүчү тетик).

Ата сөзү – алтын, көңүл коюп уксаң

ЧОГУУ ТАЛДАЙБИЗ

1. Эгер Марлес атасынын эмгектерине кызыкканда, атасы берген белегин иштете алганда атасын эртерээк табат беле?
2. Автордун бул чыгармасы силерге жактыбы? Эмнеси менен жакты?

Оюн учуру: «Он үчүнчү толкун» оюну. Каалаган окуучу доскага чыгып окуучуларга тетири карап турат. Калган окуучулар орун алмашып, кезек менен үндөрүн бурмалап бир нече сөздөрдү айтат. Доскада турган окуучу «Он үчүнчү толкундан» ким сүйлөп жатканын табат. Оюн ушул темпте уланат.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Аалам мейкиндигин кандай элестетесиңер? Сүрөт тарткыла.
2. Өзүңөр тарткан сүрөттү өз сөзүңөр менен баяндап берүүгө даярдангыла.

КУСЕИН ЭСЕНКОЖОЕВ: «ҮЧҮНЧҮ ШАР»

Бул темада биз:

- дагы бир фантастик чыгарма менен таанышабыз;
- анын окуялары менен таанышып баа беребиз;
- чыгарманы окуяларынын баяндалышын чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБИЗ

Кусеин Эсенкожоев 1920-жылы 20-майда Ичке-Булун айылында (азыркы Жети-Өгүз району) туулган. Эрте жашынан жетим калып, байкесинин колунда өсөт.

Орто мектепти бүтүрүп, 1934-жылы Фрунзедеги педагогикалык окуу жайына кирип, аны артыкчылык диплому менен аяктайт. 1938–39-жылдары Кыргыз мамлекеттик басмасында редактор жана балдар адабиятынын бөлүм башчысы болуп иштеген. 1939-жылы Кыргыз Мамлекеттик педагогикалык институтуна келип кирет. Институтта окуп жатканда Алма-Атадагы офицерлерди даярдоочу согуш мектебине жиберилип, кыска мөөнөттө бүтүрүп чыгып, офицердик наам менен фронтко аттанып, Москва алдындагы катуу салгылашууда курман болгон.

К. Эсенкожоев өзүнүн чыгармачылык өмүрүндө «Саякатчы бала», «Учүнчү шар», «Родинанын уулу», ж.б. балдарга арналган илимий-фантастикалык кызыктуу чыгармаларды жазган. Ошондой эле көп ырларды, поэмаларды, очерктерди, фелъетондорду жазган, көбү бүтпөй калган.

К. Эсенкожоевдин котормосу менен Пушкиндин, Лермантовдун, Маяковскийдин бир нече чыгармалары кыргыз тилинде чыккан.

Кыргыз адабиятынын тарыхында К. Эсенкожоев кыргыз балдар адабиятынын негиздөөчүсү болуп саналат.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Балдар, силер бул чыгармада илимге багыт көрсөтө алган ойлордун бири менен таанышасыңар. Шар жасап асманга учуу, жер менен байланышууга аракеттенүү, булардын баары илгеркинин кыялындагы иш болсо, азыркынын күнүмдүк турмушу болуп калбадыбы.

Балдар ойлоп көргөнсүңөрбү силер да куштар кандай учат? Булуттар кандай сүзүп жүрөт? Жаратылышта силерди таңданткан сырлар кайсылар? Силер жообун таба албаган кээ бир ойлоруңар балким, чыгармада чагылдырылган чыгар. Чыгарманы окуп талдайбыз.

ҮЧҮНЧҮ ШАР

(фантастикалык аңгемеден үзүндү)

...Мен бир күнү асманда калкып жүргөн жаандын бууларын, абада сызып жүргөн канаттуу куштардын учушун байкап, алардын асманда көтөрүлүп учуп жүргөндүгүнүн себептерин таба албай, көпкө ойдонуп жүрдүм. Бирок көп убакыттар өтсө да, алардын асманда көтөрүлүп, абада калкып жүргөндүгүн чече албадым. Менин мындай окуянын чындыгына жетүүдөгү максатым чоң эле. Мен ага тажрыйба кылуунун натыйжасы менен гана ал максатка жетеримди билдим. Ал максатты иш жүзүнө аткаруу үчүн бир топ чоң окуяларды өткөрүү керек болду.

Менин белгилүү оюма жардамдаш бир буюм табылса, ошол буюм аркылуу гана астымдагы чечилбеген максатты чечеримди билдим. Асманда дүйнөнүн боштугунан орун алып, жер шарын тегерете курчап турган абадан жеңил бир буюм табуу эле. Ал буюмду сураштырып жана тажрыйба кылып гана таптым. Ал табылган буюм асманда калкып жүргөн калың абанын бир түрү болучу. Ал водород газы эле. Бул водород газы суу составынын

үчтөн эки бөлүгүн ээлеп, жалпы абадан 14,5 эсе жеңил экендиги белгилүү.

Менин тилеген буюмум табылгандан кийин, баягы чечилбеген максатым да чечилди. Мен ал водород газын бир шарга толтуруп, оозун бууп көккө коё бердим. Ал шарым жогорулагандан жогорулап, алыстай берди. Мен, мындай жеңил газ аркылуу шардын жогорулап учушунан булуттардын жогоруда көтөрүлүп жүрүшүн билдим.

Баяндоочунун максаты кандай эле? Ал максатына жеттиби? Ал максатына жетүү үчүн эмнени колдонуп, эмне жасады?

Мен экинчи шар жасап, ал шарга белгилүү оордукту көтөртүүнү ойлодум. Бир күнү экинчи шарымды жасап бүтүп, өзүмдүн багып жүргөн бир итине жакшылап үй жасап, терезе салып, тамак камдап, абанын суюк катмарында кислороддун жетишсиздигин эске түшүрүп, иттин дем алууга керектүү абасын даярдап, газга толгон шар менен бирге чиркештирип, асманды көздөй учуруп коё бердим. Ит белгилүү ыраактыкка чейин терезеден башын чыгарып барды да, алыстаган сайын карааны жоголуп, кайда кеткени белгисиз болду.

Мен үчүнчү шар жасап, өзүм учууну туура таптым. Өзүм түшүүчү үчүнчү шарды абдан мыктап жасадым да, ага үй жасап, жолго алып жүрүүчү шаймандарымды жана азык-түлүктөрүмдү алып, белгисиз, калың аба боштугуна жол тартууну ойлодум. Акырында ал да орундалды. Абага көтөрүлүп уча баштадым. Шар көтөрүлгөндөн көтөрүлүп, жерден алыстагандан алыстай берди. Жердеги кыбыраган жан-жаныбарлар кичирейгенден кичирейди, алар барган сайын бопбоз болгон гана мейкин талаадай көзгө үлпүлдөп көрүндү. Бир аздан кийин эч нерсе көрүнбөй, белгисиз бир караңгы түнгө кезиге баштадым. Кайда жылып бара жатканын сезе албадым, аны токтото да албадым. Себеби, ал шарды белгилүү жакка башкаруучу менде тетик болбоду. Шардагы газды чыгарайын дейм бирок, корком, себеби, газды чыгаргандан кийин токтоосуз барып жерге тийеримди билемин. Кармоого эчтеке жок. Жалгыз гана кармалбаган абанын ичинде шар менен мен учуп бара жаткансым. Жер шарын тегерете курчаган абанын арасында кетип бара жаткан жандын бири мен гана болсом керек.

...Жерден кабар алгым келди. Кат жаздым да, нандын ичине салып ыргытып жибердим. Ал каттын мааниси мындай эле.

Баяндоочу экинчи шарга эмне үчүн итин салып учурду? Үчүнчү шарды эмне үчүн аябай мыкты жасаптыр? Баяндоочу эмнеден коркту?

АСМАНДАН АЛЫСКА КАТ

«Мен бир шар жасап, ал аркылуу көтөрүлүп, жогоруга учтум эле. Бирок менин шарымда кемчиликтер болгондуктан жана өзүмдүн болжогон жериме бара албай, белгисиз жолго түшүп, суюк абанын арасында гана жогорулап кетип бара жатам. Жарык шооласы да жок, караңгылык, менден башка эч бир жандын бардыгы сезилбейт. Ал караңгылыкты сөз менен айтып, көз менен болжолдоор эмес.

Мен 25-майда асманга учтум эле, ошондон бери нече сутка болгондугун да билбейм, себеби, мага күндүн чыкканы жана батканы билинбейт. Андыктан, жер менен байланышуу үчүн кат жазып таштоого туура келди. Ким билет, бул катым кургак жергеби, же сууга түшөбү? Мейли эмне болсо да, тобокелге салып, бул катты жазып, атымды коюп, нандын арасына тоголоктоп салып, ыргытып отурамын, менин азыркы кыскача абалым ушул.» – деп жазып, кол койдум.

Асмандан катта эмне жазылган эле? Баяндоочу эмне үчүн кат таштады? Кантип таштады?

...Аңгыча, калың караңгылыктын арасынан кулагыма бир дабыш пайда болду. Сапар тарткандан бери дабыш укканым ушул гана. Кулакка чалынган бул дабыш санааны эчен түргө бөлдү. Ал дабыш негедир уламдан-улам жакындай бергенсиди. Дабыш катуураак угула баштады. ...Үн чыгарайын дейм, корком. Дагы бир кырсыкка учурабагай элем деген ойго кетем.

...Ал үн кээде арсылдап үргөнсүп кетет. Мен ал үндү экинчи шардагы итим болбосун деп болжодум. Кулагымды салып дабышты тыңшайм. Ал дабыш чыны менен иттики экени жакындаган сайын айкындалды. Бирок, ал үндөн канча алыстыкта келе жаткандыгымды билбейм, караңгыдагы абадан көп эле алыстыктан угулгандыгы белгилүү иш. Менин итим го деген үмүт менен итти атынан чакыра баштадым, ит ого бетер дабышын күчөттү. Муңдуу үн менен улуп, тааныгансып кыңшылай баштагансыды. Итимдин артынан барган сайын чакырып, калың караңгылыктын тынчын алгандай болот. Итим да мени белгисиз жерден учураткандай болуп, кубангансып улугандан улуду.

Аңгыча жогорулап бара жаткан шарым бир буюмга урунгансыды. Итимдин табышы жогору жактан угулгандыгы айкындалды. Бир аздан кийин шарым кайрадан жогору көтөрүлгөндөй болуп сезилди. Иттин шары үйүмдөн чыккан чырактын жарыгы менен көрүнө түшүп, ылдыйлап бара жаткан сыяктанып, шардын газы азайып, куушурулуп бара жатат.

Тереземден колумду чыгарып, ылдыйлап бара жаткан шарды кармап калдым. Кармаган шарымды өйдө тарттым да, ан-

дагы итти өз үйүмө чыгарып алып, шарды коё бердим. Ал жарылып калган экен. Шуулдаган бойдон жерди көздөй түшүп кетти. Итим кайдан жолуктуң дегендей мага эркелеп, кыңшылады. Итке тамак бердим. Ит мени сагынгандай, көзүн балбылдатып, мага карап жалооруй карады. Мен жарайсың деген ой менен башынан сыладым. Менин ички сырымды ал билбей, анын ички сырын мен билбей, сүйлөшүп, акылдашпагандыгыбызга экөөбүз тең буулугабыз.

Итима кездешкенден кийин менде да чоң кубаныч пайда болду. Себеби, менден бир топ күндөр мурун кеткен итима кездештим. Эми эли-журтума деле кездешемин деген үмүт мени бир кубанычка салгандай болот.

Баяндоочу асмандан эмнеге жолукту? Эмне үчүн кубанды? Эмнеге бушайман болуп буулукту?

...Шар кылкылдап жогорулаганынан токтолгон сыяктуу болуп сезилди. Шардын ылдыйлашы мени дагы кубандырды. Бирок, бул шардын жарылгандыгынанбы, же ит экөөбүздүн салмагыбыздан болгон ишпи, айтор, белгисиз. Чындыгында салмактын басышынан болуп чыкты. Жаш жүрөк кабына батпай, алып учкандай болду. Итти ким билет. Ал айбан го, билеби, билбейби, бирок, ал да кубанычта экендиги сезилет.

Шар эмне себептен ылдыйлап баштады? Баяндоочу асманды кандай сүрөттөдү? Шар кайда барып конду?

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

Балдар, 1938-жылы жазылган бул чыгарма менен 1961-жыл 12-апрелде адамзат өз тарыхында биринчи жолу космоско учуусунда кандай байланыш бар деп ойлойсуңар?

Чыгарма эмне үчүн «Үчүнчү шар» деп аталыптыр?

Акыл айга жеткирет, Өнөр көккө жеткирет.

– топ менен иштейбиз

Чакан топторго бөлүнгүлө. Чыгармадан алган таасирлериңерден пайдаланып, ар бир топ өзүнүн кыска, кызыктуу фантастикалык аңгемесин жаратсын.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Чыгарманы толугу менен окуп чыккыла.
2. Үчүнчү шарды силер кандай элестеттиңер? Сүрөтүн чийгиле.

ХОЖИАКБАР ШАЙХОВ: «БИРИНЧИ СЫНОО»

Бул темадан биз:

- космикалык мейкиндикте болгон окуя менен таанышабыз;
- эрдик жөнүндө маалымат алабыз;
- чыгармада баяндалган окуяны талкуулайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Хожиакбар Шайхов 1945-жыл 25-мартта Кытай Эл Республикасынын Шинжан облусундагы Чугучак шаарында төрөлгөн. Өзбек илимий-көркөм фантастикасынын негиздөөчүлөрүнүн бири. Өзбекстандын маданиятына эмгек сиңирген ишмер (1997). Анын ата-бабаларынын теги Ташкенттик болуп, Чыгыш Түркстанга көчүп кетишкен жана 1955-жылы мекенине кайтып келишкен. Ташкент политехникалык институтунун энергетика факультетин аяктаган (1971). 30 дан ашуун илимий-фантастикалык аңгемелер, повесттер жана романдардын автору. «Рене табышмагы», «Оор кадамдар» (1977), «Жетинчи операция» (1979), «Укмуш көлөкө» (1980), «Бриллиант жаркыны» (1983), «Соңку ажыдардын кырсыгы», «Маанилүү кыялдар» (1985), «Ата-бабалардын элеси» (1986), «Жанар дарыя» (1986), «Мектеп сахнасы» (1988), «Сыйкырдуу кыз» (1989), «Тентек дүйнө» (1990), «Туташ ааламдар» (1996), «Жез Кемпирдин эри» (1999), «Эки аалам убарасы» (2001) жана башка фантастикалык повесть жана романдары бар. Публицистикалык чыгармалар да жазган. Жазуучу 2002-жылдын 27-майында Ташкент шаарында дүйнөдөн кайткан.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Бул чыгарма «Биринчи сыноо» деп аталат. Мында кичинекей Шахназа аттуу кыздын эрдиги менен таанышасыңар.

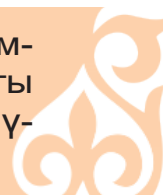
Ойлоп көргүлө: «Эрдик» деген эмне өзү? Кичинекей кыздын да колунан эрдик кылуу келеби? Силер жашооңордо кандай эрдиктерди көргөнсуңөр? Балким, силер да эрдик кылган болсоңор керек? Оюңарды досторуңар менен бөлүшкүлө.

Мейкиндиктин спутниктен көрүнүшү.

Чыгармада баяндалган окуя 2279-жылы Космосто болуп өтөт. Чыгарманын карманы кичинекей кыз «Радуга» деп аталган космикалык кемеге кокустан келген кырсыкты жок кылууда өзүнүн эрдигин көрсөтөт.

Күн системасында канча планета бар? Эмне үчүн илимпоздор башка планеталарга кызыгышат? Бул чыгармадагы окуя 2279-жылы болуп өтсө, ага чейин заман канчалык өнүгүшү мүмкүн?

БИРИНЧИ СЫНОО

Биз аңгеме кыла турган бул окуя узак келечекте болуп өткөн. Ыя, келечекте болсо, али болуп өтпөптүр да, деп сурасаңар керек. Жок, биз чын эле келечекте болуп өткөн окуялар жөнүндө аңгеме кылмакчыбыз. Эмнеге дегенде көпчүлүк илимий-фантастикалык чыгармаларда келечектеги окуялар мурда болуп өткөндөй эле сүрөттөлө берет.

Ошентип, 2279 жылдын эрте жаз күндөрүнүн биринде жерден Кара Кит жылдызына «Радуга» космикалык кемеси жол алды. Кеме экипажында болгону эки адам – ал кезде али туула элек аңгемебиздин каарманы кичинекей Шахназанын атасы

Космос кемеси – космонавттардын (астронавттардын) жашоо жана түрдүү изилдөөлөрдү жүргүзүүгө шарты бар космоско учуучу түрдүү конструкциядагы аппарат.

жана апасы. Алардын экөө тең эми гана отуз жашка толушкан эле. Алар аттанган дарек алыс, ошондуктан бул жолку сапар да узакка созулушу болжолдолгон. Бул доорго келип космонавттар жолдо перзент көрүшү, аларды окутуп, тарбиялашы жана кийинчерээк кемени башкарууну аларга тапшырышы керек эле.

Күн системасынан чыкпай туруп эле космонавттар перзенттүү болушту. Кызына Шахназа деп ат коюшту. Балалыгы жана жаштыгы бүт бойдон мейкиндикте өтүшү анык болгон бул кичинекей кыз абдан тез өсө баштады. Ал жарым жашынан эле жүрүүнү, бир жашында беймарал сүйлөшүүнү үйрөндү. Эки жашка келип, бирин-серин иштерде ата-энесине жардам бере турган болду. Чогуу ойногонго достору болбосо да, ал зерикпейт эле. Таң эрте туруп атасы жана апасы менен чогуу дене-тарбиялык көнүгүүлөрдү жасайт, эртең мененки тамактан кийин залга коюлган көк аквариумдагы алтын түстүү балыктарды катып калган нан ушактары менен багат, идиштердеги ранагүл, ит мурун, тизимгүл, себарга, кызгалдак сыяктуу гүлдөргө өзүнүн идиши менен суу куят. Бул иштерди түгөтүп, апасынын жардамы менен алиппени үйрөнүүгө киришет. Атасы эсептөөнү үйрөткөндө болсо, ал башкача жанданып кетер эле. Кичинекей бармактарын орду менен бүгүп, атасынын кызыктуу суроолоруна башы катат.

Эмне үчүн Шахназа абдан тез чоңоюп жатат? Ал жарым жашынан жүрүүнү, бир жашынан сүйлөшүүнү үйрөндү, эки жашында ата-энесине жардам берип жатат. Мунун сыры мейкиндик менен байланыштуу эмеспи?

Эс алуу убагында апасы ага алыста калган жашыл планета – Эне-Жер жөнүндө айтып берет, ал жерде абдан көп адамдар алар сыяктуу үй-бүлө болуп жашашат эле. Шахназанын өзүнө окшогон абдан көп кичинекей кыздар жана уул балдар бар экендиги жөнүндө да сүйлөп берет. Шахназаны болсо дүйнөдөгү бардык нерсе кызыктырат, ал тынбай суроо берет. Анан ага атасы жердеги жашоону көрсөткөн кинофильмдерди коюп берет эле.

Күндөр ушинтип өтүп жатты. Бир күнү кыз атасынан: – жерде адамдар абдан көп экен, эмне үчүн биз абдан азбыз? – деп сурады. – Билесиңби, кызым, – бир аз ойлонуп туруп жооп берди атасы, – биздин максатыбыз Кара Кит жылдызына жетип барып, адам жашай алышы мүмкүн болгон башка бир планетаны издеп табуу. Бул болсо бир топ кооптуу тапшырма. Мындай тапшырманы аткаруу ушул милдет үчүн өз жандарын курман кылууга да даяр күйөрман адамдардын гана колунан келет. Мындай адамдарды байыркы заманда биринчилер деп аташкан. Биринчилер тарыхта эч качан көпчүлүк болушкан эмес. Мисалы, космоско эң алгач Гагарин, Титов сыяктуу космонавттар бир-бирден учушкан. Күн айланасындагы планеталардын ачылышында да бул ишке эки үчтөн ашык космонавт катышкан эмес. Себеби – илгери адам баласына тааныш болбогон, табышмак болуп сезилген нерселердин көпчүлүгү мына ошол билбестиктин айынан адамдарды кырсыкка кезиктириши мүмкүн. Мына ошол кырсыкка дуушар болушу мүмкүн болгон адамдардын саны аз болушу үчүн биринчилер ар дайым аз адам болушкан.

– Түшүндүм, ата. Демек, биз илгери эч ким барбаган планетага кетип жатабыз, ошондойбу?

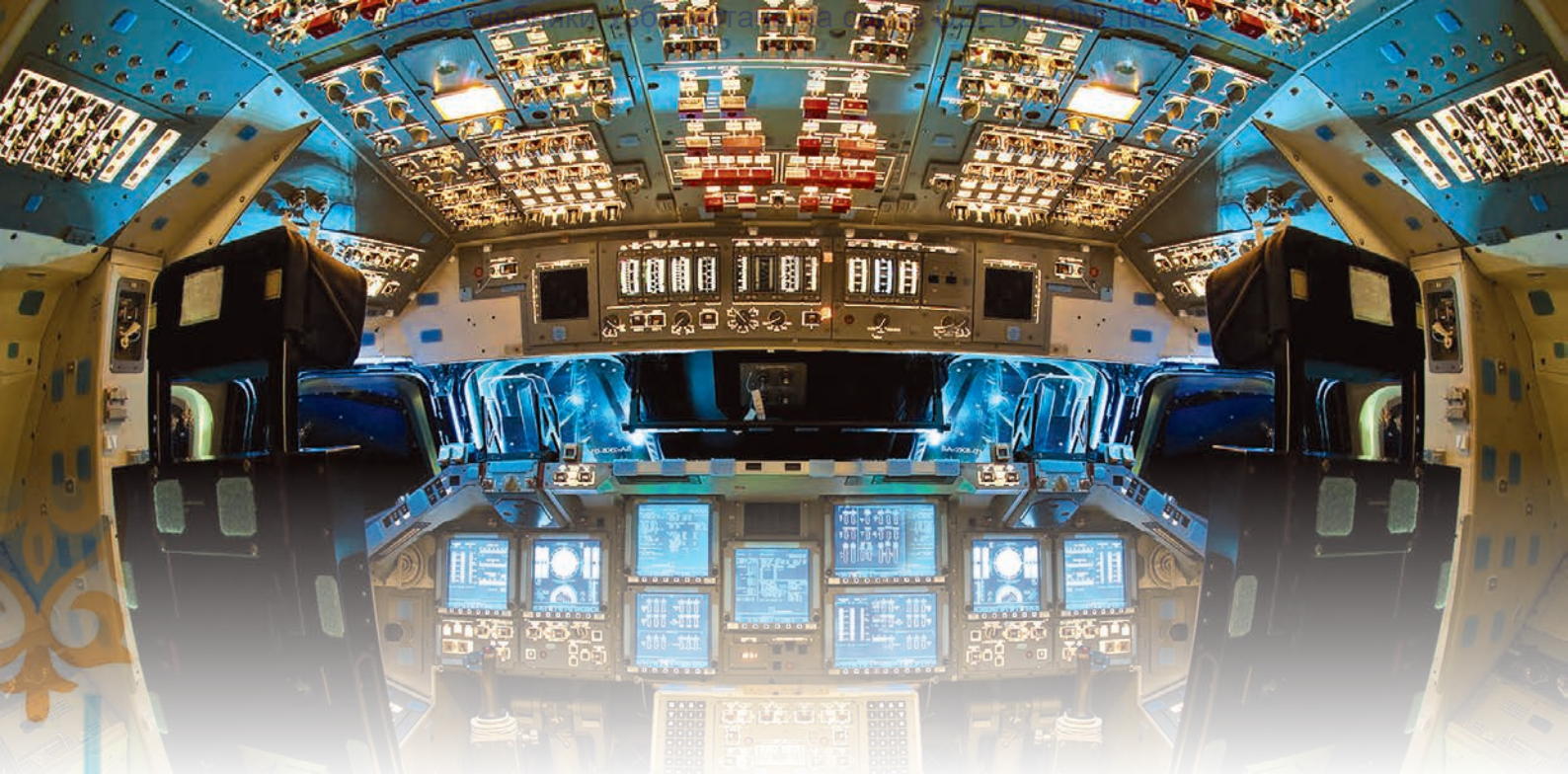
– Туп-туура, кызым. Акылыңа балли.

– Ошол планетага жетип барганда, мен чоң кыз боломунбу?

– Албетте!

Кичинекей кыздын жүзү күлмүздөп, көздөрү жайнап кетти. – Эх, тезирээк жетип барсак кана! Шахназа алты жашка толгондо атасы аны биринчи жолу Баш Пульт жайгашкан бөлмөгө алып кирди. Бул – үсткү жагы күмбөз формасында атайын калың айнек шише менен жабылган айлана көрүнүшүндөгү бөлмө болуп, ортосунда үстү түрдүү электрон жана кибернетикалык аспаптарга толо болгон стол, анын тегерегинде болсо гравитомер, дозиметр, барометр, радиация счөтчиги сыяктуу ар түрдүү сан-санаксыз аспап жана курулмалар бекемделген адам бою менен барабар щиттер бар болчу. Шахназа ичкериге кирди да, толкундана:

– Ай, мунун кооздугун!..– деп жиберди. Ал ушул күмбөз аркылуу өмүрүндө алгачкы жолу ачык мейкиндикти көргөн, бейпил жана улуу мейкиндик, анда жалтылдап жанган чексиз жылдыздарга алгачкы жолу карап жатат. Атасы кандайдыр кит өңдүү жылдыздар тобунун ылдыйкы бөлүгүндө жайгашкан чоңураак жылдызды колу менен көрсөтүп:

– Биз бара жаткан Кара Кит жылдызы ушул, – деп түшүндүрдү – Анын айланасында Жерге окшогон жети планета айланат. Ошолордун экөөсүндө жашоо болушу мүмкүн деген божомол бар. Шахназа жылдызга катуу ынтаа менен берилип карап калды:

– Анда аларда да адамдар бар экен-да?

– Ооба, кызым, адамдар да болушу мүмкүн. Бирок алар бизге окшош болушу шарт эмес. Жылдыздарга алгачкы жолу учуулар башталган байыркы заманда да адамдар мейкиндикте биз өңдүү, – эркек жана аялдардан турган, эки буттап жүрүүчү, эки көз, каш, кулак, бирден ооз жана мурунга ээ болгон акыл ээлерин табууга абдан көп күч сарпташкан. Бирок алгачкы изилдөөлөрдүн өзү эле мейкиндикте жогорку баскычта өнүккөн жашоо, укмуштуу даражада ар түрдүү болушу мүмкүндүгүн көрсөттү.

– Мисалы, кандай?

– Мисалы, жердиктер бир планетада миңбутка окшогон жогорку акыл ээсине кезигишкен. Маалым болушунча, алар өз ара ооз жана үн менен эмес, көздөрүнүн асткы бөлүгүн ар түрдүү түскө киргизүү менен сүйлөшүшөт экен. Ар бир түс кандайдыр бир маанини билдирет экен. Же болбосо, океан суусуна окшош көрүнүштөгү жогорку жандыктар менен да баарлашууга туура келген.

– Абдан кызык!

– Ооба, мейкиндикте жашоо абдан кызык. Азыркы учурда да анын сыр жана табышмактары чексиз. Бирок ааламдагы көп табылгалар адамзаттын чыныгы эрдиги, бул жолдо жоготулган көптөгөн курмандардын эсебине чечилген...

Кыз он беш жашка толгондо кеме экипажынын негизги бир мүчөсүнө айланды. Эми ал Эне-Жер, өздөрү учуп бара жаткан алыскы жылдыз, адамдар жана жалпы жашоо жөнүндө чоң-

дор сыяктуу реалдуу ой жүгүртө алат. Бирок ата-энесине суроо берүүнү азыркыга чейин токтото элек.

Бир күнү ал жердеги балдардын жашоосуна арналган кинофильмди көрүп, атасына суроо берди

– Ата, биз жерге кайтканыбызда мен канча жашта болумун?

– Кеменин убактысы менен эсептегенде, жыйырма беште, кызым.

– Демек, мен чоң кыз болуп калат экенмин-да?!

– Ооба, кызым, – Шахназа атасынын көздөрүндө кандайдыр бир башкача сезим пайда болгонун байкады, бирок суроо берүүдөн өзүн токтото алган жок:

– Бирок... мен мындайды каалабасам-чы?

Атасы күн келип Шахназанын ушундай суроо беришин билет эле. Бирок муну азыр эмес, бир аз чоңойгондо айтам деп ойлогон эле. Анын басырыңкы жүзү ого бетер оорлошту.

– Жан кызым, – деди ал Шахназанын кичинекей желкесин акырын кучактап, – сен апаң экөөбүздүн жүрөгүбүздүн бир бөлүгүсүң. Ошондуктан татаал, алыс сапарыбызга сени да шерик кылып жатып, аз гана болсо да буга акыбыз бар деп ойлодук. Бул жооп Шахназаны канааттандырган жок, ал ого бетер ачуулана сүйлөдү:

– Эмне үчүн мен жыйырма беш жыл өмүрүмдү мына ушул тар, кичинекей кемеде өткөрүшүм керек? Эмне үчүн жердеги балдар, досторум менен бирге ойноого, деңиздерде чөмүлүшкө, курбуларым катары окууга акым жок?

Шахназа эмнеге ачууланып жатат? Анын ордунда силер болсоңор эмне кылмак элеңер? Чындыгында жыйырма беш жыл өмүрдү тар кемеде өткөрүүгө болобу? Шахназанын ордунда болууну каалайсыңарбы?

Атасынын башы жерге ийилди. Ооба, Шахназа чоң кыз болуп калыптыр! Анын берген суроолоруна кантип жооп кайтарууну да таппайсың киши. Бирок айтып жаткан сөздөрү өзүмчүлдүк белгисиндей болуп жатат, деги алар кызды тарбиялоодо эмнеге көңүл бурушпады? Туура, ал кемеде каалаганын кылышы мүмкүн. Кааласа, күн бою китеп окуйт, фильмотекада кинофильмдер көрөт, кааласа, аквариумдагы алтын балыктарды азыктандырат... Бирок булардын баары кызда өзүмчүлдүк сезимин жаратууга негиз болуудан алыс эмеспи?

Бирок ата кызын өзүмчүлдүктө айыптап адашып жаткан эле. Шахназа эркиндикке болгон чыныгы талабын билдирүү менен бирге бул жоопкерчиликтүү сапардагы өз ордун, өзү-

нө ажыратылган ролду аныгыраак билип алууну гана каалап жатат.

– Эгер билсең, кызым, – деди акыры атасы басык үн менен, – Жердеги теңдештериңдин ар бири сенин ордунда болууну абдан самашат!

– Көңүлүңүздү оорутуп койгон болсом кечириңиз, атаке. Оюмду туура түшүндүрө албай жатат окшоймун. Биринчиден муну айткым келет, мен бул алыс сапарга өзүмдүн тандоом менен эмес кошулуп калган экенмин, мындан ары өзүмдү кандай тутушум керек? Өз алдынча эркин космонавт катары анык бир тапшырманы аткарышым керекпи же роботтордой ар дайым сиздердин айтканыңарга баш ийип жумуш аткарайынбы? Эгер мен да сиздер катары космонавт болсом, анда туруктуу бир иш кылышым керек эмеспи?! Менин оюмча азыр абдан көп убакытым текке кетип жаткандай. Алек болуп жаткан ишим болгону окуу жана үйрөнүү. Анда качан экспедицияга аз болсо да пайда келтире аламын?

Эми атасы кызын алгачкы жолу көрүп жаткандай толкунданып карады. Абдан тез улгайып калыптыр, Шахназа! Мыйзамдык эмгекке болгон өз укугун сурап жатпайбы! Балли, кызым!...

Шахназа бекер өткөн убактысына өкүнүп жатат? А, силерчи? Силерда убакытты текке өткөрүүнү каалабайсыңарбы?

Ошондон кийин ал кызына Жерде жаштар окуу жана үйрөнүүгө он-он беш жылдап убакыт сарпталышын, андан кийин гана өз алдынча эмгек жолун башташын, Шахназа болсо, жакын келечекте, балким, бүткүл дүйнөлүк маанидеги көптөгөн иштерди жасай алышын, алдында абдан татаал сыноолордон басып өтүшүн түшүндүрүп берди.

Чындыгында, алдында абдан татаал сыноолор турганын Шахноза элестете албайт эле...

Ушул маектен кийин арадан жарым жыл өтөр-өтпөс «Радуга» экипажы Саман жолунда мейкиндиктин алгачкы аёосуз сыноосуна душар болду. Адатта кеме тынч учуп жаткан кезде ашыкча энергия сарптабашы үчүн анын айланасындагы коргоочу күч талаасы өчүрүп коюлат, кандайдыр бир кооп жакындашып жатканы сезилгенде гана ал ишке түшүрүлөт. Бирок бул жолу кооп кокустан келди. Бул ушундай күтүлбөгөн кооп болгондуктан, кемеде көзүтчү навигаторлук милдетти аткаруучу позитрон мээлүү робот да байкабай калды.

Шахназа бул учурда кеме залындагы гүлдөргө суу куюп жаткан эле. Кокусунан кеменин чатыры титирей баштады. Бир

кезде кеменин арткы бөлүктөрүнүн биринде кожолук иштери менен алектенип жүргөн апасынын коркконунан кыйкырып жиберген үнү угулду. Кыздын бүт денесин кандайдыр бир коркунучтуу дүрбөлөң каптап калды. Ошол маалда бөлмөсүндө эс алып жаткан атасы ордунан ыргып туруп, микрофон аркылуу:

– «Дароо коргонуу талаасын иштет!» – деп буйрук берип, өзү кызы Шахназанын алдына чуркап жөнөдү. Кызына эч нерсе болбогонун көргөндөн кийин, эс-учун жоготуп, тентип, бир нерселер деп кыйкырып жаткан апасына жардамга шашты. Бул мезгилде апасынын боюнда бар болчу, атасынын айтканына караганда кызга сулуу, акылдуу ини төрөп берүүгө даярданып жаткан эле.

Шахназа айланып, отуруп калды. Ошол замат коридордо робот-навигатор пайда болду. Ажайып, ал мас адам сыяктуу чайпалып, солкулдап барат. Ошого карабастан ал командирдин буйругун аткаруу максатында зоругуп Баш Пульт жакка умтулуп жатат. Капыстан робот дубалга катуу сокку менен урулду да, гүрс этип жыгылды. Анын жаткан жеринен баш бөлүгүнөн көгүлтүр түтүн чыгып, денеси кемеге кошулуп билинер-билинес титирей баштады.

Кокустан келген кырсык каармандарыбызды кандай абалга салды? Жардам бере турган робот да жерге кулап, өчүп калды. Эми алар эмне кылышат?

Кыз көңүлүндөгү дүрбөлөңдүн күчөйгөнүн сезип жатса да, тездик менен кечикпестен Баш Пультака барышы керектигин билди. Анткени, атасы коргонуу талаасын иштетүү керек, деп бекерге айтпаган эле. Ооба, кечикпестен коргонуу талаасын ишке салуу керек! Апасынын абалы оор окшойт, атасы аны менен убара... Азыр жалгыз Шахноза гана кырсыктын алдын алышы мүмкүн!

Кыз ордунан турууга аракеттенди, бирок башы айланып, кайра ордуна отуруп калды. Көңүлүндө тынчсыздык улам күчөп барат, бүт тулку-бою токтоосуз титиреп жатат. Ал эми коридор бойлоп өрмөлөй баштады. Роботтун алдынан өтүп жатып көзү караңгылашып, башы айланды. Анын оюнда маңдайында жаткан робот бүт денесин узун жана кап-кара түк каптаган, төрт мүйүздүү, үкү көздүү кызык бир жандыкка айланат да, кызга бар нерселер деп ишарат кыла баштайт. Шахназа титиреп-калтырап дагы алдыга – Баш Пульта жакка жөрмөлөй кетти. Шахноза бирде полго жыгылып, бирде чалкалап желкеси менен дубалга урулуп жатты. Ага карабастан коргонуу талаасын тезирээк иштетүү максатындабы же аркадан түктүү макулук кууп келе жатат деген дүрбөлөңдөнбү, кыз алдыга сүрүлүп шашып жаты.

Шахназа Баш Пульт жайгашкан бөлмөнүн босогосуна жеткенде артына көз кырын таштап, жанагы мүйүздүү, түктүү макулук да аны көздөй келе жатканын байкады. Мына, жадагалса ал кыйшык, өткүр тиштүү оозун шакылдатып ачып-жаап жатат. Ал кыздан эмне каалап жатат өзү?!

Кыздын денесиндеги калтырак улам күчөп, ичиндеги коркуу сезими алоолонуп кетти да, аны ичкериге жетеледи. Шахназа бөлмөгө кирип, эшикти ичинен кантип бекиткенин сезбей да калды. Шашканынан башын бир нерсеге катуу уруп алды. Бешенеси темирдей кызып, суу болгонун сизди, анын жарылган жеринен кан сызып чыга баштаган эле. Шахназа башкаруу пультауна тиренген бойдон араң ордуна турду. Ал эми пулттан коргонуу талаасын ишке салуучу курулма – күч талаасы тумблерин табышы керек эле.

Шахназанын абалын сүрөттөгүлө. Ал бул макулуктан кантип кутулат?

Ай-бул!.. Бул жерде ар түрдүү өчүрүп жага турган аспап жана курулмалардын ушунчалык көптүгүнөн кыздын көздөрү караңгылашып кетти. Алар түрдүү формада: кээ бирөөсү пионина топчусун эстетет, башкасы жөнөкөй жарыгын тамыза турган переключателдерге окшойт, дагы башкасы болсо, дастек же топчуларга окшотуп жасалган эле. Алардын бири көк, башкасы кара, кызыл, түрдүү түстөрдө эле.

Тездик менен «коргонуу талаасы» курулмасын табуу керек! Албетте табуу керек! Болбосо алар курман болушат! Бүтүн экипаж мүчөлөрү курман болушат!

Шахназа ар бир курулма жана топчулардын астындагы кичинекей ак рамкадагы жазууларды шашып окуй баштады. Пулттун

четине колу менен таянып, араң бутунда тике турат, бүт денеси калтырап, жарылган бешенеси катуу сыздатып жатат. Жазууларга алаңдап зордук менен тигилгинен көздөрү жаштанып кетти. Бирок көзүн жеңи менен сүртүп, өжөрлүк менен күзөтүүнү улантты. «Коргонуу талаасы» тумблери кызыл түстө болушу керек деп ойлоду ал. Себеби, атасы бир кездерде «кандайдыр бир кооп жаралганда ишке салынуучу курулмалардын бардыгы кызыл түс менен белгиленген», – деп айткан эле. Кыз кызыл түстөгү курулмаарды издеп жатып, жанагы түктүү макулук оюн бара-бара көбүрөөк чалгытып жатканын байкады, ичиндеги коркуу жана дүрбөлөң ого бетер күчөп бара жатты. Бир кезде кыздын оң көзү нымданып катуу ачыша баштаганын сизди. Оң колун бошотуп, көзүн сүрөйүн деген эле, кокусунан экинчи колу да сыйпалып, полго кулап түштү. Бешенесинен сызып чыккан кан көзүнө агып түшкөн экен. Шахназа жаткан жеринен жеңи менен көзүн арчып, калтырап-титиреп ордунан турду. Пульттун четине колдору менен асылып, дагы аспап-курулмаларга көз салганда, артындагы эшикке бир нерсе катуу тараптап урулуп, эшик сокку менен ачылып кеткенин байкады. Бул – албетте, жанагы түктүү макулук деп ойлоду, кыз.

Ал өзүн денесине кумурска жармашкандай, бүт түктөрү тике болуп кеткендей сизди да, коркконунан артын карай албады. Дал ушул учурда чоң кызыл топчу астындагы «Коргонуу талаасы» деген жазууну көргөн Шахназа эс-учун жогото жаздаганына карабай, бар күчүн топтоду, бирок... Азыр түктүү макулук өткүр тиштери менен мойнуна жармашышы же апасы айтып берген жомоктогу Жез Кемпирдей өзүн жармай башташын ойлоп, тактадай катып калды.

Качандыр бир кездерде силер да ушундай дүрбөлөңдүү абалга туш болгонсуңарбы? Шахназа эми эмне кылуусу керек?

Ал атасынан, качан экипажга керегим тиет, деп сураган эле. Ошол кез мына, акыры, жетип келген окшойт. Бүт экипаждын тагдыры азыр Шахназанын колунда. Азыр ал бир иш кылат, ал иш жөнөкөй шартта жылдар бою кылынган иштерге тете болот, керек болсо андан да артык! Ооба, тарыхый кинофильмдерде көрсөтүлгөндөй, азыр Шахназа үчүн эрдик, баатырдык көрсөтүү убагы келди! Эрдик жолунда курман болуу болсо... Күтүлбөгөн жерден артынан атасынын: – «Бекем бол, кызым!» – деген кырылдаган үнүн укту да, бул мээримдүү дабыштан кыздын желкесинен тоо кулагандай болду. Ошол замат күчкө кирип, көзү түшкөн КЫЗЫЛ топчуну сөөмөйү менен басты да, өзү

болсо алы кетип, полго кайра кулап түштү. Бир мөнөттө бардык жер суу куйгандай тып-тынч болуп калды. Кыз эсин жоготкон эле.

...Шахназа өзүнө келгенде, уктоочу бөлмөсүндө төшөктө жатканын, башында апасы башын сылап отурганын көрдү. Ал ордунан турмакчы болду эле, апасы макул болбоду.

– Ай, апа, мени абдан кооптуу макулук кууду!...– деди кыз шашып.

– Коркпо, кызым, ал эми жок.

– Өзү эмне болду апа? – сурады Шахназа.

– Биз мейкиндикте инфраүн толкундары, тактап айтканда узундугу абдан кыска болгону үчүн биз уга албай турган үн толкундарына туш болдук, – деп түшүндүрө баштады апасы, – алар адамдын мээсине, психикасына катуу таасир этип, аны эсинен кетириши, күчтүү частотага ээ болгондору болсо, адамды өлтүрүшү да мүмкүн.

– Кызык, ал каерден пайда болду?

– Менимче, ушул тегеректеги кандайдыр бир белгисиз планетадан келип жатат! Тагырагы, андан келип жаткан абдан жогору частоталуу радиотолкундар кемебиздин кабыгына урулуп жатат. Натыйжада кеме ичинде ультраүндөр пайда болуп жатат.

– Ал азыр да урулуп жатабы?

– Ооба. Бирок сен бизди анын кооптуу таасиринен куткарыдың. Сен чоң эрдик жасадың, кызым!

– Эмне, азыр коргонуу талаасы иштеп жатабы?

– Сен топчуну баскандан кийин ал иштеп кетти, бир мөнөттө ошол кооптуу үн толкундарынын кемеге келип жаткан жолун кесип койду. Ошол замат биз да жеңилдедик

– Мындай толкундар жерде да барбы?

– Ооба, кызым. Жерде инфраүн толкундары негизинен океандарда бороон болгон учурда пайда болот. Кулак менен угуп болбой турган бул сырдуу үндөр көптөгөн пароход жана деңиз кемелеринин экипаждарын дүрбөлөңгө салат.

– Атам азыр кайда?

– Баш Пульта. Атаңдын сенден канчалык кубанганын билсең эле!..

Кыз бул сөздөрдөн ыңгайсызданып, башын буруп жатканда, сулуу жүзү жагымдуу жылмаюудан жарышып кетти. Ал өмүрүндө алгачкы жолу өзүнөн ыраазы эле.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Чыгармада баяндалган окуяда эмне үчүн 2279-жыл сүрөттөлгөн деп ойлойсуңар?

2. Шахназа көптөгөн жылдар баю теңдештеринен алыс болду, жердеги жашоону кинофильмден гана көрдү. Шахназанын атасына ачууланганы туурабы? Балким Шахназа жерде жашаганда анын жашоосу башкача болор беле.
3. Шахназаны артынан кууган макулук кайдан пайда болду? Коркуу сезими адамдарды кандай абалдарга душар кылат? Силер да бир нерседен катуу корккон учуруңар болгонбу?
4. Кичинекей кыздын мындай абалда чоңоюшуна ата-энеси күнөөлүүбү?

– топ менен иштейбиз

Төмөнкү таблицаны толтургула. Мейкиндикте жана жерде өскөн кыздын кулк-мүнөзүн, табиятын салыштырып, топтордо талкуулагыла.

*Үлгү: Мейкиндикте өскөн кыз – абдан кызыгуучу
Жерде өскөн кыз – эмгекчил*

Мейкиндикте өскөн кыз	Жерде өскөн кыз

– өз алдынча аткаруу үчүн тапшырма

Фантастикалык жанрдын чебери, кыргыз элинин сүйүктүү жазуучусу Кусеин Эсенкожоевдин «Родинанын уулу» чыгармасын өз алдыңарча окууну сунуштайбыз.

Адабият теориясынан

ИЛИМИЙ-ФАНТАСТИКАЛЫК ЧЫГАРМА

Илим менен техниканын кийинки өсүшүнө байланыштуу али боло элек, болушу мүмкүн, же деги эле болушу мүмкүн эмес окуялар жөнүндө ойдон чыгарылып жазылган чыгармалар. Көркөм адабияттын бул түрү негизинен илимдин – чыныгы же элестетилген – коомго же жеке адамдарга тийгизген таасири жөнүндө сөз кылат.

Илимий-фантастикалык чыгармаларда сүрөттөлгөн нерселер жазуучунун кыялынан, көркөм токуусунан гана жаралат жана чындыкка негизделбейт. Бул жанрда иштеген жазуучулар илимдин, техниканын эң соңку жетишкендиктери менен терең тааныш болушат жана алардын келечек багытын аңдай билет. «Орус авиациясынын атасы» К.Э. Циолковский, геолог-географ, академик В.А. Обручев да фантастикалык романдар жазышкан.

Жюль Верн – фантастикалык жанрдын классиги. Кыргыз адабиятында илимий-фантастикалык чыгармаларды К. Эсенкожоев, К. Жантөшев, Б. Сартов жана башка авторлор жазган болсо да, жалпысынан алганда бул жанр анча өнүгө алган эмес.

ЖЮЛЬ ГАБРИЭЛЬ ВЕРН

«КАПИТАН ГРАНТТЫН БАЛДАРЫ»

Бул темада биз:

- фантастикалык чыгарманын кызыктуу окуялары менен таанышабыз;
- чыгарма жана анын киносун салыштырабыз;
- чыгармада окуялар баяндалышын талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Жюль Габриэль Верн (1828-1905) 8-февралда Франциянын Нанта шаарына жакын жердеги Федо аралында төрөлгөн.

Француз коомдук ишмер, көрүнүктүү жазуучу, көркөм адабиятта илимий-фантастикалык роман жанрын негиздөөчүсү Жюль Верн адабий чыгармачылыгын 1849-жылы пьеса жазуудан баштаган. Анын «Аба шарында өткөн беш жума» аттуу тунгуч романы 1863-жылы жарык көргөн. Ал 65 тен ашык илимий фантастикалык, социалдык-сатиралык роман, повесть-аңгемелерди, географиялык изилдөөлөрдүн тарыхы боюнча эмгектерди жазган.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Балдар, бул чыгармада адамзатка эң керек сапаттардан болгон «адамгерчилик», «жоопкерчилик», «тапкычтык» жөнүндө сөз болмокчу. Аны биз чыгармадагы башкы каарман Эдуарддын мисалында көрө алабыз. Эгер Эдуард Гленарван капитан Грантка жардам колун сунуп, бир жарым жылга созулган оор, түйшүктүү сапарга чыкпаганда капитан Гранттын тагдыры аянычтуу аякташы талашсыз эле. Жюль Верндин дээрлик бардык эле чыгармаларында бир илимпоз-каарман катышып, анын тапкычтыгы менен табышмактын түйүнү чечилип турат. Ошондой каарман бул чыгармада да бар. Ал геолог-илимпоз Погонель эле.

Ойлоп көргүлөчү балдар: Деңиз кандай болот? Азыркыдай уюлдук телефон, почта кабары да жок учурларда адамдар алыстан туруп бири-бирине кабарды кантип жеткизишкен деп ойлойсуңар? Чыгарманы окуп ой бөлүшкүлө. Чыгармада кызыктуу окуяларга күбө болосуңар.

КАПИТАН ГРАНТТЫН БАЛДАРЫ

(1 бөлүк)

БАЛКА-БАЛЫК

1864-жылы 26-июлда түндүк-чыгыштан соккон катуу шамалда Түндүк каналдын толкундарын жиреп, зымырылып бир сонун яхта кетип бара жатты. Анын бизань-мачтасында англиялык желек желбиреп турат, грот-мачтанын башына илинген көгүлжүм түстөгү, учу эки ача болгон узун ичке желекке алтын менен жазылган «Э», «Г», тамгалары көрүнүп турат. Бул «Дункан» деп аталган яхта бүт Англияга белгилүү болгон Темза дарыясындагы Королдук яхт-клубдун көрүнүктүү мүчөсү Эдуард Гленарванга таандык эле.

«Дункандын» бортунда Гленарван өзүнүн жаш зайыбы Элен жана аталаш бир туугандарынан болгон майор Мак-Наббс менен кетип бара жаткан эле.

Мындан бир канча күн мурда ачык деңизде, Клайд булуңунан бир канча **миля** жерге ушул яхтаны сынап көрүшкөн болчу, азыр ал Глазгого кайтып келе жаткан эле.

«Дункандын» арт жагынан кандайдыр бир эбегейсиз чоң балык сүзүп келе жатканын вахтада турган матрос билдирген убакта, Арран аралы көк жээктен элес-булас көрүнүп калган эле. Бу укмуштуу балык жөнүндө Гленарванга билдирүүгө капитан Джон

Мангис токтоосуз буйрук берди, Гленарван аны угар замат майор Мак-Ноббс менен кошо ютка тез чыгып кетти.

– Сиздин оюңузча бу эмне деген балык, айтыңызчы? – деп сурады Гленарван капитандан.

– Менин оюмча, сэр, бул чоң аюла, – деп жооп берди Джон Мангис.

– Ушул жердеги сууларда да аюла болот экен ээ! – деди Гленарван ишенбей.

– Анысында эч кандай шек жок, – деп сөзүн улантты капитан: – мындай аюлалар бардык деңиздерден жана бардык кеңдиктерден кезигет. Бу балка-балык. Мен абдан жаңылышпасам, биз ушул каргыш тийген макулукту көрүп турабыз. Эгерде сиз, сэр, макул болсоңуз жана миссис Гленарван мындай кызык балыкты уулоо убагында көңүл ачкысы келсе, бу кандай балык экенин аныктоону кечиктирбейбиз.

– А сиз кандай пикирдесиз, Мак-Ноббс? – деп Гленарван майорго карады.

– Ушул балыкты кармоо ишине киришкенибиз туура келер бекен?

– Мен сиздин пикириңизге сөзсүз кошулам, – деп камаарабастан жооп берди майор.

– Жалпысынан бу жырткыч макулуктарды мүмкүн болушунча көбүрөөк жок кылуу туура болот, – деди Джон Мангис. – Учурдан пайдаланалы, укмуштуу тамашаны көрөбүз да, пайдалуу иш кылабыз?

– Андай болсо, Джон ишке киришкеле! – деди Гленарван.

Ушул сөздөн кийин Гленарван ал жөнүндө зайыбына айттырып жиберди. Мындай балык кармоого кызыккан Элен да эрине карай ютка ашыгып келатты.

Капитан тура турган кичине көпүрөчөдөн аюланын бардык кыймылын көрүп туруу анчалык кыйын эмес эле: аюла бирде чумкуп кетет, бирде таң калтырган күч менен суунун үстүнө атылып чыгат.

Чоң сууда сүзүп бара жаткан яхта кимдики, кайдан келе жатат? Яхтадагылар эмнени көрүштү? Кандай пайдалуу ишке даярданышты?

Джон Мангис керектүү буйрук берди. Матростор яхтанын оң жаккы капталынан жоон аркан түшүрүштү да, анын учуна чакырган жем катарында чочконун кесим майы салынган килейген кайырмакты байлап коюшту. Соргок аюла «Дункадан» элүү **ярд** алыстыкта турса да, тиги майды сезип, яхтаны ылдам кууп жетмек болду. Багытын түз алып жүрүүгө куйругу аюлага жардам кылып, учтары сур жана түптөрү кара сүзгүч канаттары менен ал толкундарды кандай күч менен жиреп келе жатканы көрүнүп турду. Аюла яхтага жакындаган сайын анын чоң, ач көз көздөрү

чанагынан чыгып, даана көрүндү; ал оодарылган убакта, араандай ачылган оозунун төрт катар тизилген тиштери көрүнүп турду. Анын башы жалпайган жазы жана саптап койгон кош балка сыяктанып турат. Бу чындыгында да акула тукумунун ичиндеги барып турган соргогу балка-балык экендигинен Джон Мангльс жаңылган эмес экен.

«Дункандын» жүргүнчүлөрү да, командасы да кызыгып акуланы карап турушту. Мына, ал кайырмакка абдан жакындап калды; мына ал кайырмакка сайылган майды жутууга оңтойлуу болсун үчүн чалкасынан оодарылды. Көз ирмегенче кайырмактагы килейген май анын араандай ачылган оозуна кирип жок болду. Көздү дагы бир ирмегенче, – акула да арканды аябай катуу силкип алуу менен өзүн алиги май сайылган чоң кайырмакка түшүрдү. Ушу кезде матростор убакытты бошко кетирбей, грот рейге бекитилген таянын жардамы менен олжону тарта башташты.

Акула, **тулууп-өскөн стихиядан** өзүн ажыратып бара жатканын сезип, жанынын бардыгынча булгалактады, куйругуна чалма уруп түшүрүп, ошону менен муну биротоло кыймылдоодон калтырып, шалдайтып эсин оодарып ташташты. Дагы бир нече көз ачып жумганчалык убакыттын ичинде – кемедеги тор менен акула жогору көтөрүлүп алынды да, палубага ташталды. Ошо замат матростордон бирөө абайлап акулага жакын басып келди да, балта менен катуу чаап, анын коркунучтуу куйругун кесип таштады.

Балык кармоо иши бүттү.

Капитан буйрук бергенден кийин матростор эмне иш аткарышты?

Укмуштуу чоң жырткычтан мындан ары корко турган эчтеме жок. Деңизчилердин кулак түрүүчүлүгү эмес, кек алуу сезими канааттанды. Акуланын ичеги-карынын абдан кылдаттык менен текшерип чыгуу бардык кемелерде кабыл алынганын айта кетүү керек. Матростор, бу соргок балык эчтемени ылгабастан кукулдатып жута бере турганын канчалык даражага барып жетерин билишкендиктен, мына ушундай текшерип, карап чыгуудан кандайдыр бир күтүлбөгөн окуяны адатта күтүп турушат жана алардын бул күткөнү ар дайым эле текке кетпейт.

Элен Гленарван мына ушул жийиркеничтүү «текшерип карап чыгуу» убагында карап турууну каалабай, кеменин палубасындагы кичине бөлмөгө кирип өттү. Акула дагы эле тирүү жаткан болчу. Анын узундугу **он фунт**, салмагы **алты жүз кадактан** көбүрөөк эле. Мындай узундук жана салмак балка-балыкта боло берет. Бирок, бу акула тукумдарынын ичинде анчалык чоң болбогону менен бир кыйла коркунучтуусу болуп эсептелет.

Көпкө чейин союп-жиреп отурбастан, балта менен чаап, килейген балыктын ичин жарышты. Алиги зор кайырмак ичинде таптакыр эчтемеси жок ач карындын так өзүнө барып кадалган экен. Акула көптөн бери ачка болсо керек. Көңүлү сууй түшкөн моряктар акуланы деңизге ыргытып жибергени жатканда, күтпөгөн жерден боцмандын көңүлүн балыктын карынында катып калган кандайдыр бир колдойгон катуу нерсе өзүнө тартты.

– Ой! Тетиги эмне? – деп кыйкырып жиберди ал.

– Ал курсагын бирдемелер менен толтуруу үчүн ач акула жутуп жиберген бир кесек таш турбайбы, – деп матростордон бирөө жооп берди.

– Оозго келгенди айта бересиң! – деди экинчиси. – Бу таш-маш эмес, чынын айтканда ядро: ал ушу макулуктун карынына кирип кеткен да, али эрип кете элек турбайбы.

– Унчукпагыла, силер! – деп капитандын жардамсычы Том Остин кепке кийлигише кетти. – Мына ушул макулук барып турган аракеч экенин көрбөй турасыңарбы, бардык винону гана шыпкап ичип койбостон, бөтөлкөнү да кошо жутуп койгон турбайбы?

– О, эмне дейсиң! – деди Гленарван. – Бөтөлкө акуланын карынында дейсиңби?

– Ооба, кадимки бөтөлкө, – капитандын жардамчысы өзүнүн сөзүн кубаттады, – бирок **погребден** чыкканына далай болгону көрүнүп турат.

– Кана, андай болсо, Том, аны чыгаргын, кылдаттык менен ал, деңизден табылган бөтөлкөнүн ичинде көп убакта маанилүү документ сакталат, – деди Гленарван.

– Сиз ушундай ойлойсузбу? – деп айтты майор Мак-Наббс.

– Ошондой болуп калуу мүмкүнчүлүгүнө ишеним.

– О, болуптур, мен сиз менен талашкым келбейт. – деп жооп кайтарды майор. – Бу бөтөлкөнүн ичинде кандайдыр бир сыр болуп калышы да ажап мес.

– Аны азыр билебиз, деп койду Гленарван. – Кана, Том, кандай?

– Мынакей, – деп капитандын жардамчысы акуланын карынынан бир топ азаптанып чыгарып алган кандайдыр бир формасы жок нерсени көрсөтүп жооп берди.

– Жакшы! – деди Гленарван. – Бу көңүл айныта турган буюмду жууп тазала да, андан кийин рубкага алып келгиле.

Том буйрукту орундады, таң кала турган ушундай кырдаалда табылган бөтөлкө, тез аранын ичинде кают-компаниянын столунун үстүнө коюлду. Столдун айланасынан Гленарван, майор Мак-Наббс, капитан Джон Манглс жана бардык аялдардай эле ар нерсеге бат кызыга турган Элен орун алышты.

Балка-балык акуланын чоңдугу, салмагы канча экен? Аны эмне үчүн соргок балык деп аташат? Акуланын ичинен матростор эмне издешти? Эмне таап алышты?

Деңиздин үстүндө бардык нерсе окуя болуп эсептелет. Бардыгы бир аз унчугушпай калышты. Ар кимиси морт идиште эмне сакталып жүргөнүн билүү үчүн көңүлүн абдан бөлүп: кандайдыр бир кыйраган кораблдин жашырын сыры барбы же эриккен моряктар жазып, толкунга ташталган кат болду бекен деп ойлошту.

Ошондой болсо да мунун эмне экенин билүү керек болду да, Гленарван бөтөлкөнү кароого киришип, мындай учурларда сактануунун, чебердиктин бардык керектүү чараларын колдонду. Так ушул мүнөттө, кылмыш болгон учурду түшүндүрүүчү **коронерди** эсине түшүрдү. Гленарван да, албетте, бул ишке абдан кылдаттуулук менен көңүл бөлгөндүгү туура эле, анткени – көп убакта кандайдыр бир, балким, анча-мынча белги, абдан көп сырды ашкере ача алат.

Бөтөлкөнүн ичин кароодон мурда, Гленарван анын сыртын карап чыкты. Бөтөлкөнүн мойну узун экен, анда дат баскан зымдын үзүндүсү дагы эле сакталып жүрүптүр. Бөтөлкөнүн капталы атмосферанын басымына бир канча туруштук бере алгандай абдан бекем экен. Мунусу – бөтөлкөнүн Шампаниеден чыккандыгын билдирип турат. Так ушундай бөтөлкөлөр менен Эпернэйдин жүзүм өстүрүүчүлөрү орундуктардын артын кыйрата коюшат, ошондо да кенедей жик түшпөй. Бу бөтөлкө да алыскы саякаттын сыноосунда болгондугунда шек жок.

– Бөтөлкө Клико фирмасыныкы, – деп билдирди майор.

Бу маселеде Мак-Наббс билгич деп эсептелгендиктен, анын сөзүн эч ким жокко чыгаргысы келбеди.

– Кадырлуу майор, – деп ага кайрылды Элен. – Биз анын кайдан келгендигин билбеген соң, анын кайда жасалгандыгын билүүдөн эмне майнап чыгат.

– Аны биз билебиз кадырлуу, Элен, – деди Гленарван. – Азыр деле бу бөтөлкө биздин колубузга эң алыстан келип түштү деп айта алабыз. Бөтөлкөгө жабышып өскөн ташты деле кара саңар болот. Бу деңиздин суусунан жабышкан минерал. Бөтөлкө акуланын ичине кирбестен мурда, океандын толкуну менен көп убакка сүзүп жүрсө керек.

– Сиздин айтканыңызга макул болбой коюга мүмкүн эмес, – деди майор. – Албетте, ушул идиш өзүнүн таштуу кабыгы менен узун саякатта жүргөндүгү көрүнүп турат.

– Бирок ал кайдан келди экен? – деп сурады Элен.

– Токтой туруңуз, токтой туруңуз, кадырлуу Элен, сабырдуулук менен бөтөлкөнү текшерип көрүү керек. Биздин бар-

дык суроолорубузга бөтөлкөнүн өзү эле жооп берет десем, жаңылышпасмын деп ойлойм.

Ушул сөздөрдү айтып, Гленарван бөтөлкөнүн мойнуна жабышып катып калган уюлду тазалоого киришти жана тез аранын ичинде деңиз суусунан абдан бузулган тыгын-пробка көрүндү.

– Аттигиниң-ай, – деди Гленарван, – эгерде мунун ичинде кандайдыр бир кагаз болсо, ал зыянга абдан учурашы мүмкүн.

– Ошондой болду го деп корком, – деп майор Гленарвандын сөзүнө макул болду.

– Дагы кошумчалай алам, – деп сөзүн улантты Гленарван, – оозу жаман тыгындалган ушу бөтөлкө деңиздин түбүнө чөгүп кетүү коркунучунда болгон. Бактыга жараша, аны акула өз убагында жутуп алган да, «Дунканга» алып келип берди.

– Шексиз, эгерде муну биз кеңдиктин жана узундуктун белгилүү бир жеринен тапкан болсок, жакшы болмок эле, – деди Джон Манглс. – Ошондо абанын жана деңиздин агымдарын текшерип, бу бөтөлкө канчалык жерден агып келгенин аныктоого мүмкүндүк болот эле, ал эми, шамалдын жүрүшүнө жана суунун агымына каршы сүзүп жүргөн акула сыяктанган мына мындай почтальондун жолу боюнча муну түшүнүү абдан кыйын болот.

– Көрөбүз, – деди Гленарван жана абдан зор кылдаттык менен бөтөлкөнүн оозундагы тыгын-пробканы сууруп алууга киришти.

Бөтөлкөнүн оозу ачылган убакта кают-компаниянын ичин бүт бойдон деңиз тузунун буркураган күчтүү жыты каптап кетти.

– Кана? – деп аялдардын анык кызыккандыгы менен сурады Элен.

– Ооба, менин айтканым туура келди, мунун ичинде кагаз жүрөт, – деп жооп берди Гленарван.

– Документ экен! Документ экен! – деп Гленарвандын зайыбы Элен кыйкырып жиберди.

– Нымдан гана бузулуп калган окшойт, – деди Гленарван, – карачы, бу кагаздарды алып чыгууга мүмкүн эмес, алар бөтөлкөнүн капталына бекем жабышып калыптыр.

– Аны сындыралы, – деди Мак-Наббс.

– Мен бөтөлкөнү бүтүн сактап калуу жакшыраак болор эле деп эсептейм, – деп жооп берди Гленарван.

– Мен дагы, – деди майор.

– Сөзсүз, бөтөлкөнү сындырбай сактап калуу жакшы болор эле, – деп кийлигише кетти Элен, – бирок идиштин өзүнө караганда, анын ичиндеги нерсе кымбатыраак дейм, мына ошондуктан бөтөлкөнү эле сындырганыбыз жакшы болор.

– Мойнун сындырсак эле болор, – деп Джон Манглс кеңеш берди, – мына ошондо документтерди зыянга учуратпай сууруп чыгууга толук мүмкүндүк болот.

– Кана эмесе, ошентиңиз, кадырлуу Эдуард! – деп жиберди Элен.

Чындыгында да, башка жол менен кагаздарды сууруп чыгуу кыйын болор эле, ошондуктан баалуу бөтөлкөнүн мойнун сындырып түшүрүүгө Гленарван да макул болду. Ага жабышкан таштуу уюл граниттен да катуу болуп калгандыктан балка менен ургулоого туура келди. Бат эле столдун үстүнө бөтөлкөнүн майда сыныктары күбүлүп түштү да, анын ичинен жабышып калган барча-барча кагаздар көрүндү. Гленарван аларды акырын чыгарды да өзүнүн алдына жая койду. Элен, майор жана капитан аны тегеректеп алышты.

Соргок балыктын ичинен табылган бөтөлкөдөн эмне табылды? Капитан Джон Манглс бөтөлкөнү «Данканга» алып келген акуланы кандай атады?

Балдар, силер «Капитан Гранттын балдары» романынан үзүндү окудуңар. Романдын мындан ары өнүгүүсүндө каармандар сырдуу бөтөлкөнүн ичиндеги үч тилде жазылган үч бөлөк кагаздагы, суудан жабыркап, өчүп, мааниси табышмактуу болуп калган сөздөрдү окушат. Анда англиялык кеме «Британия» кыйроого учураганы, кеменин капитаны Грант, дагы эки матрос тирүү, координаты боюнча $37^{\circ}11'$ түштүк кеңдигинде корголуу жерде күн көрүп тургандары, а Гранттын балдары Индияга жакын жерде бөлүнүп кеткени, тездик менен жардам керек экендиги айтылат. Башкы каарман Гленарван Англия өкмөтү жардам берүүдөн баш тарткандан кийин өз алдынча издөөнү баштайт. Гленарван жана анын жубайы Элен, «Дункан» яхтасынын экипажы менен капитан Гранттын балдарын таап, аларды да чогуу алып, Түштүк Америкага сапар тартышат. Бул саякат эң эле укмуштарга бай саякат болот. Жолдо каармандар бороонго, жер титирөөгө, суу ташкынга, коркунучтуу тропикалык токойлорго, какшыган чөлгө, пираттарга, адам жегичтерге, карышкырларга туш келишет. Ушундай ары коркунучтуу, ары укмуштуу, китеп сүйүүчүнү толгонтуп, түйшөлтүп аягына жетелеген окуялардан кийин Гленарван акыры капитан Грантты табат.

Демек, Гленарван «балка – балык» акуланы өлтүрүп, табиятка, адамзатка зыян келтирбептир да. Силер кандай ой-досуңар?

– сөз байлыгың үчүн эстеп кал

миля – 1 мил 1,6 км.

ярд – 1 ярд 0,9144 мм.

тулуу-өскөн стихия – суу стихиясы айтылып жатат (аба, суу, жер, от)

он фунт – 1 фунт 30,48 см

алты жүз кадак – 1 кадак 409,5 грамм

погреб – вино бөтөлкөгө куюлуп, көп жылдар бою сакталуучу жер төлө

коронер – кылмышты изилдеп, үйрөнүп, ачуучу полиция кызматкери

1. Аракет кылса береке болот.
2. Акыл айга жеткирет, өнөр көккө жеткирет.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Гленарван «балка – балык» акуланы өлтүрүп, табиятка, адамзатка зыян келтирбептир да. Силер кандай ойдосуңар?
2. Табиятка, адамзатка зыян келтирүү дегенди кандай түшүнөсүңөр?
3. Ээлестетип көргүлө, эгер силер эч ким жок аралга барып калсаңар, эч кандай байланыш түйүнү жок болсо, ал жерде туруп, эл менен кандай байланышып жардам сурайт элеңер?

– топ менен иштейбиз

Төмөнкү таблицадагы суроолорго жооп бергиле:

№	Аба транспорту	Суу транспорту
1	Асманда учуучу транспорт түрлөрүн санагыла.	Сууда сүзүүчү транспорт түрлөрүн санагыла.
2	Асманда учуучу транспорттордон кандай максатта пайдаланабыз?	Сууда сүзүүчү транспорттордон кандай максатта пайдаланабыз?
3	Бул таблицага «Он үчүнчү шар» менен «Капитан гранттын балдары» чыгармасынын кандай байланышы бар?	

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

Кыйын учурунда адамга же, жаныбарга жардам бердиңер беле? Өзүңөрдүн жардам бергениңер же, жардам алганыңар жөнүндө баян жазгыла.

ТҮРКҮН СЕЗИМДЕР

АЛЫКУЛ ОСМОНОВ: «ТОЛУБАЙ СЫНЧЫ»

Бул темада биз:

- кыргыз элинин улуу акыны Алыкул Осмоновдун элдик уламыштардын негизинде жазылган «Толубай сынчы» аттуу поэмасы менен таанышабыз;
- чыгармадан сынчылык өнөр, тулпар ат жөнүндө маалыматтар алабыз;
- поэманын мазмунун, көркөмдүк өзгөчөлүгүн чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Кыргыз поэзиясынын өкүлү, таланттуу акын Алыкул Осмонов 1915-жылы Панфилов районуна караштуу Каптал-Арык айылында туулган.

Алыкул Осмонов кыргыз элинин алгачкы жазма акындарынын эң ири өкүлдөрүнүн бири. Жаштайынан томолой жетим калып, Токмок балдар үйүндө тарбияланат. 14 жашында Фрунзе педагогикалык техникумга кирип 1928–1933-жж. окуйт. Ал жакта адабий ийримдерге катышып, орустун белгилүү жазуучуларынын чыгармалары менен таанышат.

1930-жылы «Сабаттуу бол» гезитинин сентябрь айындагы санында биринчи жолу «Кызыл жүк» деген ыры басылып, адабий тушоосу кесилет. 1933-жылы техникумду бүткөндөн тартып, ал биротоло чыгармачылыктын артынан түшөт. Дүйнөлүк адабияттын мыкты үлгүлөрүн үзбөй окуп, билимин, тажрыйбасын тереңдетет.

Алыкул Осмонов 1935–1950-жылдар аралыгында ондон ашык ыр китептердин автору болду. Кыргыз фольклоруна кайрылып, аларды кайрадан иштеп чыгуу боюнча да көп эмгектенген. Балдар адабиятына кошкон салымы чоң. Мындан сырткары, чебер котормочу экендигин дагы көрсөттү. А.С. Пушкиндин «Евгений Онегин», А.И. Крыловдун тамсилдерин, У. Шекспирдин «Он экинчи түн», «Отелло» трагедиясын, Шота Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» жана башка авторлордун чыгармаларын кыргыз тилине которгон. Ошондой эле, бир нече драмаларды жараткан.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Сиздер окуй турган чыгарма «Толубай сынчы» деп аталат. Анда Толубай сынчы аттын тулпарлыгын сындайт. Чыгармада Толубайдын сынчылыгы жөнүндө көркөм баяндалат.

Ойлоп көргүлө: Сынчылар дегенде кандай адамдарды түшүнөсүңөр? Силер сынчыларды көргөнсүңөрбү? Мурда Толубай сынчы жөнүндө уктуңар беле? Кандай аттарды тулпар дейбиз? Тулпар аттар жөнүндө уктуңар беле? Сынчылар тулпар аттын тулпарлыгын кантип билишкен? Эмесе, акындын поэмасы менен таанышалы. Сынчылык жөнүндө түшүнүгүбүз дагы да кеңейээр.

ТОЛУБАЙ СЫНЧИ

АЗИЗ КАНДЫН СЫНЧЫГА ЖОЛУГУШУ

Замана кандай кары, кандай керең,
Замандап учкан сайын түбү терең.
Ошондой унутулган бир күндөрдө,
Кыргыздан Толубай сынчы өткөн экен.

Толубай деп Толубай атын салт кылган бар,
Не билсин ал жөнүндө жаш уландар.
Суусаган таттуу жомок ширесине,
Сөз кылат тамшанышып карыялар.

Жай бүтүп, күз аяктап, кыш жакындап,
Келгин куш, отор кетип, ордун таптап...
Кете албай мында калган карт куштардай,
Карылар көктү карайт, талган канат...

Заманды жакшы көрөт, баркын билет,
Жаштарды алдына алып эркелетет.
Төмөнкү Толубай аттуу эски дастан,
Эски аван, эски ырлардай эске келет.

Бул чындык, бир болгон иш алда качан,
Эл түгөл, азая элек Чыңгыз хандан.
Алтайдан Алай четин тегиз кымтып,
Ал кезде Азиз падыша хандык кылган.

Азиз хан жер кѳтѳргүс күчкѳ толгон,
Кол жыйнап нечен миңсан, оңдон-солдон.
Кытайдан доо алам деп кыргыз үчүн,
Чабуулга аттанууга ой ойлогон.

Ой ойлоп, чексиз ойго кѳңүлү тынбай,
Ааламдын кучагына батпай, сыйбай.
Сайратып салтанаттуу ырчыларды,
Калкына жар чакырткан мына мындай:

«Кѳл кечип, ашуу ашып, жол жүрүүгѳ,
Кабыландай кайра тартпай жоо сүрүүгѳ.
Сынчылар сындан тайбай тулпар тапсын,
Намыска, **кан сапарга** мен минүүгѳ.

Урмат чоң, **тунук туяк** тулпар тапса,
Сынчылык сынга толгон ушундайда.
Шарты ушул: Эки кѳзүн оюп алам,
Эгерде бир жеринен жазып калса...»

Уккан оюн бул жардыкты **албан дубан**,
Калдайган кѳз алдында кара туман.
Аптыгып Азиз **хандын амиринен**,
Сынчылар башын чайкап, кѳзүн жумган.

Ушундан бир аз кийин кѳп күн ообой,
Жашыл кыр, тѳрдѳн түшүп талаа бойлой.
Чарчаган бектер менен келе жатса,
Азиз хан уучулуктан жолу болбой.

Чѳк түшүп, тизе бүгүп, кыбыла карап,
Качанкы куурап калган башты кармап.
Күбүрѳп, күңгүрѳнүп бирдеме айтып,
Алыста бир укмуштуу чал олтурат.

«Баргын, – дейт, – жанындагы хан-жѳкѳрүн,
Ким экен, жакын барып байкап кѳргүн».
Ал келип салам айтса алик албай,
Чал сүйлѳйт, эки жакка бурбай кѳңүлүн:

«Аттиңай, Толубайлыгым сен билсеңчи,
Тушунда тулпарлыгыңмен билсемчи.
Туйгундай колду жарып кайып учуп,
Туйлатып, туу карматып эр минсечи...»

Келген жаш Толубай чалга минтип сүйлѳйт:
«Сен кимсиң? Билбей кайтсам, кѳңүлүм кирдейт,

кан сапарга – урушка,
жоого

тунук туяк –
кетилбеген
мыкты туяк

албан дубан – бүт-
күл эле

**хандын ами-
ринен** – хан-
дын буйругу-
нан

Бул эмне?» – деп сураса чал энтигип:
«Бул куу баш – Алпамыштын Чаар аты» – дейт...

Ушинтип Толубай сынчы сүйлөр менен...
Жаш мырза шаңдуу топко белги берген.
Күтүрөп көпкөн жаштар ортого алып,
Азиздин ордосуна алып келген.

КҮЛҮК ТАНДОО. АЗИЗ КАНДЫН КААРЫ

Эртеси Азиз падыша Толубай чалды
Вазирден тез чакыртып жанына алды.
Астынан эсеп жеткис жылкы айдатып,
Ичинен тулпар тап деп кыйноо салды.

Куп дебей, жарайт дебей, же жок дебей,
Түнөрүп күзгү узун түн түнөргөндөй,
Көрөгөч Алпкаракуш сыяктанып,
Толубай бир туякты кур жибербей.

Алдыртан ичтен сынап карап турат,
Нечен бир жибек жал ат, камыш кулак,
Көрктөнүп, көккө атылып көйрөңдөнөт,
Сынчынын көңүлү тынбайт, кандай кылат.

Жортуулга тандап минчү шок боз балдар,
Буулуккан азоо, күлүк буудандар бар.
Сынчы аке, кумурскадай кунсуз беле,
Ушунча жер жайнаган жаныбарлар!..

Ошентип, күн чак түштөн бешимге ооду,
Макталуу **сан учкулдар** өтүп болду,
Азиз хан бул көрккө мас, бул көрккө таң,
Бирок чал жерден башын албай койду.

сан учкулдар –көп күлүктөр

Аңгыча, ай-жылдыздай асмандагы
Асемдүү алтын тумар жабдуулары.
Бир-бирден **шаани менен** өткөрүлдү,
Азиздин асыл деген тулпарлары.

шаани менен – шаан-шөкөт менен

Эрке өскөн байдын жалгыз баласы окшойт,
Тулпарлар жибек килем үстүндө ойнойт.
Хан тиктейт, эми сынчым эмне дейт деп,
Бирок ал, каадасынча карап койбойт.

Азиз хан ызаланат, жини кайнап,
Баркылдап, кулдарына минтип айтат:
«Шаардан ат бүткөндөн бирин койбой
Кесирдүү сынчы алдынан өткөр айдап!»

бейит окшоп – өлүккө окшоп

Буйрук бир... кулдар макул, ошентишет,
Мейли антсин, баары бекер пайдасы тек.
Сынчы ата **бейит окшоп**, үнсүз, сөзсүз,
Былк этпейт, дабыш бербейт, көз ирмебейт.

Улуу хан бул жорукка айран калды,
«Канакей, өткөргүлө, дагы барбы?»
– Дегенде, жооп берди чур этишип:
«Бир гана Кармыш кулдун бозу калды».

Кырчаңгы, арык, ачка, эшек кейпи,
Кыбырап, сылтый басып боз да келди.
Кубанып, Толубай ыргып тура калып:
«Падышам, анык тулпар ушул!» – деди.

Азиз хан муну укканда калтырады,
Кабагын карыш түйүп каарланды.
Арсыз чал, шылдыңыңа жазаң бул деп,
Сынчынын эки көзүн оюп салды.

Хан Толубай сынчынын көзүн эмне үчүн ойдуруп таштады?

КЫРЧАҢҒЫ БОЗДУН ТУЛПАР БОЛУШУ

бүтүмгө –
чечимге

Бирок ал **бүтүмгө** таарынган жок,
Оюлган эки көзүн эки колдоп,
Аярлап аккан канын басып туруп,
Муну айтты, хан алдына келип токтоп:

датымды –
арызымды

«**Датымды** ук, акыркы жолу, улуу ханым!
Жаман боз көз куну үчүн мага калсын.
Тагдыр бир, жараткан бир калыс болсо,
Ким-кимдин жаңылганын талдап алсын».

Азиз хан ары кетти топтон чыгып,
Сынчыга «ал» дегендей белги кылып.
Жетелеп жаман бозду жолго түштү,
«Болду», – деп Толубай ата ичтен тынып.

Ошентип, көп күн батты, көп таң атты...
Шылдырап бир калыпта суулар акты.
Көрсөтпөй эч адамга, жер түбүндө,
Толубай жаман бозду багып жатты.

Чаалыкпас, арыбас кылып, ашуу, зоодо
Кайыкпас, талбас кылып борошого,
Кулпунтуп, тулпар кылып минип чыкты,
Сынчы ата туура кырк бир күн болгондо.

Кемпирин (жолду көрбөйт) алдына алып,
Артына кең олтуруп, өзү учкашып.
Сейилдеп көңүл эргип келе жаткан,
Хан жолун туура тосуп тура калып.

Сынчы айтты: «Амансыңбы, Азиз ханым,
Биз минген өзүң көргөн боз жаманың.
Кош эми, жигитчилик арың болсо,
Бул тулпар сага ылайык, жетип алгын.

Кемпири аттын оозун коё берди,
Кара жер камгак болуп тегеренди.
Азиз хан өзү баштап «Жет кармалап!»
Ана көр, көтөрүлүп кууган элди.

Аз-аздан барган сайын ызы-чуулар,
Алыстап калып жатты куугунчулар.
Аркырап учкан боздун арышына
Жер да тар, асман да тар, аалам да тар...

Шумдук ай, көзгө илешпейт эч бир нерсе,
Учат бейм, бул боз айбан чуркайт десе.
Арт жактан жалгыз дүбүрт дабыш чыкты,
Толубайлар күндүк жерге жеткен кезде.

Деп сурайт Толубай анда: «Бул кандай ат?» Кемпири:
«Чоң күрөң боз», – деп унчугат. Сынчы анда: «Билем аны,
жука туяк, Күрөңдү кудай алсын, таштакка тарт».

Боз тулпар шарт бурулду, аркырады,
Тоодой таш кумдай болуп быркырады.
Чоң күрөң жолдон тажап, бутун силкип,
Жете албай, ошол бойдон калып калды.

Эртеси экинчи күн түш мезгилде,
Угулат жер силкинткен да бир нерсе.
Кемпири: «Жээрде кашка», – деп жооп берет,
Сынчы ага: «Бул кандай ат?» – дегениче.

«О, билем жээрде кашка – жеңил кашка,
Карт эмес, эки жарым асый жашта.
Кемпирим, күнгө салгын, эсимде бар,
Бир гана мээси жука, малдан башка».

Кемпири күнгө тартты боз тулпарды,
Ансайын кызыгандай кош канаты,
Күн өтүп, жээрде кашка чуркай албай,
Ыраактап, карга болуп караандары.

Ал эми: үчүнчү күн таң алдында
Эң сүрдүү дабыш чыгат бир башкача.
Кемпири жооп берет: «Жибек көкүл,
Жээрде ат, өзү окшойт, – деп Азиз падыша».

Сынчы анда: «Жибек көкүл чын тулпар ат,
Бирок да бир айыбы бар мактоо жакпайт.
Азиздин өзү экени жакшы болду,
Кемпирим ханды беттеп алдына тарт!»

Кемпири ханга тартты сынчы айткандай,
Сынчы ата ачык ырай, жазы маңдай.
Кашкайып күнгө карап көкүрөк тосуп,
Жээрде атка мактоо салды мына мындай:

«Чиркин ай, Жибек көкүл не укмуш ат,
Чолпон көз, чүрөк моюн, алтын туяк,

Рахмат сымбатыңа», – деген кезде –
Жүрө албай туруп калды жер чапчылап.

Сынчы ата сөзүн буруп, Азиз ханга:
«Жаман боз – мен минген ат, таанып кара!
Падышам, сын баркына жете албадың,
Акыркы ээн талаада сен маскара.

Менде жок арманды угар тууган – досум,
Жана да өнөр билген жан жолдошум...
Кантейин, жаратканга айтарым бар,
Артымда атымды айтар заман болсун», –

Деди да, камчы салды боз тулпарга,
Боз тулпар жакшы кызып эми гана,
Дайынсыз сапар алып зымырады,
Эли жок, жери жоктой бул ааламда.

Жер жүзү, жер бүткөндү бүт тебелеп,
Ай менен күн ортосун жалгыз ээлеп,
Акыры бир деңизге түшүп кетип,
Ошентип, Толубай сынчы өлсө керек.

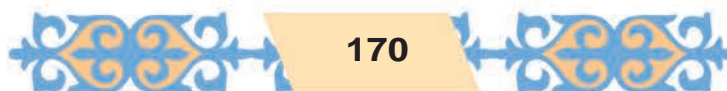
Азыр кеп бар хан жөнүндө эки-үч сабак,
Кытайга аттанган дейт колун санап.
Канетсин тулпары жок, канга батып,
Жеңилип кайтыптыр деп кеп кылышат.

Сынчы Кармыш кулдун кырчаңгы бозунун күлүк болорун кантип байкаган? Толубай боз кырчаңгыны эмне үчүн сурап алды? Сынчы ата сөзүн буруп, Азиз Ханга: «Жаман боз – мен минген ат, таанып кара! Падышам, сын баркына жете албадың. Акыркы ээн талаада сен маскара» – деген ыр саптарын кандай түшүндүрөр?

сөз байлыгың үчүн эстеп кал

кан сапарга – урушка, жоого
тунук туяк – кетилбеген мыкты туяк
албан дубан – бүткүл эле
хандын амиринен – хандын буйругунан
сан учкулдар – көп күлүктөр
шаани менен – шаан-шөкөт менен
бейит окшоп – өлүккө окшоп
бүтүмгө – чечимге
датымды – арызымды

Толубайдай сынчы бол,
Токтогулдай ырчы бол!

ЧОГУУ ТАЛДАЙБИЗ

1. Жумуш дептериңерге ырдагы «сынчы», «туйгун», «тулпар» сөздөрүнүн маанисин чечмелеп жазгыла.

Сөздөр	Лексикалык мааниси
сынчы	
туйгун	
тулпар	

2. Толубай сыяктуу сынчыларды бүгүнкү күндө кездештирүүгө болобу?
3. Акындын өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу берилген тексттин таяныч конспектисин түзүп, жоопторуңарда пайдаланыла.
4. «Толубай сынчы» поэмасынын темасы менен идеясын аныктагыла.
5. Жубуңар менен акын тууралуу ой бөлүшкүлө.
6. А.Осмоновдун «Толубай сынчы» поэмасын окуп, бири-бириңер менен ошол темада пикир алмашкыла.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. «Аттиң ай, Толубайлыгым сен билсеңчи, Тушунда тулпарлыгың мен билсемчи. Туйгундай колду жарып кайып учуп, Туйлатып, туу карматып эр минсечи...» – деген саптардын маанисин кандай түшүнөсүңөр?
2. Тексттен Толубайдын тулпарлардын сырын билген, тулпарларга мүнөздөмө берген жерлерин тапкыла.
3. Чыгарманын силерге жаккан жерин жаттап, көркөм айтып бергиле.
4. «Толубай сынчы» поэмасы силерге кандай таасир калтырды? Сынчылыкка силердин көз карашыңар?

Адабият теориясынан

КЕЙИПТЕШТИРҮҮ ЖАНА МЕТАФОРА

Метафора (гр. – өтүп кетүү) – троптун негизги түрлөрүнүн бири; бир нерсени, көрүнүштү башка бир окшош же жакын нерсе, көрүнүш менен атоо. Мисалы, оозеки жана жазуу кебинде

эң эле көп учурайт. Шарт боюнча салыштырууга да окшош. Салыштырууда белгилери бар бир нерсе башка бир нерселерге салыштырылып, ал экөөнүн тең касиеттери бирдей даражага ээ болуп турса, метафорада биринчи нерсе такыр жоголуп, анын экинчи нерсеге өткөн белгиси гана калат.

Мисалы,

*Суулары деңиз болсун,
тоосу – сепил.
Сен
калкың жеңерине
өткүн кепил.
Боло алса
жашы – жардам,
карысы – акыл,
Мертинтет, артка кетет
душман – бакыл.*

(Ж. Мамытов)

Мында, маселен, тоолор сепилге окшотулуп, метафора түзүлүп жатат. Метафора кептин эмоциялуулугун күчөтүп, тилди экспрессиялуу кылат.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ:

«БИРИНЧИ МУГАЛИМ»

Бул темада биз:

- жазуучунун повесттеринен берилген үзүндүлөр менен таанышабыз;
- чыгармалар менен кинолорун көрүп салыштырабыз;
- чыгармалардын окуяларын талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Бүткүл дүйнөгө таанымал сүрөткер, Эмгектин Баатыры жана бир канча Мамлекеттик сыйлыктардын ээси, Кыргыз Республикасынын эл жазуучусу Ч.Айтматов Талас өрөөнүндөгү Шекер кыштагында 1928-жылы төрөлгөн.

Чыңгыз Айтматовго дүйнөлүк кадыр-барк алып келген, анын новаторлук калеминен жаралган 60–70-жылдарда жазылган «Бетме-бет», «Жамийла», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Жаныбарым, Гүлсары», «Ак кеме», «Эрте келген турналар» аттуу повесттери болду. Кийинки мезгилде жазуучу роман жанрынын үстүндө ийгиликтүү эмгектенип, «Кылым карыткан бир күн», «Кыямат» жана «Кассандра тамгасы» аттуу чыгармалары жарык көргөн.

Чыңгыз Айтматовдун драматургдук өнөрү анын «Фудзиямадагы кадыр түн» (К. Мухаммеджанов менен бирдикте) драмасында жана өздүк повесттеринин негизинде кино тасма үчүн сценарийлерин жазуудан көрүнгөн. Ал очерктер, публицистикалык жана адабий сын макалалардын чебери да болуп эсептелет.

Чыңгыз Айтматов Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги, Кыргыз Республикасынын Баатыры, Германиянын искусство Академиясынын мүчө-корреспонденти, Париждеги Европа илимдер, искусство жана адабият Академиясынын академиги, Стокгольмдогу Бүткүл дүйнөлүк илимдер, искусство Академиясынын академиги болуп шайланган.

Чыңгыз Айтматов 10-июнда 2008-жылы Германиянын Нюрнберг шаарында каза болгон.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Сиздер окуй турган чыгарма «Биринчи мугалим» деп аталат. Чыгармада биринчи мектептердин ачылышындагы татаал кырдаал, өз ишине абдан берилген биринчи мугалим, анын иш аракеттери жана окуучусу Алтынайдын жетишкендиктери, ой толгоолору, айылдаш сүрөтчү бала тили менен баяндалып, андан ары ал академик Алтынай Сулайманова катынын негизинде улантылат.

Ойлоп көргүлөчү: Эгер Силер Дүйшөн мугалимдин ордунда болсоңор, эч бир ата-эне өз балдарын окууга берүүнү каалабаса, кыйын кырдаал, мектеп да жок болсо кандай жол тутаар элеңер? Силердин эң биринчи мугалимиңер ким? Азыркы учурда да мектебиңерде өз кесибин абдан сүйгөн, жанын да аябаган мугалимдер барбы? Чыгарма менен таанышкан соң, ойлорубузду салыштырабыз.

БИРИНЧИ МУГАЛИМ

(Повесттен үзүндү)

Дүйшөн агайдын мектеби

Биздин айыл Ак-Жар тоо этегинде, суулар шаркырап аккан чоң тектирде орношкон, андан ылдый, туурасынан суналган Кара-Тоого чейин түзөң өзөн, темир жол кеткен казактын сары талаасы.

Айылдын үстүндөгү адырга, мен бала чактан бери билген, эки зор терек болор эле. Бул кош терек азыр да ошол жерде. Качан карабагын, айылга кайсы туштан келбегин, элден мурун эле дөбөдө жанаша кыналышкан ушул бийик теректер көзгө учурайт. Эмне үчүн экенин билбеймин, же балалык таасирдин күчүбү, же болбосо сүрөтчүлүк кесибиме байланыштуубу, айтор, станциядан түшүп, капчыгайдан чыгып, айылды көздөй бет алганда, тээ адырда баягы кош теректер турат болду бекен деп, чыдамсыздык менен ошол тарапты акмалап караймын. Ушунчалык алыстыктан бактар канчалык бийик болбосун көрүнөрү шектүү, бирок мен үчүн алардын сөлөкөтү ар качан байкалгандай туюлат. Эрттерээк айылыма жетип барып, кош терекке ийилип салам берип, кулагымдын моокуму кангыча алардын күүлөнгөн үнүн уксам деп дайым дегдеймин...

...Мына ушул теректер турган жерди айылдагылар эмне үчүндүр

«Дүйшөндүн мектеби» – деп койчу. Кокус бир мал издеп калганда: «Ой, баланча, менин тору кунанымды көрдүңбү?» – десе, анда беркиси токтой калып: «Тээ жогору Дүйшөндүн мектебинде жылкы жүрөт, ошол жактан чалып көр» – деп, бастырып кете берчү. Чоңдорду туурап, биз дагы:

«Жүр кеттик Дүйшөндүн мектебине, терекке чыгабыз» – дей турганбыз.

...Өткөн күздө колхоздон мага телеграмма келди. Эки жылдан бери биздин колхоз өз күчү менен жаңы мектеп куруп жаткан болчу. Мектептин имараты эми салынып бүтүп, айылдагылар мени мектептин ачылышына чакырган эле. Элимдин мындай кубанычтуу күнүндө бирге болоюн деп, дароо эле жолго чыга турган болдум. Сүрөт тартыш үчүн айылга, ал турсун үч-төрт күн мурунураак бардым. Шаардан чакырылгандардан эми академик Сулайманова келет деп күтүп жатышкан экен. Ал киши мында бир күн-жарым күн туруп, ушундан нары поездге түшүп Москвага кетет экен дешти. Академик Сулайманованын келерин угуп, мен абдан кубанып калдым. Бул көпчүлүккө белгилүү илимпоз аял биздин айылдан экенин, кыз кезинде шаарга кетип, кийин окумуштуу болгонун анча-мынча угуп жүргөм. Ал эми өзү менен шаардан тааныштым. Мен көргөндө Алтынай Сулайманова чачына ак кирип, толмоч тартып, элүүлөргө таяп калган киши экен. Университетте кафедра башчысы болуп, философиядан лекция окуп, академияда иштеп, анан ар кандай коомчулук иштери менен чет өлкөлөргө барып келип турган айылдаш эженин жай отуруп, жай сурашууга чамасы келбей жүрдү, бирок ар бир жолуккан сайын, мейли жыйналышта, мейли кокус көчөдө кездеше калганда, биздин айылдын жалпы аманчылыгын сурап, менин чыгармачылыгым жөнүндө кыскача болсо да пикирин айтпай койчу эмес.

Академик Сулайманова ал күнү кечигибирээк келди. Мектептин салтанаттуу ачылышына жуп анын машинеси көчөгө келип токтогондо, жыйналышка чогулган эл бүт эле астынан тосуп чыгып, тааныган-тааныбаганы да, кары-жашы дебей тегиз учурашып кол алышты. Алтынай Сулайманова мындайды күтпөгөн болуу керек, сүйүнгөнүнөн эмне кылаарын билбей, элге кол куушура ийилип жүрүп отуруп, залдагы президиумдан орун алды. Мындай салтанаттуу жыйналыштардын нечен мамлекетте, нечендерин көргөн Алтынай Сулайманова бул жолу көзүнө жаш алып отурду. Жыйналыштын аягында пионерлер анын мойнуна кызыл жагоо тагып, гүл берип, жаңы мектептин ардак китебине анын ысымын бирден бир биринчи жазышты. Окуучулардын шаан-шөкөттүү оюндарынан кийин, кечке жуук биз бир топ мугалимдер, айыл активисттери болуп мектептин директорунун үйүндө конокто болдук.

...Ушуну менен Алтынай Сулайманова Москвага жөнөп кетти. Мен шаарга кайтып келгенден кийинки күндөрдүн биринде Алтынай Сулаймановадан ойлобогон, күтпөгөн жерден кат алдым. Өзүнүн илимий иштери боюнча Москвада көп убакыт кармаларын жазып, андан нары катында мындай дептир: «... Кымбаттуу иним, канчалык зарыл жумуштарым болбосун, бардыгын жайлаштырып таштап, мен ушул катты жазууну туура таптым... Эгерде ушунда айтылгандар сизди кызыктырса, анда өз чыгармачылыгыңызга пайдаланууңузду суранам, анткени бул мен үчүн гана эмес, биздин айылдаштар үчүн гана эмес, биздин жалпы ишке, көпчүлүккө, өзгөчө жаштар үчүн керек го деп эсептеймин. Бул менин көп ойлордон келип чыккан пикирим. Бул менин эл алдында жүрөгүмдү сунуп тартуу кылган сырым, андыктан муну канчалык көп адам билсе, мен ошончолук бактылуу болом, ошончолук эл алдында ыйык парзымды аткарып, ошончолук менин кетирген күнөөм кемийт... Эгерде жаза турган болсоңуз, мени уялат экен деп тартынбаңыз, эчтекесин жашырбай, ачыктан-ачык жазыңыз...».

Мен ушул каттын негизинде мындан нары академик Алтынай Сулайманованын өзүнүн атынан аңгемени уланткым келет.

Кеңеш өкмөтүнүн кагазы

...Бул иш 1924-жылы болгон. Ооба, мен жакшы билем, так ошол жылы...

Анда азыркы биздин айылыбыз турган жерде он-он беш түтүн жатакчылар болор эле. Анда мен он төрттөгү жетим кыз аталаш туугандардын колунда жүргөм. Ошол жылы күздө, малдуу-жандуулар кыштоого көчүп өткөндөн кийин, биздин айылга мен башта көрбөгөн, аскер шинель кийген чоочун жигит келди. Элден, жолдон оолак турган тоо боорундагы кичинекей кыргыз айылы үчүн бул өзүнчө бир чоң окуя болду. А дегенде аны-аскер башчылыкта жүрүп эми айылга чоң болуп келиптир дешти, кийин туруп-жок, кокуй, бул баягы эле темир жолго тентип кеткен Таштанбектин уулу Дүйшөн деген экен, өкүмөт аны солдаттан бошотуп, мугалим кылып жиберген имиш, мектеп ачып, бала окутат имиш дешти. Мектеп, окуу деген сөздөрдүн өздөрү эле биз үчүн анда анча тааныш эмес, жаңы сөздөр. Бул айтылгандар чынбы, жалганбы, эмне болот, кандай болот деген арада, айыл ортосундагы дөбөчөгө эл жыйналып келсин деген кабар айтылып калды. «Ой, шумдугуң кур, бул дагы кандай жыйналыш эле!» – деп сүйлөнгөн акем жаман атына минип, бастырып кеткенде, артынан ээрчип, башка балдар менен кошо мен да жүгүрүп бардым. Беш-алтоо аттуусу, калганы жөө турган кичинекей топтун ортосунда көөнө кара шинель кийген, бажырайган, кубакай жигит сүйлөп жаткан экен, биз жетип барган учурда, ээр-

де кыйшая тартып кулак салып турган атчандардын бири, анын сөзүн бөлүп жиберди:

– Эй, балам, – деди ал аптыга сүйлөп, балдырап. – Бу сеннин ата-тегиңди го билебиз: бизге окшогон кара таман. Анан сен кайдан жүрүп молдо болдуң?

Дүйшөн артына кайрыла салып, жооп берди:

– Мен молдо эмесмин, аксакал. Мен комсомолмун. Азыркы убакытта кат тааныгандарды мугалим дешет. Мен аскерде жүрүп кат таанып келдим. Менин молдолук жайым ошондой.

– А-а, бали де.

– Аның жөн экен, – демиш болушту.

– Эмесе комсомол мени мугалимдикке дайындап, бала окуткун деп жиберди. Мектепти силердин жардамынар менен тээ төбөдө ээн турган жаман тамды оңдоп ачалы деген такилип бар. Кандай дейсиңер, акылыңарды айткыла?

Баятан мышыкча сестейип, бир көзүн жумуп унчукпай ээрдин кашына өбөктөгөн Сатымкул кераяк, чырт түкүрүнүп сүйлөп койдү:

– Аныңды коё тур, окуунун бизге кереги эмне? Дүйшөн кандай дээрин билбей, көзү алаңдай түштү.

– Баса, туура айтат! – деп бер жактагылар да жабыла козголо берди.

– Биз, жер кетмендеп, жер менен эле оокат кылган дыйканбыз. А биздин балдар окуу окуп, эл сурап, өкмөт болот беле? Кой, айланайын, башыбызды катырба?..

Үндөр бастай түшкөндө, өңү бозоруп, дабышы калтыраган Дүйшөн элди айландыра карап:

– Силер балдарды окутууга каршысыңарбы? – деп сурады.

– А каршы болгонду сен зордойсуңбу? Азыр элдин өз эрки, боштондукка чыкканбыз! – деди нары жактан бир үн.

Шинелинин илгичтерин жула бере жаздап, Дүйшөн төш чөнтөгүнүн ичинен төрт бүктөлгөн кагазды сууруп чыкты да, аны колуна көрсөтө кармай кыйкырды:

– Силерге жер, суу бөлүп берген кеңеш өкмөтүнүн бала окутсун деп мөөрүн баскан ушул кагазына каршы чыгасыңарбы? Кана, кеңеш өкмөтүнүн мыйзамына ким каршы, ким? – анын «ким» деп кыйкырган сөзү бейпил жаткан күзгү абаны атылган октой жиреп, чак деп бөксөдөгү аска ташка тийгенсиди. Эч ким унчукпай баары тең тымтырс болушту. – Силер кедейсиңер, – деди Дүйшөн чарчагандай үнүн басаңдата сүйлөп, – биз өмүр бою эзиллип, тепсенди болуп келген элбиз. Өкүмөт бизди эми көзү ачылсын, кат таанып, билимге жетилсин деп жатат. Мына, ошондуктан балдарды окутушубуз керек!.. Дүйшөн деми кысталып сүйлөп бүткөндө, жана анын молдолук жайын сураган долдураган киши:

– Мейли эми, кылар ишиң болбосо, окутсаң окутарсың, – деп койду.

– Мен силерди жардам бергиле деп жатам. Тээ тиги байдан калган жаман аткананы оңдойлу, көпүрө салыш керек, отун керек...

– Ой, жигит, коё турчу! – Сатымкул кераяк дагы чырт түкүрүнүп, жумулган көзүн ымдап-ымдап алды. – Бу мектеп ачам деп кыйкырасың, үстүндө тонуң жок, астыңда атың жок, айдап койгон жериң жок, көздөп алган малың жок, сен эмне жылкы тийип оокат кыласыңбы?

– Оокатым эптеп өтөр, өкүмөт мага маяна төлөйт.

А мына ошондой де! – Сатымкул жыргагандай ыржая күлүп, төшүн какайта ээрдин кашынан өйдө боло берди. – Сөздүн аныгы эми чыкпадыбы. Сен ошол өкүмөттүн казынасы менен эле жумуштарыңды бүтөп, балдарды окутуп ал. Бизди болсо кыйнаба, өз ташпишибиз башыбыздан арылбай жүрөт.

Ушуну менен Сатымкул аттын башын бура тартып бастырып кетти. Анын артынан башкалар да тарап-тарап кетишти. Кагазын колуна кармаган бойдон турган жеринде селдейген Дүйшөн көпкө чейин ордунан козголбой турду.

Дүйшөндүн мектеп ачканын эл эмне үчүн колдогон жок?

Бир кап тезек

...Мугалимдин ал жерде эмне кылып жүргөнүнө кызыгып, бир күнү адырдан тезек терип келе жатып, үч-төрт кыз болуп кайрылып калдык. Бул жаман там башта бир байдын аткана-сы болгон. Кыш күрөөдө тууп калган бээлер кулундары менен ушунда багылып турган. Кеңеш өкмөтү чыгып, бай качып кеткен соң, аткана ээн калып, тегерегин коко-тикенек, **эрмендер** басып, киши каттабай калган болчу. Дүйшөн өгүнтөн бери тикенектердин баарын түбүнөн кетмендеп чаап, тамдын шалдырап жыгылып калган каалгасын кайра эптештирип, ураган жерлерди оңдоп жүргөн экен.

Өзүбүздүн боюбуз менен тең болгон, тезек толо колтурмачтап тагылган чоң ала каптарды көтөрүп, биз ушул жерге дем алмакка отура калганда, үстү-башы ылай болуп, жеңдерин түрүнүп алган Дүйшөн тамдан чыга келди да, бизди көрүп, бетинин терин аарчый жылмая күлдү:

Ии, кыздар, келгиле. Тезектен келе жатасыңарбы?

Биз уялганыбыздан унчукпай эле, бири-бирибизди карап, кап-каптын түбүндө отурган жерибизден «ооба» дегенчелик

баштарыбызды ийкеп койдук. Биздин уяңдык жайыбызды дароо түшүнө койгон Дүйшөн дагы жылмая күлүп сүйлөдү:

Келгениңер жакшы болбодубу, кыздар! Мына, мектебиңер даяр десек да болот. Азыр эле бир бурчуна меш өңдүү бир нерсе куруп бүттүм. Көрдүңөрбү, мору да үстүнөн чыгып турат. Эми кыштык отунубузду тамдын бир жагына жыйып салабыз да, жерге самандан калыңыраак төшөп таштап, окууну баштай беребиз. Кандай, мектепке келесиңерби, окугуңар келеби?

Кыздардын ичинен чоңураагы эле мен элем, алар унчукпай жатканынан:

– Жеңем коё берсе келем, – дедим.

– А дурус. Коё бербегенде кармап калат беле. Атың ким сенин?

– Алтынай, – дедим мен, жыртык тиземди этегим менен жаба салып.

– Алтынай... жакшы экен. Сен чоңоюп калган эстүү кыз экенсиң, – деди ал мени эркелете жалооруп карап. – Эмесе, Алтынай, сен башка балдарды да мектепке окуйлу деп ээрчиткин, макулбу?

– Макул, аке.

– Мени агай деп жүргүлө. Мектептин ичин көргүңөр келеби? Кирип көргүлө, кыздар, коркпогула.

– Жок, биз кетебиз, кетебиз! – дешти кыздар.

– Мейлиңер эмесе, окууга чогуу келгенде көрөсүңөр, бара койгула. Мен күн баткыча отунга дагы бир сапар барып келе салайын, – деп, Дүйшөн орок, жибин алып, талаага басып кетти.

Ал кеткенде биз дагы каптарды көтөрүп алып жөнөп калдык.

Мындайыраак чыкканда, менин башыма бир ой түштү да:

– Токтогула, кыздар, коё тургула, – дедим, – Мектепке отун керек экен, тезегибизди тамдын түбүнө төгүп кетели, ичкери киргизип алсын.

– Үйгө куру кол барабызбы анан, акылдуусун мунун!

Кайра барып дагы терип келели.

Койчу нары, күн кеч кирип бара жатат, апаларыбыз урушат, – деп, кыздар мага карабай, каптарын бөжөңдөтө көтөрүп чуркап кетишти.

Мен ошондо эмне үчүн анткенимди ушул күнгө чейин жакшы түшүнбөйм. Кыздар менин сөзүмө кенбөй койгонуна намыстандымбы, же болбосо тырмактайымдан шорум кайнап, кагуу-силкүү жеп көзүм каткандыктан, мени башта көрбөгөн, билбеген адамдын жүрөгүмдү жылыта эркелете карап: «сен эстүү кыз экенсиң», – деп эки ооз сөз айтканы делебемди козгоп кеттиби, айталбаймын. Бирок, азыр ойлоп-ойлоп отуруп, менин чыныгы тагдырым, менин азаптан-тозоктон өткөн таалайым ушул бир кап тезектен башталдыбы деп да кетем. Анткени так ушул күнү

бул жоругумдун аягы эмне болот деп тартынбай бел байлап, өмүрүмдө биринчи жолу өзүм туура деп тапкан оюмду иштедим. Айтор, жолдошторум мени таштап кеткенден кийин, мен кайра жүгүрүп отуруп Дүйшөндүн мектебине келдим да, каптагы тезекти там түбүнө төгө салып, тызылдаган бойдон адырын, кокту-колонтун аралап тезек терүүгө шашылдым.

Алда кандай зор эрдик көрсөткөндөй жүрөгүм алып учуп, адегенде бет алды эле чуркап кете бердим. Адыр үстүндө кылкылдаган күн иреңи өчкөн күзгү чийлердин сыйда көкүлүнө жалын ойнотуп, боз топурак жерди кызыл-сур түскө боёп, бирөөгө кичинекей бир жакшылык кылганымдан дикилдеген жүрөгүмдө канчалык кубаныч бар экенин билгендей, менин тытык бешмантымдын күмүш топчуларына чагылыша, жүзүмдөн, маңдайымдан эркелетип балкыган нур төгүп жатты. Биринчи жолу өз күчүмдү сезип, менин да колумдан бир нерсе келет экен го деген ой менен, көз көргөн жер, асман, шамалга кайрылып: «Билип койгула! Мен эми сөзсүз мектепке окуйм! Өзүм гана эмес, башка балдарды да ээрчitem!» – деп көңүлүм көтөрүлүп, сыймыктанып келе жаттым. Ушинтип жүгүрүп бара жатып, бир убакытта эсиме келе түштүм да, жерден тезек издей баштадым. Демейде жайнаган тезек азыр эмне үчүндүр табылбай жатты. Элеңдеген көзүмө тезектер анда-санда гана бир көрүнүп, караңгы түшкүчө кабым толбой калат экен го деп, ого бетер шашып, ансайын эсим чыкты. Айткандай менин кабым ортолой электе күн батып, аңгыча болбой айлана да караңгылай баштады. Мындай ээн жерде жалгыз болуп көрбөгөн элем. Үн жок, жан жок чийлүү адырга түн канаты жайылып, мени бул жерде бир нерсе кармап калардай, капты ийиниме арта таштап айылды көздөй жүгүрдүм. Корконумдан бакырып ыйлагым келди, балким, ыйлап да жиберер элем, бирок Дүйшөндүн жанагы айтканы эсимден чыкпай, ал мени көрүп тургансып, уялганымдан чымырканып, үн чыгарбай келе жаттым.

Ала-шала тер болуп үйгө жетип келгенимде, очок боюнда от жагып отурган жеңем өйдө тура калды. Жеңем урушчаак, начар аял эле.

Сен кайда жүрөсүң, ыя? – деди ал жулунуп. Мен жооп кайтаргыча болбой, колумдагы капты жулуп алды:

– Караңгы түнгө чейин сандалып жүрүп тергениң ушулбу? – Кыздар айтып койсо керек. – О, өлүкканаңды көрөйүн, шүмшүк, мектепте сенин эмнең бар экен! Мектептен айланат бекенсиң! – Жеңем менин кулагымды толгой кармап, желкеден нары койгулай баштады. – Ит жетим, көк жетим, томаяк! Бөрү баласы ит болбойт: элдин балдары үйгө ташыса, сен үйдөн ташыйсың! Экинчи ошол жакка басып көр: шыйрагыңды ташка чагып, талпагыңды сыйрып, туз куям. Мектепчилин мунун!

...Мен сөз да, үн да кайтарбадым. Очоктун боюнда бүрүшүп, дабыш чыгарбай ыйлап отурдум. Бул акмак катындын урган-сокконуна ыйлабас элем, андайга бышып бүткөнмүн, менин ыйлаганым – жеңем мени эч убакта мектепке жибербесин түшүндүм.

Ушинтип ыйлап жатып, талпакка бүк жыгылган бойдон уктап калган экем, түшүмдө: караңгы түн каптаган ээн адырда тезек терип жүргөн экенмин, бир убакытта чийдин арасынан жеңем болуп ыржайган кара катын чыга калды да, мени көздөй атырылды. Капты көтөрүп качып жөнөдүм. Жүрөгүм оозума тыгылып, дем бербей, бутум чөпкө оролуп, кадамым арбыбайт. Кара катын артыман жетип келип, мени жерге көтөрө чапты да, жулмалап тумчуктура баштады. Ал менин колумдан кап талашып жатты. «Бербейм, тезекти мектепке алып барам! Коё бер, мени коё бер!» – деп чаңырып жаттым.

Алгачкы мектептин көрүнүшү кандай? Алтынай кыздарга эмне сунуш айтты? Сунушуна көнбөгөн кыздардан кийин калып, Алтынай эмне кылды?

Алтынайдын үмүтү

Ушундан эки күндөн кийин, эртең менен айыл арасында иттер үрүп, кишилердин үндөрү угулуп калды. Көрсө, Дүйшөн айылды үймө-үй кыдырып, балдарды окууга чогултуп жүргөн экен. Анда айыл көчө эмес, ар-ар жерден орношкон бозоргон котур там. Он чакты баланын тобу менен ээрчите жүргөн Дүйшөн тигил үйгө бир кирип, берки үйгө бир кирип аралап жүрдү. Биздин үй эң четте болор эле. Алкылдаган жеңем экөөбүз эшикте соку жанчып, акем темир жолдун базарына эгин алып барып сатам деп, короодо ороо ачып жаткан. Зылдай оор сокбилекти энтигип өйдө көтөргөндө, улам көзүмдүн кыюусун салып, Дүйшөндөр жакты карап жаттым. Алар биздин үйгө жетпей кайрылып кетеби деген коркунучта болдум. Жеңем мени мектепке коё бербесине көзүм жетип эле турса да, алда эмнеден үмүттөнүп, эч болбосо, мугалим мында келип, менин бул жерде экенимди көрсө экен деп, чыдамсыздык менен күтүп, «келтирегөр, кудай келтирегөр!» – деп кудайдан тиледим.

Дүйшөн менин мында экенимди биле койгон эмес чыгар, айтор, катары менен кыдырып, бизге да келип жетти.

– О, жеңе, иш илгери! Мына, бул балдар болуп баарыбыз конокко келдик! – деп Дүйшөн жайдары күлүп салам берди.

– Келгиле, – дегендей жеңем анын келишин жактырбай күңк этти. Акем болсо ороо казган жеринен башын да өйдө көтөргөн жок.

– Кана эмесе, бүгүн окуу башталат. Кызыңар нече жашта? – деп, Дүйшөн эшикте жаткан моло ташка отуруп, балдарды тизмелеген кагазын даярдады. Жеңем жооп кайтарбай, ачуусу менен **сокбилекти** күрс эткизе, аны ыкшап-ыкшап алды. Эми эмне болот деп ичимден кыпылдап, жаным жок. Дүйшөн мени карап, баягыдай жүрөгүмдү жылыта, күлүп койду.

Алтынай, жашың канчада? Мен коркуп унчуккан жокмун.

Мунун жаш-пашын эмне кыласың? – деди алкына кайрылган жеңем. – Буга окшогон томаяк куу жетим эмес, наңды «нана» деп жүргөн аталуу-энелүү эркелер да окубай жүрөт. Тетиги ээрчиткен балдарды эле окутуп ал, мында ишиң болбосун.

Дүйшөн ордунан секирип тура келди. Өңү кумсарып, бүркүт канат каштары куушурула түштү:

Бул эмне дегениңиз. Жетим деген кудайга жазыптырбы! Жетим кыздар окубасын деген закон бар бекен?

Закун-пакунуң менен ишим жок.

Байкап сүйлөңүз. Бул кыз сизге кереги жок болсо, кеңеш өкүматына керек! Жооп берип калып жүрбөңүз!

Ой, сен каяктагы чоң элең? Багып жүргөн кызымды мен билемби, же жериңден ооп тентип келген сен билесиңби?

Бул иштин аягы эмне болуп бүтөөрүн кудай билсин, тек ушул учурда ородон белчесинен болуп акем чыга калды. Ал аялынын үй башкарып, сөз баштаганын жактырчу эмес. Өзү турганда аны кынына киргизип, сабай турган. Бул жолу да анын ошол чорт мүнөзү кармады окшойт:

Эй, катын! – деди ал, ородон чыга кыйкырып. – Сен качантан бери элди башкарып, биларман болуп кеткенсиң. Көп сүйлөбөй ишиңди кыл. Айда, Таштанбектин баласы, чатагыңды кой, алып кет кызды мектебиңе, окутасыңбы, чокутасыңбы айда, чатагың керек эмес, алып кет...

– Муну мектепке талтаңдатып коюп, **сокуну** ким жанчып, **жаргылчакты** ким тартат экен! – деп жеңем дагы булкунду эле, акем анын оозун жып басты:

– Жап жаагыңды калжырабай! Дегеним деген, айттым бүттү!.. Мына ушинтип жатып мен биринчи жолу мектепке бардым.

Ушундан тартып Дүйшөн күнүгө эртең менен айылды үймө-үй кыдырып, бизди мектепке алып барып жүрдү.

Биринчи күнү ал бизди жерде төшөлгөн саманга олтургузуп, колубузга бирден дептер, бирден калем, ар бирибизге атайлап жасалган кичинекей тактайдан бери берди да:

Муну тизеңерге коюп, кат жазасыңар, – деди.

Мен силерге балдар, арип жазууну, сөз, сан жазууну үйрөтөм, – деди, – Өзүм эмнени билсем ошону окутам...

Айткандай эле Дүйшөн билгенин аябай, ар бирибиздин үстүбүзгө үйрүлүп, калем кармоодон тарта үйрөтүп, биз укпаган саясый сөздөргө чейин түшүндүрүп, окутууга аракеттенип жатты. Азыр ойлосом, колунда кармаган алиппеси жок бул чала сабат, эки сөздү эптеп кошуп окуткан жаш жигиттин, албетте, анда окутуунун тартиби, жол-жобосу жөнүндө эчкандай кабары болгон эмес. Окутат десе ушул деп өз билгениндей, өзүнүн оюна туура келгениндей окута берген. Бирок, анын ак пейилинен кылган аракети, менимче, талаага кеткен жок. Анткени, ошондо биз үчүн, айылынын четине чыгып көрбөгөн тоо койнундагы кыргыз балдары үчүн, бул мектеп деп аталган туш-туш жыртыгынан шамал ышкырып, эшигинин жылчыктарынан тээ алыстагы ак карлуу тоо чокулары көрүнгөн ышталган котур тамда кулак угуп, көз көрбөгөн укмуштуу жаңы дүйнө ачылды. Биз ошондо эле Олуя-Ата, Ташкенттерден да чоң Москва деген Ленин жашаган шаар бар экенин, баш-аягы Таластын өрөөнүндөй деңиздерде тоодой болгон кемелер сүзүп жүргөнүн, чыракка жаккан май жердин астынан чыга турганын билгенбиз. Эл байып, турмуш оңолгондо биздин мектеп столдор коюлган чоң ак там болоруна биз ошондо эле ишенгенбиз.

Анча-мынча арип тааныгандан кийин, «ат», «таканы» жазалбай жатып, кат жүзүндө биздин биринчи оозанган сөзүбүз – Ленин болгон. Биздин саясы алиппебиз: «бай», «кедей», «батрак», «кеңеш» деген сөздөрдөн түзүлгөн. Ушунун баарын бизге Дүйшөн колунан келишинче үйрөтүп, түшүндүрүп, окутуп жатты.

Дүйшөн атасы менен кошо темир жолдо иштеп жүрүп, Михаил Семенович деген карыя мугалимдин колунда эки кыш окуп жүргөнүн, аскерге баргандагысын, актар менен согушкандагысын кызыгып угар элек. Ал эми Ленин тууралуу Дүйшөн өз көзү менен көрүп келгендей сүйлөр эле. Эгерде анча-мынчасы ооздон-оозго өткөн элдик жомок болсо да, биз үчүн анын баары сүттөн ак чындык болчу. Биз эч бир күмөн санабай туруп

кээде сурап калар элек: «Агай, Ленинге салам бергенде кол кармаштыңыз беле?» Анда биздин мугалим башын чайкап: «Жок, балдар, жүз көрүшүп жолуга албадым», – деп ошого өкүнүп, үшкүрө турган.

Ал ар бир айдын аягында «волуска» барам деп жөө кетип эки-үч күн жол жүрүп келчү. Ушул арада биз аны кадимкидей сагынып калар элек. Жанымдан артык бир тууганым келердей, жеңеме байкатпай, улам-улам төмөн жактан жол карап, мугалимдин куржун көтөргөн карааны кайсы жерден көрүнөр экен, жайдары мүнөз күлкүсүнө качан тоюп, жүрөгүмдү жылыта караган көздөрүн качан көрөр экем деп чыйпылдап күтөр элем.

Дүйшөн окуткан он чакты балдар-кыздардын ичинен чоңураагы эле мен болчумун. Балким, ошондуктан сабакты дурусураак билгени да мен элем. Бирок ал гана эмес, мугалимдин ар бир айткан сөзүн, көрсөткөн арип, жазууларын мен ыйык түрдө көңүлүмө алып, бүт ыкласым салып үйрөнө турганмын. Мен үчүн андан чоң, андан артык жумуш болгон эмес. Дүйшөндүн берген дептерин аяп, кай жерде жүрбөйүн, ороктун учу менен жерге чийип, дубал боорлоруна, кар үстүнө арип салып, сөз жазып окугам. Өз көңүлүмдө мен үчүн Дүйшөндөн жакшы, андан билимдүү киши болгон эмес.

Дүйшөн окуучуларды мектепке кантип чогултту? Алтынайдын мектепке баруусуна ким тоскоолдук кылды? Алтынай мектепке кантип барып калды? Дүйшөн балдарга биринчи сабакты кантип өттү?

Кош, биринчи мугалим!

...Ушундан эки күндөн кийин Дүйшөн мени жолго узатып станцияга алып келди.

Айылга калууну мен өзүм туура таппадым. Эл дагы менин мунумду туура деди окшойт. Муунчак-түйүнчөгүн көтөрө жүгүрүп ыйлашкан Сайкал энем менен Картаңбай атам түгүл, күйдүргү сүйлөгөн Сатымкул кераяк да, айылдын четине узата чыгарышты:

Барагой эми, балам, ак жолуң ачылсын! – деди ал. – Коркпо, бу Дүйшөн мугалимдин айтканы менен болсоң, асти кор болбойсуң, эмнесин айтасың, ага биздин да көзүбүз жетип калды...

Мени менен Дүйшөндүн мектебинде бирге окуган балдар көпкө чейин арабанын артынан чуркашып коштошушту.

Волуста, дагы бир он чакты жетим балдар менен кошо, мени Ташкентке балдар үйүнө жиберүүнү чечишти.

О, айланайын капчыгайлуу, бай теректүү станциям! Жүрөгүмдүн теңи түбөлүккө ошол жерде калды окшойт. Жакын арада поезд келип, биздин айрыларыбызды билгендей, тобу менен шыкаалашып турган карагай бойлуу теректер, күүгүм аралата соккон шамалга ыргалышып бирине бири сүйкөнүп, алда эмнелерди шыбырашып, үшкүрүк тартып күүлөнүп турушту.

Демейде ар нерсеге кайраты бек Дүйшөн, бул жолу канчалык чымырканса да, ичтен сызып кайгырганын жашыра албады. Ал мени кайта-кайта тигиле карап, жакамдын топчуларына чейин эркелете сылап, кыя албай турду.

Мен сени өмүрү жанымдан алыс чыгарбас элем, Алтынай, – деди. – Бирок менин билимим жетпейт. Кантейин, окуунун чыныгы жолунан сени калтыра албаймын. Мен болсо ушул жерде кармашып балдарды окута берем. Күчүм канча жетсе, ошончо окутам. Балким, кийин сен дагы мугалим болуп балдарды окутуп калсаң, биздин жаман мектепти эстеп күлөрсүң...

Бул арада талааны жаңыртып, оттору балбылдаган поезд көрүндү. Станциядагы элдер жүктөрүн көтөрүп, темир жолго шыкап келишти.

Мына эми, азыр жөнөйсүң! – деди Дүйшөн, колумду кармап.

Бактылуу бол. Канатыңды жазып талпынгын, Алтынай. Эчтемеден тайманба, чабыттап учкун, окуй бер...

Сүйлөөгө дарманым келбей, мен ыйлап эле тура бердим.

Ыйлаба, Алтынай, – Дүйшөн менин жашымды аарчып, ошондо эсине кандай түшкөнүн билбеймин: – Баягы биз тиккен теректердичи, Алтынай, мен өзүм багып өстүрөм. Аман болсок, кайрылып бир келсең, кандай болгонун көрөсүн али! – деди.

Аңгыча жарк-журк этип шарактаган поезд да келип жетти.

Кана эми, беш көкүл чачыңдан айланайыным, бери болчу, маңдайыңдан өбөйүн! – Дүйшөн мени бекем кучактап, чачымдан жыттап, маңдайымдан өптү. – Сапарың ачылсын, жоодураган көзүңдөн айланайыным...

Вагондун тепкичтерине чыгып, тигиндей барып кайрылсам, сындыра чабылган колун мойнуна асынган Дүйшөн, берки соо колун сунуп жүткүнө берди эле, поезд ордунан козголуп, жылып жөнөдү.

Кош, Алтынай! Кош, чырагым! – деп кыйкырды ал.

Кош, агай, кагылайын, айланайын агай! – дедим мен.

Вагонду жандап жүгүрүп келе жаткан Дүйшөн, бир убакытта артта кала берип, станциянын капчыгайы солк эте түшкөндөй:

– Алтынай! – деп баягыдай, бирок андай да эмес, оюнда турган алда эмнени айтпай калып, өкүнгөндөй кыйкырды. Жүрөктүн түпкүрүнөн атырылып чыккан бул кыйкырык ушул күнгө чейин кулагыма угулуп тургансыйт.

Капчыгайды аралап, тешкен тоодон чыгып, улам күч алып ылдамдаган поезд, казактардын даркан талаасы менен эпкин-

деле күпүлдөп, мени жаңы турмушка, жаңы күрөш, жаңы эмгекке алып кетип бара жатты.

Кош, биринчи мугалимим! Кош, биринчи мектебим! Кош, балалык чагым, кош, жер кыртышынын астында көзү ачылбай калган тунук булак өңдүү, эч ким билбеген менин биринчи, менин наристе сүйүүм!

Алтынайды чыныгы билим жолуна ким узатты? Коштошуп жатышканда эмнелер жөнүндө сүйлөштү?

Кайран теректер!

Дүйшөн айткан чоң шаарда, чоң мектептерде окуп, рабфакты (жумушчулар факультети) бүтүргөндөн кийин, мени Москвага – марксизим-ленинизм институтуна жибершти. Мына ушул узак жылдарга созулган мезгилдин ичинде, нечен жолу окуунун кыйынчылыгынан мөгдүрөп жыгылардай болгонумда, Дүйшөндүн айткандары ар качан мага күч-кубат берип, мени кайраттандырып, шыктандырып алга сүрөдү. Анткени, элдин бир окуганын мен эки эсе, үч эсе, беш эсе көп окуп, он эсе көп кайталап, адамдын бала чакта окуй тургандарын мен кайра баштан үйрөнүүгө мажбур болдум.

Биринчи диссертациямды Москвадан коргодум. Мен үчүн бул чоң эмгек, чоң жеңиш болду. Бул мезгилдин ичинде айылга кайрылып барууга чолом келбеди. Аңгыча согуш чыгып кетти. Кеч күздө Москвадан эвакуацияланып Фрунзеге кетип бара жатканымда, Дүйшөн узаткан станциядан түшүп калып, биз тараптагы совхоздун арабасына отуруп, айылга бардым.

О, айланайын тууган жерим ай, кан төгүлгөн кыйын учурда кайрылууга туура келди. Айыл-кыштак көбөйүп, жолдор, көпүрөлөр салынып таанылгыстай өзгөрүлгөнүнө канчалык кубансам да, согуштун кесепетинен томсоруп келе жаттым.

Айылга жакындай бергенде, колхоздун жаңы салынган бакдарактуу көчөлөрүнө карап, биздин мектеп турчу дөбөгө көз жүгүрткөнүмдө, демим оозума тыгылып токтоду – шынарлаган эки терек, жанаша кыналышып, дөбөдө чайпалышып турушкан экен. Дайым ичимден «агай» – деп жүрчү кишини, биринчи жолу өз аты менен

«Дүйшөн» – деп шыбырадым. «Рахмат сага, Дүйшөн, сенин бардык кылган жакшылыгыңа, мени унутпай жүргөнүңө рахмат! Жаным курман сага, мугалимим!».

Менин бетимден аккан жашты көрүп, арабакч бала чочуп кетти:

– Сизге эмне болду, эжеке?

– Анчейин, иним, тек өзүмчө. Сен бул колхоздун элин тааныйсыңбы?

– Таанычу элем.

– Дүйшөн деген башта мугалим болуп жүрчү кишини билесиңби?

– Дүйшөн? Ал киши аскерге кетти жакында. Ушул арабам менен бир топ элди кошо районго өзүм жеткирип келдим.

– Аял, балдары барбы?

– Ооба, бар. Үйү суунун тиги маңдайында.

Көчөнүн четине келгенде, мен арабадан түшүп калдым.

Кантээримди билбей ойлонуп туруп калдым. Мен баланча элем, мени тааныйсыңарбы, – деп мындай тополоңдуу күндө үймө-үй кыдырып таанышууну туура таппадым. Дүйшөн болсо аскерге кеткен экен. Анан калса жеңем менен акем турган жерге өмүрү басып келбеймин деп өзүмө ант бердим эле. Адамга көп нерсени кечирүүгө болот, бирок, мындай ишти, менимче, ким да болсо, кечире койбос. Ушулар менин мында келип кеткенимди билбесин да, укпасын деген ой менен, көчөнү аралап айылдын сыртына чыктым да, теректер турган дөбөгө бардым.

Кайран теректер! Арадан канча заман өткөнүн ушундан эле билүүгө болбойбу. Саламатсыңбы, асыл зат теректер!

Силерди элдин келечегин тилеп тиккен, багып-өстүргөн кишинин айткандарынын баары келди. Мына эми ал эл-журтун душмандан коргош үчүн кан майданга аттанып жөнөп кетиптир... Мынча эмне үрөйүңөр учуп, муңдана шуулдайсыңар? Кыш келе жатат, саргарган жалбырактарыңарды шамал отоп, жылаңач калганыңарга кейип турасыңарбы? Ооба, бороон-чапкындуу кыш да болот, бирок жаз да келет... Кейибегиле, теректер, муңдан-багыла... Биз силерди жакшылыкка багыштап тиккенбиз. Силер толукшуп бүрдөгөн жаздын биринде жеңиш да келер, тынчтык да келер...

Зор теректердин чайпалган чокуларынын күүсүн тыңшап мен көпкө дейре ушул жерде турдум. Булактан келген арыкты жакында гана кимдир бирөө чаап тазалап койгон экен, суу сызыла агып, нымдалган жалбырактарды бетине көлкүтө айдап бара жатыптыр. О, колуңдан айланайын, мугалимим!.. Жеңиш менен эсен-соо согуштан кайтып кел...

Дөбөнүн үстүнөн айылда турган жаңы мектепти көрдүм да, биздин мектепти карасам, орду да жок.

Ушуну менен мен жолго чыгып, дагы бир арабага түшүп, станцияга кеттим.

Согуш болду, согуштан кийин да жылдар өтүп жатты, бирок айылга, ар кандай иштерге байланыштуу экинчи кайрылып баралбай жүрдүм. Анын себеби көп, актанайын деген жерим да жок, анткен менен элден кол үзүп, каттабаганымды чоң күнөө деп эсептеймин. Заманым, тагдырым ошондой болдубу, тур-

мушка кеч чыктым. Бирок, багым бар экен, жолдошум экөөбүз балалуу-чакалуу болуп, ынтымакта жакшы турабыз. Мен азыр философия илиминин докторумун, ар кандай коомчулук милдеттерим бар... Буларды айтып жатканым: көп кырдуу күндөлүк турмуштун кызыктуу убаракерчилигинде жылдар өтүп, күн өтүп, мен эч убакта унутпас ыйык нерсени эсимден чыгарбасам да, анын таасири солгун тартып, мезгилдин куму баскан эски булак өңдүү уезү бүтөлө берген. Аны менен кечээ жакында айылга барып ошондо гана сездим...

Алтынай кийинчерээк билим алуу аркылуу кандай даражаларга жетишти? Айылга барган Алтынай Дүйшөндүн согушка кеткенин угуп, эмне кылды? Зор теректер алдында эмнелерди ойлоду? Эмне үчүн ал эч кимге жолукпай кайра кетип калды?

Алтынайдын каты

Жолдош окуучулар, аңгеменин аягында мен дагы бир ирет Алтынай Сулайманованын катына кайрылгым келет. Анда мындай деген жерлери бар: «Эмне үчүн баягында айылдан тез аранын ичинде кеткендигимдин себеби сизге эми белгилүү болгон чыгар. Мунун баарын ошондо эле отуруп элге айтып түшүндүрүп берсем да болмок эле, бирок өзүмдүн кетирген билбестигиме өтө капа болуп, өтө нааразыланып, бул бойдон Дүйшөн карыянын астына барып жүз көрүшүп, салам бералбастыгымды сезип, жана да бул иш жалаң гана бизге эле тийиштүү эмес, көпчүлүккө керек экенин түшүнүп, эртерээк жолго чыгып, эртерээк ойлорумдун баш-аягын жыйнап, өткөн-кеткенди тактап, тийиштүү сөзүмдү кат жүзүндө кабарлоону туура таптым. Анткени ошондо жаңы мектептин кадырлуу төрүндө мен эмес, сиз да эмес, башкалар да эмес – биринчи мугалимибиз Дүйшөн аксакал отуруш керек эле. Мектептин ачылышын ушул киши жарыялап, жана башка урмат-сыйын ушул киши көрүш керек эле. Тескерисинче, биз үлпөттүн үстүндө отурган кезибизде, дале болсо, ушул алтын киши куттуктоо телеграммаларды ала чаап келди. Түшүнсөк, уят эле иш болду. Дүйшөндүн кандай мугалим болгонун азыркы жаштар билбейт, мурункулар болсо, ажалы жетип өлгөнү бар, согушта курман болгондору бар. Ал эми мунун баарын кабарлап айта жүрүү түздөн-түз менин милдетим эле. Бирок, айылга каттабай жүрүп, мурункунун бардыгы унутулуп, эстен чыгып кетпесе да, алыска катылган буюмдай болуп, көмүскөдө кала берген.

Аман турсак, мен али Дүйшөн мугалимиме барып, кечирим сурап өтүнөм. Менимче, ал киши экөөбүз бири-бирибизди түшүнө турган жалпы тил табарбыз. Кеп азыр башкада болуп жатат. Биз кээде унутпас нерселерди унутуп, эскирбес жоо жагагын эскирди деп, аны пайдаланбай жүрөбүз.

Ушуну менен өзүбүздүн тарыхты жардыланып, жаштарды тарбиялоо ишинде көп кемчилик кетирип келе жатабыз. Болбосо, мага окшогон менин замандаштарым, Дүйшөн сыяктуу биздин жаңы доорду орнотууда өмүрүн кыйып, жаштыгын берип, жүрөгүн жүрөк кабы менен кошо элге сууруп берген эбегейсиз эмгек, эрдик көрсөткөн, «мен мындай элем!» – деп төшүн какпаган карапайым, асыл жүрөктүү бир канча адамдар жөнүндө биз мурунтан элге жеткирип айтып жүргөн болсок, анда алар унутулуп, көз жаздымда калып, анан калса, тамашага айланып кетпес эле го! Биз буларды сыйлабасак, өзүбүздү сыйлабаганыбыз, кылымдар аттап басып өткөн жолубузду сыйлабаганыбыз. Азыркы кезде кээ бир жаштар чалчакташып, Совет өкмөтүнүн алгачкы тарыхы жөнүндө кеп болсо, ой коюңузчу качаңкы немелерди, анын баары айтылып бүтпөдүбү эми деп, манчыркашат. Жок, качанкы эмес, азыр атом менен космостун доору болсо да, революция жараткан Дүйшөндөр даде биздин катарыбызда. Азыркы жаштар үчүн Дүйшөн сыяктуу адам мисал болуп, үлгү боло албайбы? Эгерде биз баарыбыз ошол Дүйшөндөй эле болсок, аң-сезимибиздеги коммунизм алда качаңкы болор иш.

Дүйшөн мугалим болуп жүрүп, билимим аз деп өкүнөр эле. Анысы ырас. Бирок кээ бир азыркы жогорку билимдүү, маданияттуу мугалимдер Дүйшөн сыяктуу өз кесибин сүйүп, жүрөк жалыны менен ошого берилсе болор эле. Анткени, мугалим деген талмудист (китептин айтканынан чыкпаган) эмес, ал кайсы доордо болбосун, дайым – революциялык тарбиячы, антпесе анын коомго берген пайдасы кем болот...

Кымбаттуу иним, сизге кат жазышымдын дагы бир максаты: айылга барып, жаңы ачылган мектептин атын «Дүйшөндүн мектеби» – деп атоону элге сунуш эткени жүрөм. Ооба, так ушул катардагы колхозчу, азыркы убакытта почточу болуп жүргөн кишинин атынан. Сиз дагы менин ушул сунушумду колдосоңуз деп суранам.

Москвада азыр саат түнкү эки болду. Мейманканасынын балконуна чыгып, бийиктен от жайнаган шаарга карап, эртерээк айылыма барып, ушул кишиге ийилип салам берип, сакалынан өпсөм деп тилейм...»

Бул сүрөттү мен азыр тартып бүтө элекмин. Анын кандай болуп чыгарын эмитен айтуу да кыйын. Күнүгө таң заардан туруп, мурда долбоорлогон айрым вариант, сүрөтчө этюддарды кайра баштан карап чыгам да, үн катпаган таңкы тынчтыкта аркы-терки басып ойлоном. Жок, мен али көңүлдөгүнү табалекмин, иштин

баары алдыда. Бул сүрөт азырынча ойдогу тилек гана, жүрөктө толкуган, кан тамырында жүгүргөн элес, үмүт, кыял...

Ошондой болсо да, бүтө элек чыгармамды ортого салып, силер менен кеңешип турган кезим. Албетте, менин бул эмгегим биздин айылдын биринчи мугалими, биринчи коммунисти, азыркы убакытта почточу болуп жүргөн Дүйшөн аксакалга арналат. Канткенде бул ташкындаган чындыкты сүрөткө, боёкко сыйгарып, канткенде анын жалындуу элесин жоготпой, канткенде ошол кездин күрөшкө толгон кармашуусун, адамдын тагдырларын азыркы күндөргө чагылыштыра көз алдыга келтирип, аны көркөм чыгарма катары элге тартуу кыла алам? Мен бул сүрөттү тартпай коё албаймын, бирок эмне үчүн сүрөтчү болуп туулдум экен? Бирде, – колумдан эч нерсе келбестей апкаарып, заманам куурулат, бирде тоо омкоро тургандай бел байлап: «Кана! Эмнени тартсам? Кандай кылсам?» – дейм. Бала кезде эчтекесин билбей жүрүп, өзүнчө эле сыйкырлана берген айыл үстүндөгү Дүйшөн менен Алтынайдын теректерин тартсамбы? Дөбөдө чайпалышкан кош теректер азыр да көз алдымда. Анын бийик бутагына чыгып отурган жылаңайлак, жылаңбаш, туурук беттүү тентек бала тээ алда кайда мунарыктаган мейкиндиктин көркүнө суктанып, шамал аралаган терек күүсүн тыңшоодо. Буларды тиккен кишилер кийинки жаш муундар ушинтип терек үстүнөн аймакты кеңири көргөндөй, илимдин чокусун чыгып, турмуштун тереңине көз чаптырсын деп тилебеди беле... Же болбосо, «Айылдын биринчи мугалими» – деп Дүйшөн балдарды мектепке ээрчитип бара жатканда, бирин жонуна мингизип, экинчисин колуна көтөрүп, суу кечип бара жаткандагысын тартсамбы? Же Алтынайды поездге салып, алыс сапарга узатканын тартсамбы? Койчу, ушундай эле толгон ойлор, долбоорлор, түгөнбөс изденүүлөр. Булардын кайсынысына келип токтоймун, тарткан сүрөтүм кандай болот, мен али билбеймин. Менин көзүм жетип турган бир гана нерсе бар: мен талыкпай изденем...

Алтынай өз катында эмнелерди жазган?

 – сөз байлыгың үчүн эстеп кал

эрмендер – кермек, ачуу даамдуу, башында майда, тоголок бүдүрлөрү бар куурай.

сокбилек – сокунун жанчуу, күйшөө, майдалоо үчүн ургулай турган кошумча куралы.

соку – данды ичине салып, сокбилек менен күйшөө, жанчуу, майдалоо үчүн колдонуучу жыгач же темирден жасалган ичи оюк үй буюму.

жаргылчак – данды майдалоо үчүн колдонулуучу эки беттелген тегерек таштан жасалган ортосу оюк, үстүңкү бетинде кармап тегерете турган туткасы бар курал.

Тарбиянын кени мектепте.

Жети элдин тилин бил, жети түрлүү билим бил.

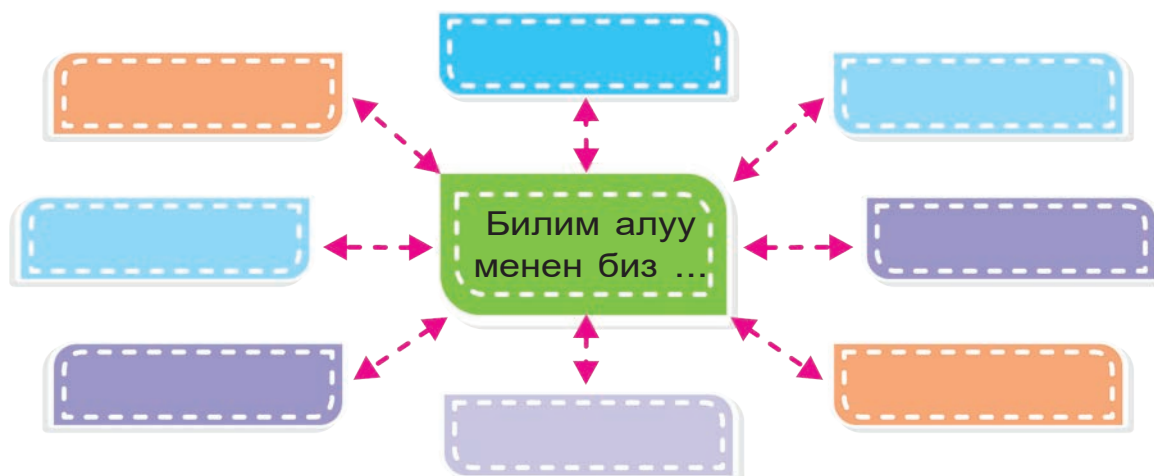
ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Алтынайдын бактысы чын эле окуудан ачылдыбы?
2. Азыркы учурда Алтынай сыяктуу балдарга камкордук көрүлөбү?
3. Дүйшөндүн ишин өз учурундагы эрдик деп атаса болобу?
4. Эмне себептен Дүйшөн Алтынайга «Сен чоң окумуштуу адам болосуң» деди?

– топ менен иштейбиз.

Ар бир топ төмөнкү презентацияны толтурат. Эмне үчүн? Кантип? Эмне максат менен? деген суроолорго жооп берет.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Силердин эже-агайларыңарга болгон урматыңар кандай?
2. «Менин мектебим», «Менин мугалимим» деген темада эссе жазгыла.

«Биринчи мугалим» көркөм фильмдин көрүп, чыгарма менен салыштырып айтып бергиле.

СЮЖЕТ ЖАНА КОМПОЗИЦИЯ.

Сюжет (фр. – предмет) – адабий чыгармадагы мүнөздөрдүн өсүшүн жана өз маанилерин ачып берүүчү конкреттүү окуялардын системасы. М.Горькийдин сөзү менен айтканда сюжет: «Байланыштар, карама-каршылыктар, симпатия, антипатиялар жана жалпысынан эле адамдардын өз ара мамилелерин – бул же тигил типтин, мүнөздүн түзүлүп, өнүгүш тарыхы...». Сюжет түзүү менен автор чыгарманын бүткүл материалдарын бириктирип, бүтүн картина түзөт. Жазуучу өзү билген окуяларды же ичинен токуп чыккан деталдарды сюжетте өз максатына ылайык пайдаланат.

Композиция (лат. – түзүү, бириктирүү) – көркөм чыгарманын курулушу, бардык бөлүктөрүнүн, образдарынын өз ара байланышы, бир бүтүндүккө биригиши. Композиция чыгарманын айрым бөлүктөрүнүн анчейин гана өз ара биригиши эмес, анда биринчи кезекте көркөм чыгарманын идеялык-көркөмдүк бирдиги берилет. Ушул жагынан композиция сюжетке өтө жакындап кетет. Композиция көркөм чыгарманын маанилүү компоненти катары адабий чыгарманын көркөм формасынын бөлүктөрүн максатка ылайык жайгаштырып, аларды бир бүтүндүккө бириктирет. Композициянын бөлүктөрүнө автордук баяндоо, диалог, монолог, лирикалык чегинүү, портрет, пейзаж, каармандардын каттары, түштөрү ж.б. кирет.

ЖООМАРТ БӨКӨНБАЕВ: «ЧЕПТЕН ЭРДИН КҮЧҮ БЕК»

Бул темада биз:

- поэма жанрындагы чыгармалар жөнүндө түшүнүккө ээ болобуз;
- чыгармадагы окуялар менен таанышып, андагы каармандарга баа беребиз;
- чыгарманы мазмундук жана көркөмдүк жактан талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Жоомарт Бөкөнбаев 1910-жылы Токтогул районундагы Мазар-Сай айылында туулган.

«Көк-Арт» балдар үйүндө тарбияланган. 1931-жылы Фрунзедеги педагогика техникумун, 1935-жылы Москвадагы коммунисттик университетин бүтүргөн. 1927-жылы «Жер алган кедейлерге» аттуу туңгуч ыры жарыяланган.

«Токтогул» пьесасын, ошондой эле Жусуп Турусбеков, Кубанычбек Маликов менен бирге «Айчүрөк» операсынын либреттосун жазган.

«Алтын кыз», «Добулбас», «Жоомарттын ырлары», «Комуз», «Өчпөс өмүр», «Өмүр» ж.б. ырлар жыйнактары чыккан.

Экинчи дүйнөлүк согуш жылдары «Кош, Ала-Тоо, уулуң кетти майданга», «Ата журт үчүн майданга» сыяктуу патриоттук ырларды жазган.

Өз ыктыяры менен согушка кетип «Дивизия» гезитинин редактору болуп турган.

Анын ысымы азыркы Ысык-Көл облусуна караштуу Тоң районунун борбору болгон шаарчага ыйгарылган.

«Алтын кыз» поэмасы 1936-жылы орус тилинде жарык көрүп, жыйынтыгында Ж. Бөкөнбаевдин башка чыгармалары да орусчага которулган. Ал көптөгөн обондуу ырлардын текстинин автору.

Ш. Руставели, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтовдун ж.б. чыгармаларын кыргыз тилине которгон.

1934-жылы «Ардак белгиси» ордени менен сыйланган.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Балдар, силер окуй турган чыгарма «Чептен эрдин күчү бек» деп аталат. Анда сырткы душмандан жабыркаган эл чеп курууга киришкени, чеп улам бузулуп, кура албай кыйналышканы, чеп да душмандан коргоп кала албастыгы, душмандан эл-жерди коргоо үчүн эмне керек экендиги жөнүндө баяндалат.

Силер эмне деп ойлойсуңар, чеп күчтүүбү, эрдин күчү күчтүүбү? Чептен эрдин күчү көп дегенде эмнени түшүнөсүңөр? Чепти да чындыгында душман талкалап кирип келиши мүмкүн да. Бул ойго эмне дейсиңер? Канткенде элди-жерди бекем, душманга алдырбай коргоого болот? Поэма менен таанышып бүткөн соң ой бөлүшөбүз.

ЧЕПТЕН ЭРДИН КҮЧҮ БЕК

талоон – колдо болгон байлыкты тартып алуу

Байыркы бир заманда эл бар экен,
Өзүнчө эркин, ээн жашап турган.
Багында булбул сайрап, гүл жадырап,
Башкача сонун жерди мекен кылган.

мүлк – байлык, дүнүйө

Ар жылы күчтүү жоолор каптап кирип,
Талоонго салат экен **мүлкүн**, малын.
Ойрондоп эчен кымбат ордолорду
Олжолоп алып кетип сулууларын.

чеп – шаарды айлана курчалган дубал

Кордугу душмандардын жанга батып,
Бир күнү кеңешүүгө эл чогулду.
Бардык күч, бардык мүлкүн сарып кылып,
Жоо өткүс бекем **чепти** курмак болду.

пайдубал – дубалдын түбүнө тизилген таш

Айлантип кең өлкөсүн дубал куруп,
Киришти эмгегине күн өткөрбөй.
Көтөрүп **пайдубалын** келген кезде,
Кайрадан кулап түшөт жар көчкөндөй.

Калың журт кайгыланды, кансырады...
Катарлап көтөрө албай пайдубалды.
«Себебин бул укмушту ким табат?» – деп,
Ырчылар жар чакырды, күүгө салды.

Бири айтты: «Асыл таштан койгун» – деди,
 Бири айтты: «Ак боз бээ сойгун» – деди.
 Асыл таш, алтын менен койсо дагы
 Токтобой дубал көчүп кулай берди...

Эмне үчүн калк чеп курууга даярданып жатты? Эмне үчүн чеп улам бузула берди?

Тартышты капаланып калк убара.
 Ойлонуп табалбады көп улама.
 «Мен чечем бул түйүндү», – деп сүйлөдү
 Жылаң бут, ак сакалдуу бир карыя.

Карыя токсон жашка келген экен,
 Кыдырып бүт дүйнөнү көргөн экен.
 Акылы алмаз менен болоттон курч,
 Алыскы бир ажайып жерден экен.

Качанкы чечилбеген сырды угууга,
 Калайык жабылыша кулак түрдү.
 Сакалын оң кол менен сылап алып,
 Салмактуу коргошундай сөзгө кирди:

Калп болбойт карыяңдын айткан кеби
 Калайык, акылыма көнсөң, – деди.
 Түк көчпөйт бул дубалың кылым бою,
 Тирүүлөй бир кишини көмсөң, – деди.

Башка сөз айткан жок, басып кетти,
 Карыя кайырлашып колун булгап.
 Кандай? – деп эки жолу сурабастан
 Баштарын жерге салды эл тунжурап...

«Кайсы эр бул кызматка чыгар экен,
 Бул дубал эр канына кумар экен», –
 Деп ырдап бир топ ырчы элди айланып,
 Күн бою жар чакырды эчен-эчен ...

Токсон жаштагы карыя элге кандай кеңештерди айтты?
 Ырчылар элге эмнени жарыя кылды?

Бирөө да «мен чыгам» деп сөз катпастан,
 Мостоюп карап турду дудуктанып,
 Обдулуп он үч жашар бир жетимче
 Сүйлөдү жаман тонун чечип салып:

«Уктум да шашкан бойдон келдим», – деди,
Мен даяр, тезден гана көмгүн, – деди,
Арманым бул дүйнөдө эч калбайт го,
Жарасам керегине элдин!» – деди.

Жаш бала пайдубалга барып турду,
Көпчүлүк күрөк менен чачты кумду.
Аңгыча алсыраган, жалбарыңкы
Боздогон муң, кайгылуу үн угулду...

Бир караан шашып, чуркап келет экен,
Бул караан жаш баланын энеси экен.
Атадан жетим калган жалгыз уулун
Аппештеп, айнегим деп эркелеткен.

«...Кулунум, кучактайын, мындай келчи,
Кууратпа карыганда апакенди...
Көмбөгүн... жалгызымды көмбөгүн» – деп,
Көзүнөн жаш куюлуп ыйлап келди...

«...Ыйлабай көз жашыңды тыйгын, эне!
Ырайым жетимиңе кылгын, эне!
Жаныңдан артык көргөн тууган элдин
Жалгзыың жарап кетти керегине...

– Уулундун убайын көрөм деп тиленип,
Ушундай ишке арнап бакпадыңбы.
«Эркетай, элиң үчүн курман бол!» – деп,
Эч качан унутпаймын айтканыңды.

Энеси элге карап сөз баштады.
Маанисин байкап туруп айткан кептин,
«Ата Журт кызматына жанды берип,
Айланам, ак сүтүмдү актап кеттиң!..»

Жалбарды жалгызына, беттен өптү,
Аарчыды жашка толгон эки көздү.
Колуна күрөк алып кайрат менен
Көмүүгө баласына кумду септи...

«Энеке, бул кылганың адамчылык
Жүрөгүң ак, бермет таштан тунук.
Өтөбөй калайыктын бир кызматын
Жүрбөймүн жер бетинде адамсынып...»

Коштошуп өбүшүштү эне, бала,
Кайраты бул экөөнүн ташкын дайра.
Кум толуп алкымына келген кезде
Шып этип жетип келди да карыя:

«Көмбөгүн, бул баланы ачкын, – деди.
Чеп курбай, үй-үйүңө кайткын деди.
Көтөрбө чеп, коргондун кереги жок,
Кордукка мындай балдар бербейт элди.

Киришсе ким да болсо чеп тургузат.
Чеп – ылай, каптап кирсе душман бузат.
Балдарың баары ушундай өсүп турса,
Багынтып бул жүрөктү ким коркутат?!

Черди жаз. Тепкин шапар. Кургун сайран.
«Чеп жок» деп кайгы тартып кам санаба,
Кандай жоо басып кирип баш ийдирмек
Турганда мындай эне, мындай бала!..».

Карыя: «Көмбөгүн, бул баланы ачкын» деп, андан соң эмнелерди айтты?

 – сөз байлыгың үчүн эстеп кал

талоон – колдо болгон байлыкты тартып алуу
мүлк – байлык, дүнүйө
чеп – шаарды айлана курчалган дубал
пайдубал – дубалдын түбүнө тизилген таш

Мекендин бактысы өмүрдөн кымбат.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБИЗ

1. Он үч жашар баланын «Арманым дүйнөдө эч качан болбойт го, жарасам керегине элдин» жана ошондой эле «Эркетай, элиң үчүн курман бол!– деп, эч качан унутпаймын айтканыңды» – деген сөздөрүнүн маанисин кандай түшүнүүгө болот? Ушул саптардын маанисин кененирээк чечмелеп айтып бергиле.
2. Силер өз жериңерге кандай кызмат өтөгүңөр келет? Ырдын негизги идеясын айтып бергиле.
3. Чындыгында эр күчтүүбү же, чеп күчтүүбү?
4. Эненин жана баланын кайраты чыгарманын кайсыл жеринде күчтүү берилген?

– топ менен иштейбиз

Төмөнкү таблицадагы каармандарга мүнөздөмө бергиле. Чыгарманы сахналаштыргыла, ар бир каарман өз сөзүн эркин, өзүнүн сөзү катары колдонсун.

Жоо-душман	Карыя	Бала	Эне

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. «Мен келечекте элиме кандай кызмат кылам?» деген темада дил баян жазып, талкуулап, пикир алышкыла.
2. Тексттен үзүндү жаттап, айтып бергиле.

ТЕМИРКУЛ ҮМӨТАЛИЕВ: «КУБАТ»

Бул темада биз:

- поэмадан согуш учурундагы каармандын эрдигине күбө болобуз;
- чыгарманын мазмуну менен таанышып ой бөлүшөбүз;
- чыгармадагы окуялардын көркөм баяндалышын талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Т. Үмөталиев 1908-жылы Ош облусунун Аксы районундагы Төө-Жар айылында туулган. Ак-Суудагы балдар үйүндө тарбияланган, 1929-жылы Жалал-Абад педтехникумун бүтүп мугалим, Жазуучулар союзунун биринчи катчысы, «Ала-Тоо» журналында редактор жана башка көптөгөн жооптуу кызматтарда иштеген.

1940–1945-жылдары Экинчи дүйнөлүк согушка катышкан. Акындын чыгармачылыгы 1931-жылы «Кетменчи Туратбай» деген ыры менен башталган.

Акындын чыгармачылыгы негизинен үч этапка бөлүнөт. Экинчи дүйнөлүк согушка чейинки, согуш мезгилиндеги жана согуштан кийинки аралыкта көрсөтүлөт.

Согуш мезгилинде «Атакеме берген антымды», «Жигиттин ыры», «Танк», «Баатырдын өлүмү», «Акыркы ок», чыгармаларын жазса, «Кубат» поэмасындагы өзү көрүп, башынан кечирген согуштук окуяларды камтыйт.

Акын өзгөчө орустун классик акын жазуучулары Пушкиндин, Маяковскийдин, Тихоновдун, Янка Купаланын адабий мурастарын, К. Кулиев, Турсун-Заде, кытай акыны Эми Сяонун чыгармаларын кыргыз тилине которууда чоң эмгек сиңирген. Чыгармалары поляк, немец, англис, француз, испан, венгр, чех, румын, болгар, казак, өзбек, украин тилдеринде да чыккан.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Силер окуй турган поэма «Кубат» деп аталат. Анда тарыхый баатыр согуш талаасындагы Кубат Жуматаевдин эрдиктери жөнүндө баяндалат.

Ойлоп көргүлөчү, балдар: Кубат Жуматаев аскерге чакырылганда болгону 22 жаштагы жигит болгон экен. Анын артында тукум улай турган балдары калган эмес. Эки чабуулдун мизин кайтарып, үчүнчү чабуулда акыркы гранаталарды өзүнө байланып алып, өзүн танктын алдына таштап, ротанын аскерлерин аман сактап калган. Мына ушундай эрдикти унутууга болобу? Бул жөн гана жанкечтиликпи? Эмне деп ойлойсуңар?

Кубат Жуматаев Кыргыз эл акыны Темиркул Үмөталиев менен согушта бир жерде болгон. 1953-жылы Үмөталиев жаш аскердин эрдигине арнап «Кубат» деген поэмасын жазган. Төмөндө куралдаш достордун сүрөтүн көрүп турсуңар.

КУБАТ

(Поэмадан үзүндү)

Калмактын талаасында дивизия,
Бул жерге келип жеткен куштай сызып.
Күнөстүү жаркыраган түштүк мына,
Чакыят күн асмандан оттой ысык.

Боз адыр...тамчы суу жок суусаганда,
Ак мөңгү, көк кашка суу көздөн учат.
Жыгач жок көлөкөлөр ысыганда,
Тер агып, ыксыратат, уйку басат.

Бет алып Моздок шаарын бара жатат,
Сергейдин ротасы эң алдыда.
Билбеген айта турган: «Кайда шашат?
Жүргөн эл кай тараптан? Не бар мында?»

Алдында баатыр Кубат, баатыр Сергей,
Ээрчишип жолго чыккан эки шердей.
Чаң жутуп, таңдай кургап, чеке тердеп,
Баратат тың басышып, сыр билдирбей.

Жөө басты бир күн, бир түн тыным албай,
Жол калды, арт жагында жүз чакырым.
Жүрүштү жөө басууда өчү бардай,
Көрсөттү Моздок чөлү оюн, кырын.

Чыгармада Моздок жери кандай сүрөттөлдү?

– Жоо жакын, байкаш керек, – деди Сергей,
Токтолбой бара жатып алга карай.
Бир секунд ойлонууга убак бербей,
Көрүндү алды жактан бир чоң сарай.

Таруудай ок чачылып жакын жерден,
Пулемет тилге кирди ошол замат.
– Жаткыла, алыс-алыс, бирден-бирден! –
Сергейдин камкор тааныш үнү чыкты.

Жылгыла, бирок, тынбай алга карай!
Аткыла пулеметтун турган жерин.
Жап болсун анын жаагы кум тыккандай,
Кыргыла пулеметчу желдеттерин!

Жылышып алга карай эки тарап,
Жолукту жоолошкондор теке маңдай.
Чагылып ысык күнгө курал-жарак,
Атылды автоматтар арып-талбай.

таруу – дан,
сары майда
дан (тарык)

«Ураалап» баатыр Сергей тура калды,
Мекенден аябастан таттуу жанды.
Ротасы көтөрүлдү ээрчип аны,
Беттешкен баскынчыга кыргын салды.

Кыйкырды бир мезгилде Кубат туруп:
– Уккула командамды менин берген!
Жүрөктөр зырк этишти бул сөздү угуп,
Түшүндү айрылганды Сергей эрден.

Жок, бирок, ал өлгөн жок, жараланды,
Ок тешти көкүрөгүн кайран эрдин,

Чакырып Кубат тезден санитарды,
Тапшырды жандай сүйгөн командирин.

Согушуу токтолгон жок минутага,
Жоо колу аркасына кайра качты.
Кубат баш жоосун сүргөн ротага,
Улантты алга жүрүп салгылашты.

Эмне үчүн Кубат жоокерлерди башкарууну өз мойнуна алып, алдыга чыкты? Командир Сергейге эмне болду?

– Алдыда турган дөңдү ээлеш керек,
Буйрук бар милдеттүүбүз аткарууга.
Ал дөңдүн ар жагынан агат Терек,
Дөң керек душман сырын аңтарууга.

– Казгыла окопторду, болсун терең,
Минадан, снаряддан сактагандай.
Танк минип жан алгычтай сүрдүү келген
Душмандан эч ким коркум качпагандай.

Курчады элүүдөй танк өтүп артка,
Ортодо калды рота, калды Кубат.
Башталды кызыл кыргын бир заматта,
Кубаттар болот чептей бекем турат.

– Жетсечи биздин артполк ушул кезде,
Согушту сезер эле танк минген Ганс.
Көп нерсе мындай кезде түшөт эске:
Танк бузар кубаты зор куралдар аз.

Ар качан бирге жүрүп бөлүнбөгөн,
Ротаны бөлүп салды дивизиядан.
Бөлгөндөй бир кишини үй-бүлөдөн,
Бөлгөндөй жаш баланы атасынан.

эшалон – зам-
бирек, курал,
ок-дарыларды
ташыган көп
машиналардын
көчү

Аркада замбиректер, **эшелондон**
Алиге түшүрүлүп үлгүрбөгөн,
Чыгарбай ушуларды Кубат ойдон,
Душманды атып жатты турган жерден.

Арзымат сойлоп чыгып окобунан,
Бир танкты шише менен уруп калды.
Ыргытты үч-төрт жолу удаасынан,
Танканын бензин багы жалындады.

Беренди каптаган жоо куткарбады,
Жыгылды төшүн апчып колу менен.
Досуна жоокер Иван чуркап барды,
Окопко кайтышпады ал экөө тең.

Танктарга далдаланып эң көп солдат,
Дөбөгө жакындашып келе жаткан.
Иштетти автоматын Фёдор сержант,
Ок качан бекер учкан ал эр аткан.

Танктарды алга өткөрүп аткан эле,
Бир тобун томурайтты чил аткандай.
Жан чиркин ушунчалык таттуу беле,
Бир тобу кайра качты жакындашпай.

Ок атты бакыт тилеп Ата Журтка,
Кыйкырды ок тийгени жан берерде:
– Жолдоштор! Берилбесин бул жер жатка,
Улуу даңк, улуу урмат биздин элге!

«Эс-эс» тер кыйкырышты куру бекер:
– Ой, рус! Өлбөйм десең колду көтөр...
Кубаттар бекем турду андан бетер,
Туткунга түшкөнү жок бир да жоокер.

Өлүмдү андан көрө артык көрдү,
Мекенге көөнү таза, жүзү жарык.
Жыгылды кучакташып тууган жерди,
Ыргытып гранатты тура калып.

Тирүүлөй кеткичекти жоо колуна,
Ажалдын ачуу тузун таткан жакшы.
Душмандын чыдагыча кордугуна,
Мекендин турпагында жаткан жакшы.

Кубаттын жолдоштору эмнеден өлүмдү абзел көрүштү?

Курчоодо Кубат калды ротадан,
Ок тийген, осколка тийген – жараланган.
Кан аккан, суусап бүткөн – алсыраган,
Оңу жок таң эртеңки жаркыраган.

Дөбөдө бир танк жылып келе жатат,
Көргөндөй жалгыз эрдин жаткан жерин.
Күркүрөп түптүү жерди солкулдатат,
Кубат да ойлоп жатат: «Жакын келгин!»

Ойлоду, эсине алды башканы да,
Демейде кебелбеген баатыр Кубат.
Ойлоду көп нерсени бир заматта,
Бардыгы көз алдынан өттү чубап.

Арсланбап, Жалал-Абад, Сары-Булак,
Гул ачкан жемиш бактар, жийде бурак.
Жарашып куштар таңшып, үн угулат,
Дарчадан сулуу Айша тыңшап турат.

Күткөндөй Кубатынын келер чагын,
Жол карайт, чолпон көздөр күйүп жанат.
Ал каалайт, сүйлөгөнүн эр атагын,
«Сүйгөнүм – баатыр», – дейт да сыймыктанат.

Ал турат башка жакты карабастан,
Эрдикке баа берүүчү калыс окшоп.
Тургансыйт кабар күтүп майдан жактан,
«Туткунга түштү» сөздү уккусу жок.

«Кош!» – деген бир сөз айтты кайран жигит,
Мааниси жердей кенен, көлдөй терең.
Жеңиштен, салтанаттан үзбөй үмүт,
Бардыгын түшүндүрдү бир сөз менен.

Коштошту жолдор менен басып өткөн,
Коштошту жери менен өсүп өнгөн.
Коштошту жаштар менен теңтуш өскөн,
Коштошту эли менен баккан, көргөн.

«Кош!» – деди дивизия жоокерлерге,
Суранып өлтүргөндөн өч алууну.
Тепсетпей Моздок чөлүн желдеттерге,
Бүт жерди, бардык элди куткарууну.

«Кош!» – деди энесине, атасына,
Колхоздо жумуш иштеп элде калган.
«Кош!» – деди айдай аппак Айшасына,
Жалжылдап жүрөгүнө от жандырган.

Кубат курчоодо калганда эмнелерди эсине түшүрдү?

Кыйкырды: «Бул дөбөнү бербегиле!»
Ал дөбө бардык жердин киндигиндей.
Окоптон чыкты тосуп жонун күнгө,
Чоң ишке киришкенин билдиргендей.

Жыйнады окоптордон граната,
Белине баарын илди кыдырата.
Шыңгырап урунушат кыймылдаса,
Жүгүрдү танк алдына калды жата.

Качырап кыйган жыгач жыгылгандай,
Үн чыкты, чоң кара танк калды токтоп.
Токтоду ошол замат кыймылдабай,
Карайды фашизмдин мүрзөсү окшоп.

Дал ушул минутада чыгыш жактан,
Бир башка жерди, асманды дүңгүрөтүп,
Үн чыкты замбиректен карсылдаткан,
Келиптир арка жактан аркполк жетип.

Дөбөнү фашисттерге тепсетпестен,
Кубаттын дивизиясы жетип барды.
Ошол күн, ошол дөбө кетпес эстен,
Кетпестен көп окуя эсте калды.

Кубатты чыгарышып танк алдынан,
Достору эрдигине таң калышты:
«Кыйраткан болот чепти кандай балбан!
Сактаптыр колдон бербей ар-намысты!»

Кантсе да үндүн ээси эмессиңби
Кубулжут, тоо булбулу, сайра, сайра!
Калк үчүн курман болгон эр эмеспи,
Кубаттын атын ата кайра-кайра!

кубулжу –
коштоп, үн
сал деген
маанидек

Кубат жолдошторуна карата акыркы сөзүндө эмне деп айтты? Ал душманды токтотуу үчүн кандай эрдик жасады?

 сөз байлыгың үчүн эстеп кал

таруу – дан, сары майда дан (тарык)
эшалон – замбирек, курал, ок-дарыларды ташыган көп машиналардын көчү.
кубулжу – коштоп, үн сал деген мааниде.

 Эр жигит эл четинде, жоо бетинде.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБИЗ

1. Кубат Жуматаевдин өз жанын кыйып болсо да күрөшкөнү эмне себептен деп ойлойсуңар? Анын бул көрсөткөн эрдиги ушундай жолго баруусуна арзыйбы?
2. Мекен үчүн, эл тынчтыгы үчүн курман болгон Кубат Жуматаевдин эр жүрөктүүлүгүн, көрсөткөн баатырдыгын кандай баалайсынар?

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Кубат Жуматаев курчоодо калганда ойлогон ойлору боюнча кластер түзүп, дептериңерге жазгыла.
2. Поэманын эң жаккан көркөм текстинен тандап жаттагыла жана көркөм айтууга даярдангыла.

МАЙРАМКАН АБЫЛКАСИМОВА: «ЭСТЕЛИК СҮЙЛӨЙТ»

Бул темада биз:

- поэмалык чыгарма жөнүндө маалымат алабыз;
- чыгарма менен таанышып, көркөм чыгарманын өзгөчөлүгүн аныктайбыз;
- чыгарманы чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Кыргыз Республикасынын эл акыны Майрамкан Абылкасымова (1936-2021) 7-ноябрда Кемин районуна караштуу Жаңы-Алыш айылында туулган. Ал алгач өз айылындагы 7 жылдык мектепти бүтүп, Фрунзедеги кыздар педагогикалык окуу жайын 1953-жылы аяктаган. В.В. Маяковский атындагы кыз-келиндер педагогикалык институтунун филология бөлүмүн 1958-жылы бүткөн.

Анын алгачкы ырлары «Жеңишбек» деген ат менен 1952-жылы жарык көрүп, ошондон тартып ырлары басма сөз беттеринен орун ала баштаган.

Акындын биринчи ырлар жыйнагы 1961-жылы «Кичинекей досторго» деген ат менен басмадан жарык көрүп, ага удаалаш эле «Чолпон», «Быйыл жаздын гүлдөрү көп», «Ишеним дайым жүрөктө», «Аскар», «Ата журт», «Сен билесиң мекеним», «Менин бүтпөс ырларым», «Гүлдөр суу сурайт», «Ата журт дай-

ым көңүлдө», «Үшүк» аттуу ырлар жана поэмалар жыйнактары басмадан басылып окурмандардын кызыгуусун арттырды.

М. Абылкасымова «Эстелик сүйлөйт», «Сен билесиң, мекеним» аттуу поэмалары жана «Ишеним дайым жүрөктө» деген ыр китеби үчүн Ленин комсомолунун сыйлыгына татыктуу болгон. Ал эми «Гүлдөр суу сурайт» ырлар жыйнагы үчүн акынга Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлык ыйгарылган.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБИЗ

Силер окуй турган поэмада акын көркөм сөздүн күчү менен таш эстеликти жандандырып, аны менен бетме-бет сүйлөшөт. Солдаттын образы Ата Мекен, эл алдындагы кол жеткис бийиктикте турарын, жүрөктөрдүн тереңинде сакталарын айтат.

Ойлоп көргүлөчү: Силер жашаган аймакта жоокерлерге арналган эстеликтер барбы? Эгер чындап эле таш эстеликтерге жан кирип, силер менен сүйлөшсө, силер алар менен эмне жөнүндө сүйлөшкөн болот элеңер? Кана, эмесе, поэманы окуп көрөлүчү?

Ташкент. Эскерүү аянтындагы «Азалуу эне» айкели

ЭСТЕЛИК СҮЙЛӨЙТ

(Поэмадан үзүндү)

Гүл сеңселет таажыларын бийлетип,
Нектарына кимдир бирөө кусабы?
Куштар неге бул тарапка
Дешип турат «учалы?».

Бактар кыздай бой тирешет,
Сууга тигип көлөкө.
Чолпуларын шылдыратат,
Жел жорголоп жөнөсө.

Арасында ушул бактын
Таштан бүткөн таш дене,
Таштан бүткөн эстелик
Турат дайым кандуу күндүн
Солдатындай томсоруп.

Сеңселгиле, бактар, э-эй,
Жалгызсырабасын таш дене.
Камыкпасын таш дене,
Бери учкула, куштар, эй.
Ээн калбасын таш дене.
Бул **эстелик** адам болчу
бир кезде.
Бул эстелик
кыргыздарда жүргөн болчу
бир кезде.
Кыргында ал,
Ата Мекендик согушта ал,
Кессе да башын,
душман алдында
Ыйлабаган эч качан.
Ач калганда жан кечпеген
эч качан.

Мекенин ал сагынган
Карегине жаш кыпчып.
Жеңиш күндү эңсеген,
Музыкадай таңшыган.

эстелик –
таштан тургу-
зулган айкел

Бак арасындагы эстеликтер кимдерге арналып тургузулган?

Акын эмне үчүн «Бул эстелик адам болчу бир кезде» деп жатат?

Ажал менен катар анда турса да,
 Үмүттөрү чарчаган колго күч берип,
 Кабагына зор айбатты чөгөрүп,
 Родинаны жанынан бек сактаган.
 Оо, эстелик,
 Карап турсам, таш этегиң
 Учуп тургандай көрүнөт.
 Бизден мурда желге жолугуп,
Шинелиңдин
 Ок-дарынын жыты төгүлөт.
 Ордендериң көрүнбөйт төшүңдөн.
 Сен таш дененди эс алдырып
 көнбөгөнсүң.
 Чарчасаң да уйкуң келбеген
 О, эстелик!
 Дагы келдим алдыңа,
 Эриктиңби?
 Сүйлөшөсүңбү?
 Дале жашсың,
 жигитсиң,
 Бырыш сага жолобогон өңдөнөт.
 Майдандагы көрүнүшүң сакталган,
 А мен,
 чыны,
 эркек кийсе
 солдат кездеги шинелин,
 Даана көрөм
 чың денесин эркектин.
 Атайы келдим,
 бүгүн көпкө отургам,
 Бүгүн нени айтасың?
 Дайым келсем, дайым көрөм,
 Бирге жашайт,
 сенде укмуш сүрөт бар.
 – **Согушту** көрдүң беле,
 Көрдүң беле согушту?
 Кадам жерлер осколканын
 Миң түрүнө тытылды,
 Солдат анда
 Ажал менен тиктешти.
 Мындай кезде көтөрөсүң башыңды,
 Ошол учур талап кылып тургандай.
 Жер алдына бүтпөс сапар чегерде,
 Адамдыктын оор элесин эскерип,
 Акыркы ирет толосуң бир
 Чоң дайраны бургандай.

шинель –
 аскердик сырт
 кийим

согуш – араз-
 дашкан та-
 раптардын
 жаңжалы

Минуттарың тамчы терге айланып,
 Көзүң анда
 башкача карап дүйнөнү.
 Бүгүнкүнү эртең оңдоор убак жок,
 Режим жок баягыдай үйдөгү.
 Өлүмдөн бүткөн токко карай басасың.
 Жашаган күндөр
 экранда
 Кадр болуп айланып,
 Эске аласың адырдагы гүлдөрдү.
 Эске аласың мектептеги күндөрдү.
 Мекен үчүн жүрөк ишке киришип,
 Өзүңдү өзүң шыктанасың жайгарып...
 Укмуштуудай ритмика таманда,
 Алтын буттун акыркы күчүнө таянып.
 Керек,
 керек
 так ушунда
 Сенин антип басышың.
 Сансыз жылдар –
 бир кадамдай аралык.
 – Мага айттыңбы, эстелик?
 Угулдубу ошондой?..

Эсимде менин,
 мен ал кезде баламын,
 Сагызгандан кабар сурап ырдаган.
 Куштар качып, алыс жакка кеткенсип,
 Асманда булут гана кылаалаган.

керек –
 көздүн
 карасы

Үч жаштагы бала да
 Сезген ошол турмушту:
 Ээрчиген эмес жумушка чыккан апасын,
 Жоктогон эмес алыста жүргөн атасын.
 Жылаңайлак өзү арыкты бойлоп ойногон,
 Күзөтүп көнгөн жалкы өскөн улагын.
 Мектепте биз
 сочинение жаздык
 илмейген кол менен,
 Эрдигин баатыр аталардын сүрөттөп.
 Диктант жаздык адашкан бала жөнүндө
 Балалык аянычтар жүрөк тээп.

Биз гүлдү сүйгөнбүз,
 укмуштай сүйгөнбүз!
 Бирок согуш эркеликти тушаган

Гүл ордуна картошканы өстүрдүк,
Турмуш мында да бир жолу сынаган...
Эстелик,
сага болжогондой убакыт
Энең келет этек-жеңи бүгүлбөй.

Адамсыз асман не кайгымды билесиң?
Сен укпайсың өлгөндөрдүн ырларын.
Музыкасы кандан оргуп чыккансыйт.
Адашпас үмүт дайыма жолду каратып,
Жетелейсиң деген ойго берилип,
Жүз санаанын кээ биринен жеңилип,
Жер ааламга
шыбырап келет:
«Уулум бар, уулум бар,
Күрмөсү да, калпагы да илинүү.
Уулу жок деп айтпагыла,
Уулум болгон! Уулум болгон!..»
...Э-эй, уккун дүйнө!
Ушул эне жолугат күндө уулуна,
Ак жоолугу ак көңүлүн белгилеп.
Эне чиркин келет күндө уулуна,
Ак көйнөгү ак жүрөгүн белгилеп.
Эне чиркин коргоп жүрөт таш уулун,
Таш болсо да, таш болсо да медерлеп.
Эне чиркин кеңешип жүрөт уулуна:
«Бүгүн сага бир иш менен келдим», – деп...
О, энеке, бала үчүн ак урган,
О, энеке, бала үчүн жан кыйган,
Кезигүүгө таш уулуна жаралган,
Эки көзү таш уулуна кадалган.

Ырдын негизги идеясы эмне? «Эне чиркин коргоп жүрөт таш уулун» – деген ыр саптарын кандай чечмелеп бересиңер?

 – сөз байлыгың үчүн эстеп кал

эстелик – таштан тургузулган айкел
согуш – араздашкан тараптардын жаңжалы
карек – көздүн карасы
шинель – аскердик сырт кийим

 Эрди эл баалайт.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБЫЗ

1. Ыр курулушунан кандай өзгөчөлүктү байкадыңар? Эмне эстелик да сүйлөйбү?
2. Эстелик-жоокер энесине эмнелерди каалайт? Өзүңөр көрүп жүргөн эстеликтер тууралуу айтып бергиле.

Оюн учуру: «Түгөйүндү тап» оюну. Таблицанын биринчи катарында берилген сөздөрдүн түгөйүн экинчи катардан тапкыла.

1	Эстелик	Жоокерлер Мекен үчүн кызмат кылган
2	Эненин сөзү	Мекен коргоочусу
3	Согушта	Ар бир элдин байлыгы
4	Тынчтык	Таштан тургузулган айкел
5	Жоокер	Уулум бар, уулум бар

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Өзүңөр жашаган аймактагы эстеликтер жөнүндө дил баян жазып келгиле.
2. Поэманы үн кубултуп окуп, үзүндү жаттагыла.
3. Эстеликти эмне үчүн тургузушат?
4. Өзбекстандагы белгилүү эстеликтердин тарыхы жөнүндө баяндап бергиле.

Адабият теориясынан

ПОЭМА ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК.

Поэма грек тилинен алынган болуп, кыргыз тилинде жаратам, чыгарма жазам деген маанини билдирет. Поэма – поэзиялык формадагы лирикалык же баяндоо ыкмасында жазылган көлөмдүү чыгарма болуп, ыр менен жазылган романдан көлөмүнүн кичирээктиги менен айырмаланат.

Алгачкы поэмалар байыркы грек адабиятында пайда болуп, белгилүү акындардын дээрлик бардыгы адабияттын бул түрүндө өз күчтөрүн сынап көрүшкөн.

Кыргыз элинде да ондогон элдик поэмалар оозеки түрдө ооздон-оозго өтүп узак убакыттар бою жашап келген. Аларда элдин социалдык абалы бир кыйла кеңири берилген.

Элдик төкмө акындардын чыгармачылыгында да поэма негизги орунда турат.

Жазма адабияттын пайда болушу менен поэманын активдүүлүгү артып, турмуштун ар түрдүү жактарын терең ачып берүүдө акындар үчүн зор кызмат кылды.

А. Токомбаевдин «Өз көзүм менен», Т. Үмөталиевдин «Айсулуу», «Кубат», Ж. Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек», «Ажал менен Ар-намыс», А. Осмоновдун «Толубай сынчы», «Жеңишбек», Ж. Турусбековдун «Энем», «Каракчынын трагедиясы», А. Токтомушевдин «Какшаалдан кат», С. Эралиевдин «Ак-Мөөр», «Жылдыздарга саякат» поэмаларын атап көрсөтүүгө болот.

АЗИМ СҮЙҮН: «ТАНДЫР АЛДЫНДА», «МЕКЕН»

Бул темадан биз:

- чыгарманын мазмуну менен таанышабыз;
- чыгармада чагылдырылган мекен, эне, жаштык темаларын талкуулайбыз

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБИЗ

Азим Сүйүн 1948-жыл 22-февралда Самарканд областындагы Накурт айылында төрөлгөн. 1977-жылда Ташкент университетин (азыркы Өзбекстан улуттук университети) журналистика факультетинде билим алган. Аскердик кызматтан келген Сүйүн алгач борбор калаадагы курулуштарда эмгектенет. Кийинчерээк «Ташкент университети» газетасында адабий кызматкер, Гафур Гулам адабият жана искусство басмасында редактор болуп иштейт. Ошондой эле, Азим Сүйүн бүткүл дүйнөлүк акындар конгрессинин мүчөсү болуп эсептелет.

Акындын ырлары, адабий чыгармалары түрк, англис, араб, казак, тажик, кыргыз, түркмөн, каракалпак, тува жана башка бир канча тилдерге которулуп, өз окурмандарына жеткен. Азим Сүйүндүн «Сарбадарлар» трагедиясы, «Замин тагдыры», «Өзбекстан» «Бир тамчы суу деңизге айланган кеч» сыяктуу дастандары элге белгилүү.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБИЗ

Белгилүү өзбек акыны Азим Сүйүндүн «Мекен», «Тандыр алдында» аттуу ырлары менен таанышабыз.

Мекен дегенде эмнени түшүнөсүңөр? «Адам мекенин сүйөт, булбул гүлзарын» деген макалды чечмелегиле? Апаларыбыз тандырдан ысык тооч үзүп, аны бизге узатканда бизде кандай сезимдер пайда болот?

ТАНДЫР АЛДЫНДА

Мына азыр үздүм тандырдан,
Сага жолдош болор бул, балам.
Жолоочуга чын көңүлүнөн,
Нан узатат кош колдоп апам.

– Эй, кошуна келиң, бул жакка,
Айтың, келсин келиниңиз да.
Караң майдай эрийт курсакта,
Нан узатат кош колдоп апам.

– Мына токоч карындашыңа,
А бул болсо, сен үчүн балам.
Көчөбүздөн ким өтүп калса,
Нан узатат кош колдоп апам.

Маңдайынан нур балкып турган,
Аалам сыйын ичке батырган.
Дүйнө эли бүт өтсө дагы,
Нан узатат кош колдоп апам.

Жаңы нан бышкан кезде силер да кошуналарга бересиңерби? Эмне үчүн жолоочуга жолдош болсун деп нан узатышат?

МЕКЕН

Өзүмдү тааныдым, көкөлөп учтум,
Аппак булуттардын абасын жуттум –
Көздөрүм тойбоду, көздөрдөн кечтим.
Мекен! Ант бербеймин, **шек келтирбеймин**,
Бирок эки дүйнө сенден кечпеймин!

Алыс деңиздерде сүздүм балыктай,
Сүйкүмдүү жээктерде жүрдүм талыкпай,
Деңизим жок калды, бездим, карыптай,
Мекен! Ант бербеймин, шек келтирбеймин,
Бирок эки дүйнө сенден кечпеймин!

Мен кезбеген бейиш бактар калдыбы?
Таманым жетпеген тоолор калдыбы?
Алар укмушуна жан байландыбы?
Мекен! Ант бербеймин, шек келтирбеймин,
Бирок эки дүйнө сенден кечпеймин!

Айтып болбос экен дүйнөнүн сырын,
Жүрөктө бир япон кыз аты жашыруун.
Тажмахалда көз жаш төккөнүм да чын.
Мекен! Ант бербеймин, шек келтирбеймин,
Бирок эки дүйнө сенден кечпеймин!

Ах-ах, айланайын боюңдан өзүм,
Жүзүм да өзүңсүн, өзүңсүн көзүм.
Сага арналат ырларым менин.
Өлсөм, кучагыңда өлөрмүн сенин!
Мекен! Ант бербеймин, шек келтирбеймин,
Бирок эки дүйнө сенден кечпеймин!

**шек келтирбей-
мин** – бул жерде
мекенге болгон
сүйүүгө кара-
та айтылып
жатат

Мекенден кечүү дегенде эмнени түшүнөсүңөр? Си-
лер жашап жаткан жерде да өз мекенин таштап кеткен
адамдар барбы?

ЧОГУУ ТАЛКУУЛАЙБЫЗ

Кең пейил элибиз жакшы жана жаман күндөрүн эл-журту, кошу-
налары, жакындары менен тең бөлүшүшөт. Адамдар ортосунда мээ-
римди дагы да бекемдөө үчүн кандай аракеттер жасашыбыз керек
деп ойлойсуңар?

Жолго тигилген мөмөлүү дарак элдин акысы деп айтылат. Тан-
дыр башында нан жаап жаткан эне да кошуналарын чакырды, жол-

дон өткөн адамдарга да нан узатып жатат. Эмне деп ойлойсуңар, бул жерде да элдин акысы барбы?

Эмне үчүн шах Бабур Индиянын падышасы болсо дагы ага падышалык татыбады? Анын колунда байлык, миңдеген жоокерлер, санагы жок кызматчылар бар эле.

Силер Мекениңерди кантип сүйөсүңөр, аны эмнеге салыштырасыңар? Мекен менен энени окшоштурууга болобу? Оюңарды далилдегиле.

– топ менен иштейбиз

Жогоруда таанышкан чыгарманын негизинде «Мекен» жана «Эне» жөнүндөгү элесиңерди жадыбалга толтургула.

1-топ

Эне	Мүнөзү	Аракети

2-топ

Мекен	Көрүнүшү	Ага карата сезимдериңер

– өз алдынча аткаруу үчүн тапшырмалар

«Мекен менин элесимде» деген темада сүрөт тарткыла.

ОСКАР УАЙЛД: «ӨЗҮМЧҮЛ БАЛБАН»

Бул темада биз:

- жазуучунун жомок-аңгемеси менен таанышабыз;
- чыгарма менен жашообуздагы өзүмчүл инсандарды салыштырабыз;
- чыгармадагы окуяларды чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Оскар Уайлд (1854.16.10, Дублин – 1900.30.11, Париж) – англис жазуучусу, сынчы. Ал өзүнүн кооз ырлары менен француз символисттерине жакын турат. 1882-жылы ал АКШнын шаарларын кыдырып, эстетика боюнча лекцияларды окуган.

Ушул мезгилде жана андан кийин жаралган «Ишеним же нигилисттер» (1882), «Герцогиня Падунская» (1883), «Саломея» (1893) драмалары жаш жазуучунун козголоңчул маанайын чагылдырып, социалдык коомдук жашоодо чоң орун ээлейт. Лондонго кайтып келип, ал гезит жана журналдар менен кызматташкан

«Уиндермир айымдын желпигичи» (1892), «Кемчиликсиз эркек» (1895), «Туруктуу болуу канчалык маанилүү» (1896) комедиялары, «Бактылуу ханзаада» жана «Жылдыздуу бала» (1888) адабий жомоктор жыйнактарында өзү жашаган чөйрөнүн үрп-адаттарын сын көз караш менен сүрөттөгөн. Комедиялык жыйнактарында, ал өзү жашаган чөйрөнүн салттарын сын көз менен чагылдырган. «Дориан Грей портрети» (1891) – XIX-кылымдын аягындагы интеллектуалдык романынын сонун үлгүсү. Сынчыл макалаларында («Ой-ниеттер» жыйнагы, 1891) Уайлд англис адабиятындагы өзүнө жакын окуя-кубулуштарды сүрөттөгөн. Ал эл ырчылык чыгармачылыгын, П. Беранже поэзиясын жогору баалаган. О. Бальзак, Л.Н. Толстой, И.С. Тургенев жана Ф.М. Достоевскийлердин көркөмдүк чеберчиликтерин мээрим менен чагылдырган. Уайлд пьесаларынын негизинде фильмдер жаралган.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Силер окуй турган чыгармада көрктүү бактары менен атактуу болгон бир шаарда жалгыз гана кишинин багы көгөрбөйт, анда кыш жана муз өкүм сүрөт. Бактын ээси Балбан таң: баарынын багына

кыштан соң жаз келет, аныкында болсо... түбөлүк ызгаардуу кыш. Бул табышмактын сыры эмнеде? Ар бир жомокто үлгүлүү хикмет камтылган. Кана, эмесе, чыгарма менен таанышалы.

Ойлонуп көргүлөчү: Чыгарма эмне үчүн «Өзүмчүл Балбан» деп аталды экен? Өзүмчүл, текебер деген сөздөрдү кандай түшүнөсүңөр? Силер менен жанаша жашаган адамдардын арасында да өзүмчүл инсандар барбы? Алар жөнүндө кандай ойдосуңар? Чыгарма менен таанышкан соң ой-пикириңерди бөлүшкүлө.

ӨЗҮМЧҮЛ БАЛБАН

(ЖОМОК)

Күндө түштөн кийин мектептен кайткан балдарга **Балбандын** багына келип ойноо адатка айланган болчу.

Бул бак абдан кенен, жапжашыл **майсан** менен капталган, майсандын арасында жымыңдаган жылдыздардай гүлдөр жайнап ачылып турушат, бакта он эки түп шабдалы дарагы болуп, алар жазында бермет сыяктуу гүлдөргө калкаланышат, күзүндө тегиз бышкан салбыраган жемиштеринин салмагынан ылдыйга эңкейип ийилишет. Бак-дарактарга конгон канаттуулар ушунчалык таттуу сайрашкандыктан, балдар көбүнчө оюнун эркисизден токтотуп, канаттуулардын дабышын кунт коюп угушчу. «Бул жерде болуу кандай ырахат!» деп кыйкырып, бири-бирин кубалашат.

Күндөрдүн биринде Балбан үйүнө кайтып келди. Ал жети жылдан бери өзүнүн жолдошу Корниэлдикинде конок болуп, жети жыл маектешип-маектешип, акыры сөз да калбаган соң, өзүнүн короосуна кайткан эле. Келээр замат көздөрү бакта ойноп жаткан балдарга түштү.

«Эмне кылып жүрөсүңөр бул жерде?» – деп өкүрүп кыйкырып кирди ал кыркыраган добушу менен. Балдар туш тарапка чачылып качып кетишти.

«Бул меники жана менин гана бакчам» деди Балбан. Баарыңар билип койгула, бул жерде өзүмдөн башка эч кимге ойноого уруксат жок».

Андан соң ал бакчанын айланасын бийик дубал менен курчап алып, эскертүүчү жазуусу бар тактаны илип койду:

УРУКСАТСЫЗ КИРГЕНДЕР МЫЙЗАМ ЧЕГИНДЕ ЖАЗАЛАНАТ

Байкуш балдар эми кайда ойноорун билбей калышты. Алар бир-эки чоң жолдун боюнда ойногонго аракет кылышты, бирок жолдор өтө чаң жана майда таштар менен капталгандыктан, алардын көңүлүнө жакпайт эле. Көбүнчө алар сабактан кийин бийик дубалдын астында басып жүрүшүп, ичкеридеги кооз бакчаны сагынышчу. «Биз ал жерден кандай ырахат алганбыз ээ», – деп эскеришет эле.

Жаз келип өлкөнүн бардык жеринде бак-дарактар гүлдөп, канаттуулар учуп келишти. Өзүмчүл, **текебер** Балбандын багында гана Кыш эле. Куштардын сайраганы да угулбайт, анткени балдардан эч кандай дарек жок; бак-дарактар болсо гүлдөгөндү унутуп калышкан өңдөнөт.

Ар жаз сайын ачыла турган кооз гүлдөр майсандар арасынан көз жүгүртүп, эскертүү тактачасын көрүп калышып, ушунчалык капа болушту, кайра алар баштарын чөптөр арасына жашырып алып, уйкуга кетишти. Бакта Кар менен Аязды жакшы көрүп аздектей турган өсүмдүктөр менен жаныбарлар гана калышты. «Жаз биздин бакты унутуп калды», – деп кубанышты алар, – «биз эми бул жерде жыл бою жашай беребиз».

Кар өзүнүн аппак көйнөгү менен майсандарды жаап жатты, Аяз болсо бак-дарактарды күмүш түскө боёо менен алек болчу. Андан соң алар Түндүк Шамалды жардамга чакырышты. Ал өзүнүн мамыктай үлпүлдөк чапанына оролуп, кечке бакты кыдырып, бөлмөлөрдөгү мештин түтүктөрүнүн ичине дейре кирип чыйылдап кирди. – Сонун жай экен бул бак, – деди ал, – биз бул жерге **Мөндүрдү** да чакырышыбыз керек». Көп узабай эле Мөндүр да бакта пайда болду.

Ал күнүнө үч сааттап, короонун тамынын тунукесин сындыргыча күркүрөттү, кийин короону жана бакты аралап чимирилип жүрдү.

«Кызык, эмнеге Жаз келбей жатат, – дейт Өзүмчүл Балбан терезенин жанында отуруп, аппак, ызгардуу суук багына тигилп. – Бирок аба-ырайы өзгөрөт деп үмүттөнөм.»

Бирок бакка жаз да, жай да келген жок. Башка бактарга, Күз көптөн-көп таттуу мөмөлөрдү төгүп салды, бирок Балбанга эч нерсе бербеди. «Ал абдан өзүмчүл, текебер» деди Күз. Ошентип, Кыш өзүмчүл Балбандын багынан кетпеди жана Түндүк Шамалы, Мөндүр, Аяз, Кар бак-дарактарды айланып бийледи.

Бир күнү эртең менен Балбан эми гана жаңыдан ойгонуп, төшөктө жаткан кезде, назик, мукамдуу музыка угулду. Ал ушунчалык жагымдуу эле, мындай күүлөрдү жеке гана ушул тегерек-

те короонун жанынан өтүп бара жаткан падыша музыканттары черте алышышы мүмкүн эле. А чынында бул сырттагы урук-кор эргежээл жырткыч куштун сайраганы болчу. Бирок Өзүмчүл өзүнүн багында куштун үнүн көптөн бери укпагандыктан, бул ага дүйнөдөгү эң жагымдуу обондой угулду. Ошол маалда бактын башында бийлеп жаткан Мөндүр токтоп, Түндүк Шамалы болсо өкүрүгүн басаңдатты жана ачык терезеден жанга жагымдуу болгон жыпар жыт кирип келди. – Албетте, акыры жаз келди, – деди Балбан, анан ордуна ыргып туруп, сыртты карады.

Капырай?!

Анын көзү сырттагы кызык көрүнүшкө түштү. Бакчанын дубалындагы кичинекей бир тешик аркылуу балдар жашырынып кирип келишүүдө жана бактагы дарактын бутактарына тырмышып чыгууга аракет кылышууда. Өзүмчүл Балбан багынын ар бир дарагынын бутагында бирден бала отурат эле. Бак-дарактар болсо балдардын кайтып келишкенине ушунчалык сүйүнүп, алардын бутактары балдардын баштарын мээримдүү колдой жумшак акырын термелишет эле. Куштар тегеректе айланып шаңдуу сайрашып, ал эми гүлдөр болсо чөптүн арасынан өйдө карап, кубанып жатышты.

Бул абдан эс алдыруучу көрүнүш болчу, бирок бактын алыскы бир бурчунда кыш дагы эле өкүм сүрүп турган. Ал жердеги дарактын түбүндө бир бала басып жүрөт. Ал ушунчалык кичинекей эле, дарактын бутактарына бою жетпестен анын тегерегинде айланып өксүп-өксүп ыйлачу. Байкуш дарак болсо алигиче Аяз жана Кардын туткунунда болуп, Түндүк Шамалы анын үстүндө айланып согот эле. «Үстүмө чыгып ал, балакай» деп дарак жана бутактарын мүмкүн болушунча ийип ага узатар эле, бирок бала өтө кичинекей болчу.

Мындай абалды көргөн Балбандын жүрөгү эзилип кетти. «Мен кандай акылсызмын! Бул жерге неге Жаз келбегенин эми түшүндүм. Азыр тиги балакайды көтөрүп, ошол дарактын бийик бутагына отургузам да кийин каргыш тийген дубалды уратып-уратып талкалап таштаймын, мындан ары менин багым балдардын ойноочу аянтчасы болот».

Ал өзүнүн кылмышынан абдан катуу өкүнгөн эле.

Кыскасы, Балбан тепкичтен түшүп, сырткы эшикти акырын ачып, бакка чыкты. Бирок аны көргөн балдар коркуп, туш тарапка чачырап качып кетишти жана ошол эле замат бакка дагы Кыш кирип келди. Бир гана кичинекей балакай көздөрү жашка толуп тургандыктан, Балбанды көрбөдү жана качып кетпеди.

Балбан балакайга акырындык менен жакындап, аны кылдаттык менен колуна алып, дарактын бутагына отургузуп койду. Ошол замат дарак гүлгө бүркөнүп, балакай эки колун сунуп, Балбандын мойнунан кучактап, өөп койду. Башка балдар да Балбандын

ачууланбаганын көрүп, чуркап кайрадан бакка кайтышты. Балдар менен бирге Жаз да кайтып келди. «Бул эми силердин багыңар, балдар» деди Балбан жана өзүнүн үлкөн балтасын алып, төрт тараптагы дубалдарды талкалады. Ошол күнү таңга маал базарга кетип жаткандар, адамды суктандырган бул кооз бакта балдар менен ойноп жаткан Балбанды көрүп таң калышты.

Балдар күн бою тойгончо ойноп, кеч болгондо коштошуу үчүн Балбандын жанына келишти.

«Оой, жанагы кичинекей жолдошуңар кана? – сурады ал – Мен аны даракка отургузуп койгон элем».

Балбан өзүн өөп койгондугу үчүн аны өтө жакшы көрүп калган эле.

«Биз билбейбиз, – жооп беришти балдар. – Ал кеткен болсо керек».

«Сиз ага айтып коюңуз, эртең да албетте бакка келсин», деди Балбан. Бирок балдар, анын каерде жашаарын билишпей тургандыктарын жана аны мурда эч бир көрбөгөндүктөрүн айтышты.

Ар күнү балдар мектептен келип, Балбан менен ойношот болчу. Бирок аны мээримин түшүп калган ошол кичинекей балакайды башка кайтып көрбөдү. Балбан балдарды көргөнүнөн кубанат эле, бирок ага карабай сүйүктүү кичинекейди күтөт жана аны өтө көп эстейт. «Аны көрүүнү абдан каалайт элем» – дейт болчу ал толкунданып энтигип.

Жылдар өттү. Балбан карып, алдан тайды. Ал башка дээрлүү ойной албас, өзүнүн эс алуучу отургучунда отуруп, балдардын ойногонун көрүп, багынын көрүнүшүнөн ыракаттанат болчу. «Менин гүлдөрүм өтө кооз, – дейт ал, – бирок балдар алардын баарынан да сулуураак».

Кыштагы таңдардын биринде, Балбан өзүнүн терезесинен бактын көркүн күзөтүп жаткан эле. Ал эми Кышты жактырбайт, бирок ал үчүн Кыш – уктап жаткан Жаз болуп, гүлдөр болсо кардын астында дем алып жатышкандай туюлуп жатты.

Кокусунан Балбан таң калганынан көздөрүн чоң ачып сыртка карап калды. Маңдайында чындап эле ажайып бир көрүнүш айкын, дапдаана пайда болгон эле. Бактын алыс бир четинде аппак, назик гүл менен бүркөнгөн дарак көрүнүп турган болчу. Анын бутактары алтындан болуп, алардан күмүш мөмөлөр төгүлүп турат, ылдыйда болсо ошол Балбандын мээримин түшүп калган кичинекей балакай жүрөт.

Кубанычын ичине каталбаган Балбан жүгүрүп бакка түштү. Ал ашыгып, майсандарды басып-жанчкан бойдон балага жакындашты. Бирок, күтүлбөгөндө балакайдын алакандары менен, буттарында эки мыктан калган жаракаттын издерин көрүп, ачууланганынан кызарып кеткен Балбан сурады: «Кайсы **жексур** сени мындай жарадар кылууга барды?»

«Айт мага, кайсы жексур бул ишти кылды? – деп кыйкырды Балбан. – Айт, тээ мен аны чоң кылычым менен чаап таштайын!»

«Мындай кылуу шарт эмес, – жооп берди бала, – деги бул издер Мээрим жаракаттары-го».

«Чынында кимсиң өзүң?» – деди Балбан жана сый менен балакай алдында тизе бүгүп ызаат көрсөттү.

Ошондо бала Балбанга жылмайып жооп берди: «Качандыр бир күнү сен мага өз багында ойноого уруксат бербеген элең, бүгүн болсо сен мен менен Жаннаттагы багыма кетесиң».

Түштөн кийин бакка келген балдар Балбандын аппак гүлдөп турган дарактын түбүндө өлүп жатканын көрүштү.

– сөз байлыгың үчүн эстеп кал

балбан – бул жерде: карылуу, күчтүү, чыдамкай.

майсан – көк чөп.

мөндүр – кичине тоголок муз түрүндө жааган жаан-чачындын бир түрү.

жексур – жагымсыз, жек көрүндү.

Өз камын ойлогон өспөйт,
Эл камын ойлогон көктөйт.

ЧОГУУ ТАЛДАЙБИЗ

1. Балдар эмне үчүн бакта ойногонду жактырышчу эле?
2. Өзүмчүл Балбан эмнеге тыюу салды?
3. Өзүмчүл Балбандын багына эмне үчүн жаз келбеди?
4. Балдар ойноп жүргөн мезгилде бактын ичи кандай сүрөт-төлгөн?
5. Өзүмчүл Балбан эмнеге өкүндү? Ал эмне үчүн өзгөрдү? Балдар кайрадан бакка кирип ойноп калуусунун, Балбандын өзгөрүшүнүн себеби эмне деп ойлойсуңар?

– топ менен иштейбиз. Топторго бөлүнүп, мелдешкиле.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Кыш, жаз сөздөрүнө кластер түзүп келгиле.
2. Жомоктун жалпы сюжетин айтып берүүгө даярдангыла.
3. Инсерт таблицасын чийип, толтургула.
4. Жомоктун текстинен эпитеттерди таап дептерлериңерге жазгыла.

Т 69 **Адабият** [Текст]: 6-класс үчүн окуу китеби /
М.А.Темирова [жана башк.] – Ташкент:, Республика-
лык билим берүү борбору 2022. – 224 б.

ISBN 978-9943-8174-1-8

УЎК 821.512.514(075.3)
КБК 83.3(5Кир)я72

О'quv nashri

ADABIYOT

(Qirg'iz tilida)

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinf
o'quvchilari uchun darslik

Редактору *А. Юнусалиева*
Сүрөтчүсү *Б. Ураков*
Көркөм редактору *Ш. Ходжаев*
Дизайнер *Б. Зуфаров*
Техникалык редактору *Е. Степанова*
Кичи редактору *М. Салимова*
Корректору *Г. Шерматова*
Компьютерде даярдаган *Б. Душанова*

Басууга 3.11. 2022-жылда уруксат этилди.
Форматы 60x84¹/₈. Офсеттик кагаз. Офсеттик басма.
Арип түрү «Arial». Шарттуу басма табагы 26,04.
Учёттук басма табагы 22,53. Нускасы 845.
Заказ № _____.

**Ижарага берилген окуу китебинин абалын
көрсөтүүчү жадыбал**

№	Окуучунун аты, фамилиясы	Окуу жылы	Окуу китебин алган кездеги абалы	Класс жетекчисинин колу	Окуу китебинин тапшырылып жаткандагы абалы	Класс жетекчисинин колу
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Окуу китеби ижарага берилип, окуу жылынын аягында кайтарып алынганда жогорудагы жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкүчө баалоо критерийлери боюнча толтурулат.

Жаңы	Окуу китебинин биринчи жолу пайдаланууга берилгендеги абалы.
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажыралган эмес. Бардык барактары бар, жыртылбаган, беттеринде жазуу-сызуулар жок.
Канааттандырарлык	Мукабасы эзилген, четтери жыртылган, окуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажыралуу абалы бар. Пайдалануучу тарабынан канааттандырарлык даражада иретке келтирилген. Кээ бир беттерине сызыган.
Канааттандырарлык эмес	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүктөн ажыралган же таптакыр жок. Канааттандырарлык даражада калыбына келтирилбеген. Беттери жыртылган, барактары жетишпейт, чийип, боёп ташталган. Окуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт.